

Казахстанский институт
стратегических исследований
при Президенте
Республики Казахстан

Қоғам & Дәуір

www.kisi.kz

1/2024

ҒЫЛЫМИ - САРАПТАМАЛЫҚ ЖУРНАЛ

Қырғыз Республикасындағы су қауіпсіздігі:
посткеңестік сын-қатерлер және
аймақтық динамика

Саясаттағы мифтерді зерттеудің
теориялық-әдіснамалық тәсілдері

Жастар парламентаризмі
дамуының көпдеңгейлі сипаты

Сыр өңіріндегі дамудың жаңа мүмкіндіктері:
инновациялық – инвестициялық жобалар

Жанандық тұрақсыздық дәуіріндегі
Орталық Азияның көліктік-логистикалық
өзара байланысы

Мемлекеттік бағдарламалардың жазба
мұраларды зертеудегі рөлі

Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы
ынтымақтастық трансформациясы
(қазіргі геосаяси үдерістер мысалында)

Қазіргі Қазақстандағы жастарды жұмыспен
қамту саласындағы мемлекеттік саясат

Жасұлан Орынбаев,
Нұрлан Муминов,
Синан Өзбек

Майра Дюсембекова,
Самал Нүкежанова,
Аманжан Арзықұлов

Лилия Зайниева,
Эльмира Суимбаева

Құндызай Ерімбетова

Бауыржан Әукен,
Айболат Көшкімбаев

Өмір Тұяқбаев,
Асқар Жиренов,
Үміт Қыдырбаева

Мырзахан Эгамбердиев,
Таңшолпан Сарсенбаева

Салтанат Әшірбай,
Гаухар Абдрахманова

ISSN 2414-5696

0 1

9 772414 569169

Астана

Қоғам & Дәуір

Қазақстан Республикасы
Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

2004 жылдан бастап
әр тоқсан сайын жарық көреді

Бас редактор
Алмас Арзықұлов,
ҚР Президенті жанындағы
ҚСЗИ-дің жетекші
ғылыми қызметкері

Редакция мекенжайы:
Қазақстан Республикасы,
010000, Астана қаласы,
Бейбітшілік көшесі, 4
ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ

Телефон (7172) 75-20-20
Факс (7172) 75-20-21
E-mail: office@kisi.kz
www.kisi.kz
www.journal-kogam.kisi.kz

Журнал Қазақстан Республикасының
Мәдениет, ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде 2003 ж.
19 желтоқсанда тіркеліп, тіркеу туралы
№ 4526-Ж күәлік берілген.

ISSN 2414-5696 (print)
ISSN 2788-5860 (online)

doi.org/10.52536/2788-5860

Индекс 74007

Журнал саяси ғылымдар саласы бойынша
ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін
жариялау үшін Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігі білім және
ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету
комитеті ұсынатын ғылыми басылымдар
тізбесіне енеді.

Қоғам &
Дәуір

ҒЫЛЫМИ-САРАПТАМАЛЫҚ ЖУРНАЛ

МАЗМҰНЫ

Жасұлан Орынбаев, Нурлан Муминов, Синан Өзбек
Қырғыз Республикасындағы су қауіпсіздігі:
посткеңестік сын-қатерлер және
аймақтық динамика 6

**Майра Дюсембекова, Самал Нукежанова,
Аманжан Арзықұлов**
Саясаттағы мифтерді зерттеудің
теориялық-әдіснамалық тәсілдері 18

Лилия Зайниева, Эльмира Суимбаева
Жастар парламентаризмі дамуының
көпдеңгейлі сипаты 30

Құндызай Ерімбетова
Сыр өңіріндегі дамудың жаңа мүмкіндіктері:
инновациялық – инвестициялық жобалар 46

Бауыржан Әукен, Айболат Көшкімбаев
Жаһандық тұрақсыздық дәуіріндегі
Орталық Азияның көліктік-логистикалық
өзара байланысы 66

Өмір Тұяқбаев, Асқар Жиренов, Үміт Қыдырбаева
Мемлекеттік бағдарламалардың жазба
мұраларды зерттеудегі рөлі 76

Мырзахан Эгамбердиев, Таңшолпан Сарсенбаева
Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы
ынтымақтастық трансформациясы
(қазіргі геосаяси үдерістер мысалында) 90

Салтанат Әшірбай, Гаухар Абдрахманова
Қазіргі Қазақстандағы жастарды жұмыспен қамту
саласындағы мемлекеттік саясат 106

СОДЕРЖАНИЕ

Жасулан Орынбаев, Нурлан Муминов, Синан Өзбек
Водная безопасность в Кыргызской Республике:
постсоветские вызовы и региональная динамика 6

**Майра Дюсембекова, Самал Нукежанова,
Аманжан Арзықұлов**
Теоретико-методологические подходы
к исследованию мифов в политике. 18

Лилия Зайниева, Эльмира Суимбаева
Многоуровневый характер развития
молодежного парламентаризма 30

Құндызай Ерімбетова
Новые возможности развития в регионе Сырдарья:
инновационно-инвестиционные проекты 46

Бауыржан Аукен, Айболат Кушқумбаев
Транспортно-логистическая взаимосвязанность
Центральной Азии в эпоху глобальной
нестабильности 66

Омир Туякбаев, Асқар Жиренов, Үмит Қыдырбаева
Роль государственных программ в исследовании
письменного наследия 76

Қоғам & Дәуір

Қазақстан Республикасы
Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

Мырзахан Эгамбердиев, Таншолпан Сарсенбаева
Трансформация сотрудничества Казахстана
и Узбекистана (на примере современных
геополитических процессов) 90

Салтанат Әшірбай, Гаухар Абдрахманова
Государственная политика в сфере занятости
молодежи в современном Казахстане 106

CONTENTS

Zhassulan Orynbayev, Nurlan Muminov, Sinan Ozbek
Water Security in the Kyrgyz Republic:
Post-Soviet Challenges and Regional Dynamics 6

**Mayra Dysembekova, Samal Nukezhanova,
Amanzhan Arzykulov**
Theoretical and Methodological Approaches
to the Study of Myths in Politics 18

Liliya Zauniyeva, Elmira Suimbayeva
Multilevel Nature of the Development
of Youth Parliamentarism. 30

Kundyzai Yerimbetova
New Development Opportunities in the
Syrdarya Region: Innovation and Investment Projects 46

Bauyrzhan Auken, Aibolat Kushkumbayev
Transport and Logistics Connectivity of
Central Asia in an era of Global Instability 66

Omir Tuyakbaev, Askar Zhirenov, Umit Kydyrbaeva
The Role of State Programs in the Study
of Written Heritage. 76

Mirzahan Egamberdiyev, Tansholpan Sarsenbayeva
Transformation of Cooperation Between
Kazakhstan and Uzbekistan (on the Example
of Modern Geopolitical Processes) 90

Saltanat Ashirbay, Gaukhar Abdрахmanova
Government Policy in the Youth Employment
in Modern Kazakhstan 106

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

- Ерлан ҚАРИН** – редакция алқасының төрағасы, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік кеңесшісі, саяси ғылымдарының кандидаты
- Алмас АРЗЫҚҰЛОВ** – бас редактор, ҚР Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих магистр
- Уямо ТОМОХИКО** – Хоккайдо университеті жанындағы Славян зерттеулер орталығының профессоры (Жапония), Ph.D
- Уильям ФИЕРМАН** – Индиана университетінің профессоры (АҚШ), Ph.D
- Сон ЮНХУН** – Ханкук университетінің профессоры (Оңтүстік Корея), Ph.D
- Нұрлан СЕЙДІН** – ҚР БҒМ ҒК «Ғылым ордасы» РМК бас директорының ғылыми жұмыстар және халықаралық ынтымақтастық жөніндегі орынбасары, тарих ғылымдарының кандидаты
- Алуа ЖОЛДЫБАЛИНА** – ҚР Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты директорының орынбасары, Ph.D
- Ғани ҚАРАСАЕВ** – ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының бөлім басшысы – бас ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының докторы
- Ботагөз РАҚЫШЕВА** – «Қоғамдық пікір» зерттеу институтының директоры, әлеуметтану ғылымдарының кандидаты
- Айгүл САДУАҚАСОВА** – Қолданбалы этносаяси зерттеулер институты директорының орынбасары, әлеуметтану ғылымдарының докторы

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

- Ерлан КАРИН** – председатель Редакционного совета, Государственный советник Республики Казахстан, кандидат политических наук
- Алмас АРЗИКУЛОВ** – шеф-редактор, ведущий научный сотрудник Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, магистр истории
- Уямо ТОМОХИКО** – профессор Центра славянских исследований Университета Хоккайдо, Ph.D (Япония)
- Уильям ФИЕРМАН** – профессор университета Индиана, Ph.D (США)
- Сон ЮНХУН** – профессор Ханкукского университета, Ph.D (Южная Корея)
- Нурлан СЕЙДИН** – заместитель генерального директора по научной работе и международной деятельности РГП «Ғылым ордасы» КН МОН РК, кандидат исторических наук
- Алуа ЖОЛДЫБАЛИНА** – заместитель директора Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, Ph.D
- Гани КАРАСАЕВ** – главный научный сотрудник – начальник отдела Института истории государства КН МОН РК, доктор исторических наук
- Ботагоз РАКИШЕВА** – директор исследовательского института «Общественное мнение», кандидат социологических наук
- Айгуль САДВОКАСОВА** – заместитель директора Института прикладных этнополитических исследований, доктор социологических наук

THE EDITORIAL BOARD

- Yerlan KARIN** – Chairman of the Editorial Board, State Counsellor of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Political Sciences
- Almas ARZIKULOV** – Chief Editor, Leading research fellow of KazISS under President of Kazakhstan, Master of History
- Uyamo TOMOHIKO** – Slavic-Eurasian Research Center, University of Hokkaido (Japan), Ph.D, Professor
- William FIERMAN** – Department of Central Eurasian Studies, Indiana University Bloomington (USA), Ph.D Professor
- Song YONGHONG** – University of Hankuk, Ph.D (South Korea), Professor
- Nurlan SEIDIN** – Deputy Director General for Scientific Work and International Activities RSE «Gylym ordasy» CS MES RK, Candidate of Historical Sciences
- Alua ZHOLDYBALINA** – Deputy Director of KazISS under President of Kazakhstan, Doctor of Philosophy (Ph.D) in «Political science»
- Gani KARASAEV** – Chief Researcher – Head of the Department of the Institute of State History of the KN of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Historical Sciences
- Botagoz RAKISHEVA** – Director, “Public Opinion” Research Institute, Candidate of Sociology
- Aigul SADVOKASOVA** – Deputy Director of the Institute of Applied Ethnopolitical Research, Doctor of Sociology

Zhassulan Orynbayev¹, Nurlan Muminov², Sinan Ozbek³

¹ PhD student of the Department of Political Science,
L.N. Gumilev Eurasian National University,
(Astana, Kazakhstan)

e-mail: zhassulan.orynbayev@gmail.com

² Research Associate at the Eurasian Research Institute, Khoja
Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Almaty, Kazakhstan)

e-mail: n.muminov@ayu.edu.kz

³ Professor of Kocaeli University,
(Izmit, Turkey)

e-mail: sozbek@kocaeli.edu.tr

WATER SECURITY IN THE KYRGYZ REPUBLIC: POST-SOVIET CHALLENGES AND REGIONAL DYNAMICS

Abstract. This article discusses the utilization of water resources in the Kyrgyz Republic following the dissolution of the USSR in 1991. It examines water security, reserves, and the potential of water resources. Additionally, it highlights the significance of water resources in the economy and politics of the Kyrgyz Republic and its relations with Central Asian states. The article conducts an analysis of tensions with neighboring countries over water resources. Furthermore, it evaluates the importance, advantages, and potential challenges of the CASA-1000 project. Legal regulations governing water resources in the Kyrgyz Republic and their economic benefits and role in international relations are also discussed.

Key words: water security, water resources, Kyrgyz Republic, Central Asia.

Жасұлан Орынбаев, Нұрлан Муминов, Синан Өзбек ҚЫРҒЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ СУ ҚАУІПСІЗДІГІ: ПОСТКЕҢЕСТІК СЫН-ҚАТЕРЛЕР ЖӘНЕ АЙМАҚТЫҚ ДИНАМИКА

Аңдатпа. Мақалада Қырғыз Республикасының 1991 жыл ҚСРО ыдырағаннан кейінгі су ресурстарын пайдалану ерекшеліктері сипатталады. Су қауіпсіздігі, су ресурстарының қоры мен әлеуеті қарастырылған. Сонымен қатар су ресурстарының Қырғыз Республикасының экономикасымен саясатындағы маңыздылығы, Орталық Азия мемлекеттерімен қарым-қатынасы кейстер арқылы көрсетілген. Көрші елдерімен су ресурстары негізінде орын алған шиеленістерге талдаулар жасалынған. CASA-1000 жобасының маңыздылығы, пайдасы мен туындауы мүмкін қиындықтары да талданып көрсетілген. Мақала

су ресурстарының Қырғыз Республикасындағы құқықтық реттелуі, экономикалық пайдасы мен халықаралық қатынастағы рөлі сипатталған.

Түйін сөздер: су қауіпсіздігі, су ресурстары, Қырғыз Республикасы, Орталық Азия.

Жасулан Орынбаев, Нурлан Муминов, Синан Озбек
**ВОДНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ:
ПОСТСОВЕТСКИЕ ВЫЗОВЫ И РЕГИОНАЛЬНАЯ ДИНАМИКА**

Аннотация. В статье описаны особенности использования водных ресурсов Кыргызской Республики после распада СССР в 1991 году. Рассмотрены водная безопасность, запасы и потенциал водных ресурсов. В то же время на примерах показано значение водных ресурсов в экономике и политике Кыргызской Республики, отношениях с государствами Центральной Азии. Проведен анализ напряженности с соседними странами по водным ресурсам. Также анализируются важность, преимущества и потенциальные проблемы проекта CASA-1000. В статье описывается правовое регулирование водных ресурсов в Кыргызской Республике, экономическая выгода и роль в международных отношениях.

Ключевые слова: водная безопасность, водные ресурсы, Кыргызская Республика, Центральная Азия.

Introduction

Central Asia, spanning from the Caspian Sea to the western border of China, is a region of geopolitical significance, bordered by the Russian Federation to the north and Iran, Afghanistan, and the People's Republic of China to the south. Comprising Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Uzbekistan, and Tajikistan, the region underwent profound transformations following the dissolution of the Soviet Union in 1991 [1].

Before 1992, these Central Asian nations were integral parts of the USSR, with closely intertwined economies. During this period, tensions regarding the utilization of transboundary waters were minimal, owing to a system of compensation for damages and losses established during the Soviet era, particularly in Kyrgyzstan and Tajikistan. This system facilitated the exchange of essential resources such as oil, gas, coal, and agricultural products for electricity and agricultural goods, addressing shortages experienced during the winter months [2]. Notably, Kyrgyzstan emerged as one of the region's wealthiest nations in terms of water resources, uniquely relying entirely on internally sourced water.

In today's geopolitical landscape, the management and utilization of water resources in Central Asia remain a topic of significant importance. As the region continues to navigate political, economic, and environmental challenges, understanding the dynamics of water security and its implications for regional stability and development is paramount. This paper explores the role of water

resources, particularly in Kyrgyzstan, shedding light on their economic significance, political leverage, and implications for regional cooperation and conflict resolution.

Methods

The research methodology encompasses a comprehensive approach, incorporating case study analysis, event analysis, and comparative analysis techniques. It relies on a synthesis of findings from both domestic and international scholars who have extensively investigated water-related issues. Additionally, it leverages a diverse array of online resources to augment the existing body of knowledge. This multifaceted approach ensures a thorough examination of the subject matter from various perspectives, facilitating a deeper understanding of the complexities inherent in water resource management and policy formulation.

Results

The Kyrgyz Republic, unofficially known as Kyrgyzstan, declared its independence on August 31, 1991, situating itself in the northeast of Central Asia and sharing borders with Kazakhstan, Uzbekistan, Tajikistan, and the People's Republic of China [3]. Covering an area of 198.5 thousand km³, Kyrgyzstan boasts an intricate network of over 2040 streams, rivers, and flowing waters, with the Naryn-Syr Darya rivers contributing 0.5% of water resources in Kyrgyzstan, 7% in Tajikistan, 50.5% in Uzbekistan, and 42% in Kazakhstan. Additionally, 45% of Central Asia's glaciers are found within Kyrgyzstan's territory, accounting for 40% of the region's water resources, with the remaining 60% originating from Tajikistan [4]. Furthermore, the distribution of the Shu-Talas rivers' flow is equally divided between Kyrgyzstan and Kazakhstan [5].

The water resources of the Kyrgyz Republic primarily originate in the upper part of the basins, as depicted in the table below.

Table 1. Water basins of Kyrgyzstan [6].

No	Water basins of Kyrgyzstan	Total catchment area, square km.
1.	Syrdarya	219000
2.	Naryn	59900
3.	Kara Darya	30100
4.	Chatkal	7110
5.	Dispute	52700
6.	Noise	22491
7.	Lake Issyk-Kul	11233

According to experts, the total stock of water resources of Kyrgyzstan is 2458 km³. In addition, the total volume of water resources that can be restored is 46.5 km³. is evaluated [7].

Table 2. Division of the Water Resources Fund of Kyrgyzstan [4].

Distribution of water resources fund of Kyrgyzstan (%)		
1.	In glaciers	650 km3. (26.4%)
2.	In the lakes	1745 km3. (71%)
3.	In underground waters	13 km3. (0.5%)
4.	In the rivers	44.5 - 51.9 km3. (2%)

In terms of regional hydrography, the river system of the Kyrgyz Republic primarily belongs to the Aral Sea basin (76.5%), followed by the Tarim River basin (12.4%), the Issyk-Kul internal basin (10.8%), and the Balkhash River basin (0.3%) [4].

Legal Framework for Water Resource Management. The protection of water resources in the Kyrgyz Republic is enshrined in its constitution. Article 4 of Chapter 1 of the 1993 Constitution of the Kyrgyz Republic states: “The land of the Kyrgyz Republic, its interior, air space, water, forests, plants and animals, and other natural resources are used as the basis of the life and activities of the Kyrgyz people and are under the special protection of the state” [8]. In Chapter 2, Article 16 of the constitution, re-adopted in 2021, it is stated: “The land, its interior, air space, waters, forests, pastures, flora and fauna, and other natural resources are the exclusive property of the Kyrgyz Republic” [9]. The difference between the two constitutions lies in the ownership of natural resources, where the old law considers them the property of the people, while the new one elevates the state to a hegemonic level, granting it the authority to protect, regulate, and determine the fate of natural resources when necessary.

Currently, the legal framework governing water affairs in the Kyrgyz Republic includes the following documents, in addition to the constitution:

- Provisions of the Constitution of the Kyrgyz Republic;
- Legislative acts within the jurisdiction of the Jogorku Kenesh (Parliament of Kyrgyzstan), including their development, implementation, and oversight;
- Decrees issued by the President of the Kyrgyz Republic on water-related matters;
- Regulations, including decrees, orders, and regulations approved by the Prime Minister of the Kyrgyz Republic;
- Departmental and territorial regulations, including orders and directives issued by ministries, department heads, and local state administrations, as well as standards, guidelines, norms, rules, and other documents governing various aspects of water affairs [10].

Water as a Political Lever. In their 1998 book “Security: A New Basis for Analysis,” Barry Busen, Ole Weaver, and Jaap de Wilde present a thesis on water security in their chapter on environmental security. They assert that “the upstream state or states control water quality and quantity by using water resources as a tool to influence its neighbors” [11]. The degree of influence exerted by coastal states plays a crucial role in water resource management. However, control over water resources is not solely determined by the construction of hydraulic structures; other factors are also significant. Typically, upstream states utilize water primarily

for generating electricity, while downstream states require electricity to access water resources [12].

The Kyrgyz Republic strategically leverages its water resources, particularly transboundary river waters, as a means of exerting political influence on neighboring states. It is worth acknowledging that Kyrgyzstan typically resorts to water as a measure of last resort amid political tensions. An illustrative example of this occurred when Kyrgyzstan closed the Kirov reservoir, which feeds into the Shu and Talas rivers, in response to Kazakhstan's closure of border customs posts following the April 2010 coup d'état in Kyrgyzstan. Although Kyrgyzstan justified this action as necessary for reservoir maintenance [13], the underlying motivations are evident. The closure of the border severely impacted Kyrgyzstan's economy, resulting in an estimated loss of \$1 billion in profit over 40 days, as 80% of Kyrgyz goods are exported [14]. Given Kazakhstan's crucial role as a transit route to Europe for Kyrgyzstan, water is poised to become a significant bargaining chip in future political maneuvering. For instance, in late April 2022, Kyrgyz Deputy Aibek Altynbekov proposed halting water flow to Kazakhstan in response to Kazakhstan's economic blockade, prompted by long queues of Kyrgyz trucks at border crossings between the two countries. Altynbekov unveiled this proposal during a meeting of the parliament's budget and fiscal policy committee [15].

On August 22, 2022, Kazakhstan revised Minister of Energy Order No. 361 of May 19, 2015, titled "Setting Maximum Prices for Oil Products Sold in Retail Subject to State Regulation." The amendments include the following adjustments:

Maximum retail prices for oil products at regular gas stations subject to state regulation, inclusive of value-added tax, are as follows:

Ai-80 gasoline: 89 tenges per liter.

Ai-92 and Ai-93 gasoline:

Kostanay and North Kazakhstan regions: 187 tenge per liter.

Astana, Almaty, Shymkent, Akmola, Aktobe, East Kazakhstan, West Kazakhstan, Almaty, Atyrau, Zhambyl, Karaganda, Kyzylorda, Pavlodar, Turkestan, Mangistau, Abay, Zhetysu, and Ulytau regions: 182 tenge per liter.

Diesel fuel (summer and off-season):

General: 450 tenge per liter.

Akmola, Aktobe, East Kazakhstan, West Kazakhstan, Kostanay, North Kazakhstan, and Abai regions:

With a Kazakhstani driver's license, up to 100 liters per day: 260 tenges per liter.

For cargo, special, and specialized vehicles, and buses, with a Kazakhstani vehicle registration certificate, up to 300 liters per day: 260 tenges per liter.

Astana, Almaty, Shymkent, Almaty, Atyrau, Zhambyl, Karaganda, Kyzylorda, Pavlodar, Turkestan, Mangistau, Zhetysu, and Ulytau regions:

With a Kazakhstani driver's license, up to 100 liters per day: 230 tenges per liter.

For cargo, special, and specialized vehicles, and buses, with a Kazakhstani vehicle registration certificate, up to 300 liters per day: 230 tenges per liter [16].

Kyrgyz Parliament member Dastan Bekeshev openly voiced his discontent with this directive, which aims to safeguard the energy security of the domestic market. He highlighted that “Kyrgyz businessmen, who transport goods to foreign countries via trucks, are incurring losses due to Kazakhstan’s hike in diesel prices for foreigners. Given the current circumstances, Kyrgyzstan’s neighbors should consider selling water to Kazakhstan and Uzbekistan” [17]. Such political rhetoric has been echoed by Kyrgyz politicians before. In November 2017, former Kyrgyz President Almazbek Atambayev stated during a press conference: “In reality, all we need to do is cut off water to Kazakhstan for two days, and the border will open immediately” [18].

Presently, Kyrgyzstan lacks significant economic prowess in the region, making water merely a tool of “soft power” for them. Consequently, Kyrgyzstan employs this leverage solely against its neighbors and only in dire situations. However, as the economy progresses and reliance on neighboring countries diminishes, Kyrgyzstan may elevate its water trade to the level of “hard power” in the future.

Economic Implications and Hydroelectric Prospects. The economy of Kyrgyzstan relies heavily on its water resources, particularly in the production and export of electricity and agricultural products to neighboring countries. However, the revenue generated from selling electricity generated by Kyrgyzstan’s hydroelectric power stations has been steadily declining each year. Several factors contribute to this decline. Firstly, there has been a significant increase in electricity consumption within Kyrgyzstan itself, with domestic demand surpassing 40 million kW per hour in recent years, compared to 22-25 million kW per day previously. Secondly, the aging infrastructure of hydroelectric plants poses a challenge, with approximately 70-80% of equipment at power stations considered worn out, and national electric networks suffering from outdated equipment ranging from 52% to 84%. Thirdly, there has been a gradual decrease in the volume of water available for hydroelectric plants, particularly evident in the Toktogul reservoir, which accounts for 40-50% of Kyrgyzstan’s electricity production. For instance, data shows a decline in water levels from 14.1 billion cubic meters in January 2020 to 9.4 billion cubic meters in January 2022. Experts warn that if the reservoir’s water level falls below 5.5 billion cubic meters, the dam’s operation could be compromised [20][21].

Kyrgyzstan and Tajikistan are placing significant expectations on the CASA-1000 project. CASA-1000 (Central Asia-South Asia power project) aims to export surplus hydroelectric power generated in Kyrgyzstan and Tajikistan to Afghanistan and Pakistan. The project, with a total cost of 1.2 billion US dollars, commenced implementation in 2016, with commissioning scheduled for 2024 [22].

Today, the implementation of the CASA-1000 project may face several challenges:

1. Escalating armed conflicts between Kyrgyzstan and Tajikistan have been a concern in recent years. Over the past decade, there have been 144 major and minor conflicts between the two countries [24].

Figure 1. The map of the CASA-1000 project [23].

Historically, conflicts between Kyrgyzstan and Tajikistan have revolved around water and land disputes. The April-May 2021 conflict, for instance, centered around the Golovnoy water distribution facility on the Ak-Suu River, situated on the Kyrgyz-Tajik border. Golovnoy, owned by Kyrgyzstan, plays a crucial role in channeling water: one stream goes to Tajikistan, while the other fills the Tortkul Reservoir in Kyrgyzstan. Control over Golovnoy is strategically significant for Kyrgyzstan’s water security and provides leverage in political negotiations. A conflict in September 2022 resulted in approximately one hundred casualties on both sides. The Vorukh exclave of Tajikistan, located within Kyrgyzstan’s territory, is another point of contention.

Figure 2. The Map of the Kyrgyz-Tajik conflict on September 14-19[28].

Only one road connects Vorukh to Tajikistan, which Tajikistan aims to fully integrate. Disagreements over border demarcation persist, with 460 square kilometers of the 970-kilometer border still unresolved [27], indicating the likelihood of ongoing disputes in the future.

The Kyrgyz side had previously offered several ways to the Tajik side to solve the enclave issue. First, the Kyrgyz side will open a road connecting Vorukh with Tajikistan, but that road will bypass the Kyrgyz village of Ak-sai and will be used only for communication. The second proposal is to exchange Vorukh, which is 12,000 hectares in size, for land of the same size in Leilek or Batken regions of Kyrgyzstan [29].

2. Another contributing factor is the declining water level in the Toktogul reservoir, as mentioned earlier. Rasul Umbetaliev, a prominent Kyrgyz energy specialist, highlights that the diminishing water level in the Toktagul reservoir results in reduced hydroelectric power production for Kyrgyzstan and a shortage of irrigation water for Kazakhstan and Uzbekistan during the spring months [30].

The hydropower potential of Kyrgyz rivers is approximately 174 billion kW-hours, with a power capacity of 19.8 million kW [31]. Despite being a significant electricity producer, Kyrgyzstan faces shortages during the winter season. The country consumes about 15 billion kW-hours annually, with this figure increasing by 4-5% each year. In 2021, Kyrgyz authorities allocated 2 billion kW-hours to conserve water in the Toktagul reservoir. To meet its electricity demands, Kyrgyzstan imports power from neighboring countries like Kazakhstan, Uzbekistan, and Turkmenistan through exchanges and direct purchases. Under agreements, Kazakhstan is set to transfer 900 million kW-hours to Kyrgyzstan from March to November 2021, while Uzbekistan plans to export 750 million kW-hours from March 2021 to April 2022. Overall, Kyrgyzstan received 1 billion kW-hours from its neighbors, with 650 million kW-hours borrowed and scheduled for repayment by 2023. Additionally, Turkmenistan is expected to supply 501 million kW-hours to Kyrgyzstan from August to December 2021. In the first half of 2022, Turkmenistan's total exports to Kyrgyzstan amounted to 45.6 million kW-hours and 1.7 billion US dollars, including 7.4 million USD worth of exported tomatoes [32]. According to data from the National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic, Kyrgyzstan earned a total of 900 million USD from 1994 to 2018. The highest income, 83.2 million USD, was recorded in 1997, while the lowest was in 2015 at just 32 thousand USD [33].

Water and agriculture. Kyrgyzstan, much like its neighboring countries, is a significant exporter of agricultural products. According to the Minister of Agriculture, Askarbek Janybekov, between January and May 2022, Kyrgyzstan is projected to export agricultural goods worth 196.9 million USD, marking a 36% increase from the previous year. Additionally, the country exported 83.8 million USD worth of food and processed goods, along with 71.9 million USD worth of grain products during the same period. This robust export performance contributed to Kyrgyzstan's total agricultural product revenue of 1.1 billion USD [34]. Data from 2022 indicates that Kyrgyzstan's annual water consumption

stands at 10 billion cubic meters, with 5.2 billion cubic meters allocated for agricultural use [35].

Conclusions

In conclusion, the analysis illuminates the pivotal role that water resources play in shaping both the economic landscape and the geopolitical dynamics of the Kyrgyz Republic. With its ample water reserves, Kyrgyzstan wields significant political influence in Central Asia, using water as a strategic bargaining tool in its interactions with neighboring states. The country's economy is intricately tied to its water resources, particularly evident in the hydroelectric sector. However, vulnerabilities arise from fluctuations in water levels, impacting electricity generation and necessitating external electricity procurement during low-water periods. Alongside hydroelectricity, agriculture stands as a pillar of the Kyrgyz economy, contributing substantially to national revenue. Water resources play a crucial role in sustaining agricultural productivity and driving economic growth in this sector. Recognizing the centrality of water to its economic vitality, Kyrgyzstan is increasingly orienting its future economic strategies around sustainable water resource management and development. Water resources remain a contentious issue in Kyrgyzstan's relations with neighboring countries, often sparking conflicts over land and water rights. These tensions underscore the intricate intersection of water security and regional geopolitics in Central Asia. In essence, the Kyrgyz Republic's journey towards economic prosperity and political stability is inextricably intertwined with its management and utilization of water resources, emphasizing the imperative of adopting holistic strategies that balance economic development with environmental sustainability and regional cooperation.

REFERENCES:

1. Encyclopedia Britannica. Central Asia. // URL:<https://www.britannica.com/place/Central-Asia> (accessed: 05.12.2023)
2. Mamatkov D.M., Bazhanova L.V. Transgranichnye vodnye resursy Central'noj Azii I problem effektivnogo ispol'zovaniya. [Transboundary water resources of Central Asia and problems of efficient use] // URL: <https://ecogofond.kz/wp-content/uploads/2019/07/CA.D.236-Transgranichnye-vodnye-resursy-Centralnoj-Azii-i-problemy-jeffektivnogo-ispolzovaniya.pdf> (accessed: 05.12.2023)
3. Kyrgyzstan. // URL:<http://www.president.kg/kg/kyrgyzstan> (accessed: 05.12.2023)
4. Alamanov S.K. Transgranichnye vodnye resursy Kyrgyzii. [Transboundary water resources of Kyrgyzstan] // URL:<https://www.postsovietarea.com/jour/article/viewFile/85/86> (accessed: 05.12.2023)
5. E.B.Tologonov. Vodnye resursy Kyrgyzskoj Respubliki. [Water resources of the Kyrgyz Republic] // URL:<http://nisi.kg/blog/101-Vodnyie-riesursy-Kyrgyzskoi-Riespubliki.html> (accessed: 06.12.2023)

6. Vodnye resursy. [Water resources.] // URL:<http://data.movegreen.kg/indicator/5> (accessed: 06.12.2023)
7. G. Ch. Donbaeva. Osobennosti transgranichnyh rek Central'noj Azii (na primere Kyrgyzstana). [Features of transboundary rivers of Central Asia (on the example of Kyrgyzstan)] // URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-transgranichnyh-rek-tsentralnoy-azii-na-primere-kyrgyzstana> (accessed: 06.12.2023)
8. Konstituciya Kyrgyzskoj Respublikot 5 maya 1993 goda No. 1186-XII. [The Constitution of the Kyrgyz Republic dated May 5, 1993 No. 1186-XII] // URL:<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1/30?cl=ru-ru> (accessed: 07.12.2023)
9. Konstituciya Kyrgyzskoj Respublikot 5 maya 2021 goda. [The Constitution of the Kyrgyz Republic of May 5, 2021.] // URL:<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112213?cl=ru-ru> (accessed: 07.12.2023)
10. Dzhajloobaev A.SH., Departament vodnogo hozyajstva MSVH i PP Kyrgyzskoj Respubliki. [Department of Water Resources, MAWR and PP of the Kyrgyz Republic.] // URL:http://www.cawater-info.net/review/legal_kg.htm (accessed: 10.12.2023)
11. Barry Buzan, Ole Wæver and Jaap De Wilde. Security: A New Framework For Analysis. 1998. r. 74. (accessed: 10.12.2023)
12. Mark Zeitoun, Jeroen Warner. Hydro-Hegemony a Framework for Analysis of Trans-Boundary Water Conflicts. // URL:https://www.researchgate.net/publication/40112175_Hydro-Hegemony_a_Framework_for_Analysis_of_Trans-Boundary_Water_Conflicts (accessed: 10.12.2023)
13. Kyrgyzstan ob'yasnyat prekrashchenie podachi polivnoj vody v Kazahstan remontom na vodohranilishche. [Kyrgyzstan explains the interruption of irrigation water supply to Kazakhstan by repairing the reservoir] // URL:<https://kaztag.kz/ru/news/kyrgyzstan-obyasnyat-prekrashchenie-podachi-polivnoy-vody-v-kazahstan-remontom-na-vodokhranilishche> (accessed: 12.12.2023)
14. U Kyrgyzstana poyavilsya argument. [Kyrgyzstan has an argument.] // URL:<https://kursiv.kz/news/2010-05/u-kyrgyzstana-poyavilsya-argument> (accessed: 12.12.2023)
15. Depur posovetoval kabminu perekryt' vodu Kazahstanu za ekonomicheskuyu blokadu. [The deputy advised the Cabinet of Ministers to turn off the water to Kazakhstan for the economic blockade.] // URL:https://kaktus.media/doc/458840-depytat_posovetovai_kabminy_perekryt_vody_kazahstany_za_ekonomicheskuyu_blokady.html (accessed: 12.12.2023)
16. State regulation of oil products, which are regulated by the state, should be determined according to the amendment of the Minister of Energy of the Republic of Kazakhstan No. 361 of 2015. [On making changes to the Order No. 361 of May 19, 2015 of the Minister of Energy of the Republic of Kazakhstan "On establishment of maximum prices for oil products sold in retail trade, whose prices are regulated by the state".] // URL:<http://zan.gov.kz/client/#1/doc/170780/kaz> (accessed: 14.12.2023)
17. Dzhamilya Musuraleva. Is it necessary to sell Kyrgyzstan to Kazakhstan and Uzbekistan? My opinion. [Should Kyrgyzstan sell water to Kazakhstan and Uzbekistan?] // URL:https://kaktus.media/doc/466636-nyjno_li_kyrgyzstany_prodat_vody_kazahstany_i_uzbekistany_mneniia.html (accessed: 14.12.2023)
18. "Dostatochno vyklyuchit' Kazahstanu vodu na dva dnya": kakie ultimatamy stavili chinovniki Kyrgyzstana Kazahstanu. ["It is enough to turn off the water for Kazakhstan for two days": what ultimatums did the officials of Kyrgyzstan put to Kazakhstan.] // URL:<https://www.caravan.kz/news/dostatochno-vyklyuchit-kazahstanu-vodu-na-dva-dnya-kakie-ultimatamy-stavili-chinovniki-kyrgyzstana-kazahstanu-838477/>

(accessed: 15.12.2023)

19. Marat Tagaev. SASA-1000: Kyrgyzstan nameren eksportirovat' elektroenergiyu. [CASA-1000: Kyrgyzstan intends to export electricity.] // URL:<https://rus.azattyk.org/a/31193247.html> (accessed: 15.12.2023)

20. Yrysbek Ulukbek uulu. V 2022 godu Kyrgyzstan ozhideet eshche bol'shij deficit elektroenergii. [In 2022, Kyrgyzstan expects an even greater shortage of electricity] // URL:<https://rus.azattyk.org/a/31664926.html> (accessed: 15.12.2023)

21. Maëva Pouffier. A significant power shortage expected for Kyrgyzstan in 2022. // URL:<https://novastan.org/en/kyrgyzstan/a-significant-power-shortage-expected-for-kyrgyzstan-in-2022/> (accessed: 17.12.2023)

22. Secretariat project peredachi elektro energii CASA-1000. [Secretariat of the CASA-1000 Electricity Transmission Project.] // URL:<https://www.usaid.gov/ru/central-asia-regional/fact-sheets/secretariat-casa-1000-power-transmission> (accessed: 17.12.2023)

23. What is CASA-1000? // URL: <https://www.casa-1000.org/> (accessed: 17.12.2023)

24. Yrysbek Ulukbek uulu, Ajbek Abdyl daev. Kyrgyz-Tadzhik border: chronology of conflicts. [Kyrgyz-Tajik border: a chronology of conflicts] // URL: <https://rus.azattyk.org/a/32063424.html> (accessed: 17.12.2023)

25. Tadzhikistan zayavlyaet svoi pretenzii na vodnye resursy Kyrgyzstana. [Tajikistan declares its claims to the water resources of Kyrgyzstan.] // URL:https://24.kg/proisshestvija/192014_tadjikistan_zayavlyaet_svoi_pretenzii_navodnyie_resursyi_kyrgyzstana/ (accessed: 17.12.2023)

26. Temur Umarov. Kul't must. Otkuda i kuda vedet vojna Kyrgyzstana i Tadzhikistana. [Revenge cult. Where and where is the war between Kyrgyzstan and Tajikistan] // URL: <https://carnegieendowment.org/politika/87961> (accessed: 17.12.2023)

27. D. Voroshilov, L. Pashkova. Prigranichnyj konflikt Kirgizii i Tadzhikistana. [Border conflict between Kyrgyzstan and Tajikistan] // URL:<https://www.rbc.ru/politics/18/09/2022/632428299a794745d8046839> (accessed: 17.12.2023)

28. Konflikt na kyrgyzsko-tadzhikskoj granice. Chto proiskhodilo v 17-go sentyabrya? [Conflict on the Kyrgyz-Tajik border. What happened on September 17th?] // URL:<https://kg.akipress.org/news/0/> (accessed: 20.12.2023)

29. Kyrgyzstan predlagaet obmenyat' anklav Voruh na drugie uchastki. [Kyrgyzstan proposes to exchange the Vorukh enclave for other areas.] // URL:<https://24.kg/vlast/187764/> (accessed: 20.12.2023)

30. Bakyt Chermashev. V Kyrgyzstane vznikla ugroza deficit polivnoj vody. [There is a threat of shortage of irrigation water in Kyrgyzstan] // URL: <https://24.kz/ru/news/in-the-world/item/530045-v-kyrgyzstane-voznikla-ugroza-defitsita-polivnoj-vody> (accessed: 20.12.2023)

31. Andeeva Z.T. Analiz i prognozirovanie proizvodstva elektroenergii Kyrgyzstana metodom naimen'shihi kvadratov. [Analysis and forecasting of electricity production in Kyrgyzstan by the least and squares method] // URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-i-prognozirovanie-proizvodstva-elektroenergii-kyrgyzstana-metodom-naimenshih-kvadratov> (accessed: 20.12.2023)

32. Turkmenistan exported electrical energy to Kyrgyzstan in the sum of \$45 million. [Turkmenistan exported electricity to Kyrgyzstan in the amount of more than \$45 million] // URL:<https://turkmenportal.com/blog/51147/turkmenistan-eksportiroval-elektroenergiyu-v-kyrgyzstan-na-summu-bolee-chem-45-mln> (accessed: 20.12.2023)

33. Kyrgyzstan sold electricity for \$900 million. – graphic po godam. [Kyrgyzstan sold electricity for \$900 million - chart by years.] // URL:<https://ru.sputnik.kg/20190426/kyrgyzstan-ehlektroehnergiya-ehksport->

grafik-1044110572.html (accessed: 22.12.2023)

34. Kyrgyzstan uvelichil export sel'hozprodukcii bolee chem na tret'. [Kyrgyzstan increased the export of agricultural products by more than a third.] // URL: <https://e-cis.info/news/567/102080/> (accessed: 22.12.2023)

35. Za poslednie gody obshchee potreblenie vody v KR snizilos' s 13 do 10 mld. kubometrov. [In recent years, the total water consumption in the Kyrgyz Republic has decreased from 13 to 10 billion cubic meters.] // URL: <https://economist.kg/novosti/2022/11/04/za-poslednie-gody-obshhee-potreblenie-vody-v-kr-snizilos-s-13-do-10-mlrd-kubometrov/> (accessed: 22.12.2023)

Майра Дюсембекова¹, Самал Нукезжанова², Аманжан Арзыкулов³

¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, саяси ғылымдарының кандидаты
e-mail: maira.eni@mail.ru

² Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің докторанты
(Астана, Қазақстан)
e-mail: samal.samatovna@gmail.com

³ Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың аға оқытушысы
(Алматы, Қазақстан)
e-mail: amanzhan.arzykulov@gmail.com

САЯСАТТАҒЫ МИФТЕРДІ ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ

Аңдатпа. Саясаттағы миф саяси сананың өзгертілген формасы ретінде анықталуы мүмкін, мұнда нақты ақпаратты білу мен түсіну бейнелермен және символдармен ауыстырылады. Бұл жұмыста біз саяси мифпен салыстырғанда классикалық миф – бұл әмбебап баяндау (нарратив), тарихи оқиғаларды бейнелі түрде интерпретациялаушы және табиғи құбылыстар мен мағыналарды, салт-дәстүрлердің, наным-сенімдердің шығу тегін – адамзат өркениетінің және жалпы алғанда бүкіл әлемді астарлы эмоционалды-көңіл-күй бейнелері арқылы түсіндіруге арналған дәстүрлі әңгіме түсінігіне сүйенеміз. Әдетте дәстүрлі мифтің шығу тегі белгісіз, саяси сипаты бар миф көбіне кәсіби түрде шығарылады және оның пайдасына құрылатын нақты адамдардың белгілі бір қатары болады. Саяси күресте мифтер қоғамдық санада билік етіп отырған жүйені киелендіріп, оның қарсыластарын қорлау мақсатында құрылған және таратылған оқиғалар (нарративтер) ретінде пайдаланылуы мүмкін. Мақалада әлемдік тарих пен саясаттағы саяси мифтің рөлі қарастырылады. Сондай-ақ мазмұнына саясаттағы мифтердің мәні, құрылымы, ерекшеліктері, үрдістері мен функциялары енетін саясаттағы мифтерді талдау үлгісі ұсынылған. Дәстүрлі және саяси мифтердің салыстырмалы талдауы келтірілген.

Түйін сөздер: миф, саясат, тарих, саяси тартыс.

Mayra Dysembekova, Samal Nukezhanova, Amanzhan Arzykulov THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE STUDY OF MYTHS IN POLITICS

Abstract. A myth in politics can be defined as an altered form of political consciousness, in which knowledge and understanding of information is replaced

by images, symbols. In this paper, we proceed from the understanding that, unlike the political myth, a classical myth is a universal narrative (narrative), a traditional legend that figuratively interprets historical events and explains natural phenomena and meanings, the origin of customs, traditions, beliefs - human civilizations and the whole world as a whole, through allegorical emotional and sensual images. Usually, the origin of a traditional myth is unknown, while a myth that has a political nature is often professionally launched and has a specific circle of people for whose benefit it is created. In the political struggle, myths can be used as purposefully created and disseminated stories (narratives), sacralizing the existing system of power and denigrating its opponents in the public mind. The article discusses the role of political myth in world history and politics. Also presented is a model for the analysis of myths in politics, which includes the definition of the essence, structure, features, processes and functions of myths in politics. A comparative analysis of traditional and political myths has been carried out.

Key words: *myth, political science, history, political struggle.*

Майра Дюсембекова, Самал Нукежанова, Аманжан Арзыкулов
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К
ИССЛЕДОВАНИЮ МИФОВ В ПОЛИТИКЕ

Аннотация. Миф в политике может быть определен как измененная форма политического сознания, в которой знание и понимание фактической информации заменяется образами, символами. В данной работе мы исходим из понимания, что в отличие от мифа политического классический миф – это универсальное повествование (нарратив), традиционное сказание, образно интерпретирующее исторические события и служащее для объяснения природных явлений и смыслов, происхождения обычаев, традиций, верований – человеческих цивилизаций и всего мира в целом, через иносказательные эмоционально-чувственные образы. Обычно происхождение традиционного мифа неизвестно, в то время как миф, имеющий политическое свойство, часто профессионально запускается и имеет конкретный круг людей, в пользу которых и создается. В политической борьбе мифы могут быть использованы для как целенаправленно созданные и распространённые истории (нарративы), сакрализирующие существующую систему власти и очерняющие ее противников в общественном сознании. В статье рассматривается роль политического мифа в мировой истории и политике. Также представлена модель анализа мифов в политике, включающая в себя определение сущности, структуры, особенностей, процессов и функций мифов в политике. Проведен сравнительный анализ традиционных и политических мифов.

Ключевые слова: *миф, политика, история, политическая борьба.*

Кіріспе

XXI ғасырда Интернеттің арқасында объективті және ғылыми ақпаратқа қол жеткізу әлдеқайда жеңілдеген жағдайда миф шығару жоғалып кетуі тиіс еді. Дегенмен, тәжірибе көрсеткендей, сол Интернеттің және әлеуметтік желілердің өзі мақсатты аудиторияға [1] бір сәтте ақпаратты жеткізуге көмектесе отырып, бара-бара саяси мифтердің таралу құралдары мен арналарына айналууда.

Заманауи миф шығаруда біз кенеттен шыққан және мақсатқа сәйкес жасалған үрдістер синергиясына тап болатынымызды зерттеулер көрсетіп отыр. Бір жағынан, постфольклор интернет-коммуникациялардағы мультимедиялық халық шығармашылығы ретінде медианы кәдімгі пайдаланушылардың өзін-өзі көрсетудің креативті-аксиологиялық детерминанттарына себепші болады [2]. Екінші жағынан, Э. Кассирер h-өзінің «Заманауи саяси мифтер техникасы» атты жұмысында көрсеткендей, саяси мифтер кенеттен пайда болмайды, жүгенсіз қиялдың жемісі емес. Керісінше, оларды «білікті және епті шеберлер» жасанды түрде құрады [3]. Ұлттық тарих пен салт-дәстүрлер саяси миф пен саяси мәдениеттің байланысын анықтайды. Соңғысы қоғамның мифологиясын қалыптастырады, адамдардың мінез-құлқына және қоғамдағы ұлттық үрдістерге нақты әсер етеді. Олар елдің саяси мәдениетінің айтарлықтай маңызды бөлігі болып табылады. Мысалы, Индонезияда саяси мифтер және коммунизммен күресу дәстүрлері кез-келген сайлауалды кампанияның элементі болады. Ал посткеңестік ақпараттық кеңістікте біз КСРО-ның құлауынан кейін 30 жылдам астам уақыт өткеннен кейін кеңестік кезеңнің қалдықты және қайта құрылымдалған мифтерінің барын белгілей аламыз.

Мақаланың мақсаты – саясаттағы мифтерді зерттеудің теориялық-әдіснамалық тәсілдерін ашу.

Міндеттері: саясаттағы мифтің тарихын зерттеу, маңызын, ерекшелігін, қасиеттері мен айырмашылықтарын ашу.

Тарихы. Мифтер адамзатпен қоғамдық сана пайда болғаннан бері бірге жасап келеді. Анимистік ойлау және шынайы ақпараттың жеткіліксіздігінің арқасында ежелгі адамдар қоршаған орта мен табиғи құбылыстарды мистикалық тіршілік иесі мен рухтардың іс-әрекеттері деп түсіндірген. Мысалы, Ежелгі Қытайда күннің күркіреуі мен найзағайдың соғуы табиғи құбылыс емес, айдаһарлардың шайқасы деп есептелген. Кейінгі кезеңдерде Ежелгі Грекияда және пұтқа табынушы Русьте бұл құдайлар әрекетінің нәтижесі деп түсіндірілген.

Құжатқа түсірілген саяси мифтердің пайда болуы шамамен осы кезеңге сәйкес келеді, оның үлгілерін Пифагор, Платон және т.б. секілді ғалымдардың еңбектерінен табуға болады. Саяси мифтердің ең алғашқылары билікті киелендіруге бағытталған. Шығыс пен Батыстың ежелгі мемлекеттерінде әміршінің құдайдан туғаны туралы тарихы жоқтың қасы. Мысалы, Ежелгі Кореяда билік етуші династия өздерін аспан құдайының немересі Тангуннан таралғаны туралы миф тарата отырып, өздерінің шығу тегін мифологияға

айналдырған. Осыған ұқсас мифтерді Ежелгі Мысыр, Парсы, Қытай, Үнді және Месопотамия тарихынан да таба аламыз.

Ежелгі Жапонияның әлемді тану негізін құраған саяси мифке тән тағы да бір мысал сондай-ақ император династиясының құдайдан тарағандығы туралы айтады. Осы мифке сәйкес, дворяндық текті құрушылар үкіметтік лауазымды құдайдың ұрпақтарынан алған. Осы барлық аңыздар әміршінің билігін дәлелдеп қана қоймай, әлеуметтік жіктелу қағидаларын көрсеткені және қоғамдық құрылымның иерархиялық жүйесін нығайтқаны түсінікті. Әдетте мұндай тарих адамдардың бір тобына басқа топтарды басқару құқығын негіздеген. Олар халықты орталық рәмізге және тәртіпке тарту арқылы олардың біріктірілуіне – әлеуметтік конвенция қалыптастыруға және мифтердің сюжеті мен сценарийлеріне негізделген қоғамдық қарым-қатынас нормаларын енгізуге көмектесуі тиіс болатын. Бұл жерде көрнекі мысал Ежелгі Грекия мен Ежелгі Римнің мифологиясы бола алады.

Саясат пен мифологияның байланысын зерттеу ерте заманнан басталған еді. Осылайша, ежелгі грек ақыны Гесиод (б.з.д. VII ғ.) өзінің «Теогония» поэмасында (еж.гр. Θεογονία) әлемнің жаратылуы, құдайлардың тууы, олардың генеологиясы туралы мифтерді жүйелеу әрекетін жасаған еді. Оның «Еңбектер мен күндер» атты поэмасы – тарих пен саясатты мифологияландырылған сипаттаудың жарқын үлгісі. Ал миф шығармашылығында «қара пиарды» пайдаланудың алғашқы жағдайын Платонның өзі келтірген, өзінің «Мемлекет» трактатында дұрыс емес, зиян мифтерді алып тастауға шақырған. Бұл тарихи оқиғаларда Тезей және өзге де ежелгі грек батырлары, құдайдың балалары, сұмдық әрі намыстан жұрдай әрекеттер жасай отырып, өздерін кәдімгі адамдарша ұстады. Грек философы құдайлар мен батырлар жаман іс-әрекеттер жасамауы тиіс деп есептеген [1].

Қоғамның белгілі бір даму деңгейіне дейін барлық саяси мифтер солар арқылы билікті киелендіру жүргізіліп отырған түрлі құдайлармен, әміршілермен және батырлармен байланысты болған. Бірте-бірте өзге де мифологиялық әңгімелер пайда бола бастады, мысалы, мінсіз мемлекет туралы, антикалық кезеңнен бастап осы күнге дейін барлық уақытта дамытып отырған халыққа билік пен құқықтың тиесілігі туралы.

Саяси миф биліктің космостық табиғаты жайлы, халықты басқару жайлы, батырлардың ерлігі жайлы, әділ монарх туралы, мемлекеттің саяси кемелдігі және оның моральдігі жайлы (Аристотель, Платон) және т.б. мифтер қосарланып келе жатқан саясаттың өзі секілді өте көне. Саяси мифтің философиялық тарихы да аса бай. Биліктің және құқықтың халыққа тиесілілігі туралы Орта ғасырларда атақты авторлар (Фома Ливанский, Марсилиус Падуанский, Дж. Фортескью және т.б.) таратқан антикалық мифтің бары белгілі. Әрбір дәуір жаңа немесе жаңартылған мифтер қосып отырды: халықтың қалауын жеткізуші монарх, Құдайдың жердегі өкілі жайлы (Р. Филмер), жалғыз билік етуші жайлы (Ж. Боден), абсолютті рухтың кейпі жайлы (Г.В.Ф. Гегель) және т.б.

XIX ғасырда саяси мифтер туралы ғылыми мақалалар пайда болды, онда түрлі теориялар, мысалы, Құдайдың жердегі өкілі жайлы, абсолютті рух кейпі туралы, батырлар мен нәсілдік үстемдік туралы теориялар әзірленді. Көрнекті із Т. Карлейльдің батырлар туралы мифтер («Батырлар, батырларды дәріптеу және батырлықпен өткен күн» СПб., 1908) және Ж.А. де Гобиноның батырлық мифологиясына нәсілдік мифологиясын қосқан теориясы («Нәсілдердің теңсіздігі туралы эссе» тт. 1–4, 1853–55) болды.

XX ғасырда қоғамның дамуы, әсіресе әлемнің көптеген елдерінде жалпыға ортақ сайлау құқығының пайда болуы және таралуы қазіргі билік жүйесін киелендіретін және легитимизмдейтін ақпараттық-саяси өнімдерге қажеттілігін айтарлықтай арттырды [4]. Басқа жағынан, XX ғасырдың саяси мифі модерннің саяси режимімен негізделген (тоталитаризм кезіндегі саяси мифтің гүлденуі, мұнда ол саясаттың негізгі құралы болады, аса құнды идеологияларды: коммунизмді, социализмді және т.б. жаппай тарату қажеттілігі туралы миф), сондай-ақ постмодерн дәуірінің нақты саяси жағдайларымен (дағдарыспен, мобилизациялаумен, қақтығыстармен, кампаниялармен және т.б.) және қазіргі заманның ғаламдық үрдістерімен негізделген.

Дегенмен, XX ғасырдың екінші жартысындағы және XXI ғасырдың басындағы саяси формациялардың ауысуы мифтерді қайта құрылымдаудың және әшкерелеудің: демифологизациялаудың және ремифологизациялаудың қажеттілігін өзекті етті.

Мысалы, Ресей империясындағы патша билігінің құдайдан тарағандық табиғаты туралы саяси мифі 1917 жылғы Қазақ төңкерісі деп аталған тарихи оқиғадан кейін әшкереленді және сенімі жойылды. Кейінірек Кеңес Одағында қолданыстағы билікпен байланысты тағы бірнеше идеологиялық тарихи оқиғалар әшкереленді. Мысалы, «кемеңгер көсем» туралы миф Йосиф Сталиннің қайтыс болуынан кейін әшкереленді. Ал «кеңестер билігі» туралы мифтер – халықтың билікке құқығы кеңес мемлекетінің құлауымен аяқталды. Бірақ XX екінші жартысындағы Уинстон Черчилль жайлы миф белгілі бір қайта құрылымдаудан кейін қайтадан өзектілікке ие болды. Бұл мыңдаған жылдар бойы бар дәстүрлі мифтерге (соның ішінде космогониялық және діни) қарағанда кейбір саяси мифтердің өмірі қысқа, ал басқалары миф дизайны арқылы жаңадан мәнге ие болуы мүмкін дегенді білдіреді.

XX ғасырдың соңғы онжылдықтары мен XXI ғасырдың алғашқы онжылдықтарына саяси миф шығармашылығының қарқынды дамуы тән. Бұл бірінші кезекте ақпараттық технологиялардың белсенді дамуымен, жаһандандыру үрдістерімен және бірыңғай медиакеңістік қалыптастырумен байланысты. Көптеген елдерде миф дизайны технологиясы «адамзат қауымдастықтарының (өркениеттердің, елдердің, ұлттардың, этностардың, үлкен және шағын адамдар тобының) өзекті идеологиялық міндеттерін шешу мақсатында көпшіліктің санасында ескі мифтерді өзіндік

қайта жаңғырту (ре-дизайн) және жаңа мифтер құру» [5, 12 б.] сайлауалды үгіттеудің тиімді құралы ретінде пайдаланылады. Іске ескі де, жаңа да немесе жаңартылған мифтер де кірістіріледі. АҚШ-та және Батыс Еуропаның көптеген елдерінде бұл үшін көбінесе бұрын кеңестік деп аталған («жауыздық империясы» деп атаған) ресейлік әскери агрессия туралы миф қолданылады. Өз кезегінде, Ресей Федерациясы үшін америкалық немесе батыс экспансионизмі туралы мифтері қайтадан өзекті мифке айналды [6].

Зерттеу әдістері

Мақала жазу барысында теориялық-әдіснамалық үрдіс жалпы ғылыми және талдау мен жинақтаудың, жалпылаудың, жүйелілік-құрылымдық және ретроспективті талдаудың, салыстырмалы және сараптамалық арнайы әдістерінің кешені негізінде жүргізілді.

Нәтижелері және талқылау

Қазіргі заманғы саяси мифтер дәстүрлі мифтер секілді өткенді, бүгінгіні баяндайды және болашақты болжайды. Олар мақсатты аудиторияның жақсы қабылдауына арналған қолжетімді (көбіне аллегориялық) формада мазмұндалады. Дәстүрлі мифтермен салыстырғанда олардың киелілік мәртебесі жоқ, дегенмен белгілі бір әлеуметтік топпен шүбәсіз шындық ретінде қабылдануы тиіс. Мистикалық оқиғалар секілді олардың өзіндік шынайылық үлгісі және әрекеттер нұсқасы – оларға сенетіндерге арналған сценарийі болады [6]. Әдетте саяси және дәстүрлі мифтердің келесі сипаттарын белгілеп атайды:

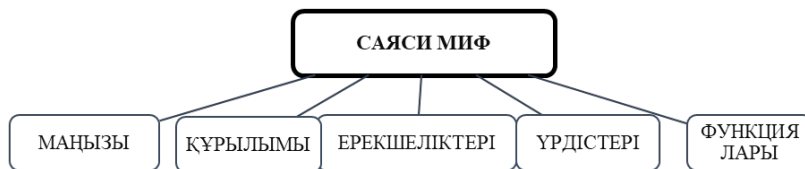
- Полиморфтық – бір ғана символдар тізбегі қолданылады, мысалы «кемеңгер әмірші» туралы тарихи оқиға шын мәнінде барлық елдерде бар. Бұл жерде бір ғана тақырыптың түрлі мақсаттары мен эмоционалдық реңкі болады.
- Шектелушілік – мифтерді жасау үшін көптеген комбинациялары болуы мүмкін шектеулі символдар саны ғана қолданылады.
- Дерексіздік – мифтер қолда бар тәжірибеге сүйенбейді және эмпирикалық шындықпен байланыспайды.
- Түпкіліктілік – олар шынайылығына қарамастан тексеруді қажет етпейтін аксиомалық (априоралық) сенімге негізделеді.
- Орнықтылық – миф нақты бір тарихи уақытқа шырмалмаған, өзінің өлшемінде өмір сүре береді.

Кейбір зерттеушілер келесі айырмашылықтарды атап өтеді: қазіргі күндегі мифтер әдетте нақты адамдар туралы, осы шақ және жақындағы өткен күн жайлы баяндайды. Олардың ғұмыры қысқа, ежелгі заманнан мұра болып келмейді және ауызша ғана немесе сакральды мәтіндер арқылы ғана емес, дәстүрлі (теледидар, баспасөз, радио) және заманауи медиалар (әлеуметтік желі) арқылы да таралады [7].

Заманауи саяси мифтерді зерттеудің теориялық-әдіснамалық тәсілі және оның қоғамдық сананы басқарудағы рөлі мифтердің саясаттағы маңызын,

құрылымын, ерекшеліктерін, үрдістерін және функцияларын анықтауды меңзейді (1-сурет).

1-сурет. Саясаттағы мифтерді талдау үлгісі.

Маңызы. Саяси мифтер мен стереотиптерді қашан да біреу шығарған, сондықтан олар алғашында болуы мүмкін шындық ретінде қабылданады, ал кейін көпшіліктің санасында айқын және талассыз шындыққа айналады. Олар бастапқыда нақты нысандарға телулі болған өздерінің шындық көрінісін жасайды. Бұл оқиғалар бейнелермен әрекет жасайды, сол себепті олар танымалдылық пен есте қалушылықты қамтамасыз етеді [8].

Дегенмен де кез-келген бейне секілді миф те детальдардың түрлі түсіндірілімін береді, ол өз кезегінде түрлі егжей-тегжейлігімен көптеген нұсқаны құруға мүмкіндік береді. Әрбір жаңа жақтаушы базалық бейнені оған тиесілі эмоциялық реңкпен толықтырады. Бір, мысалы қастандық туралы, саяси стереотип негізінде бір ғана тарихи оқиғаның сан алуан түрлі нұсқалары құрылуы мүмкін. Олардың эмоционалды сферамен байланысты иррационалды іргетасы бар. Мифологиялық тарихи оқиғаның өміршеңдігі мен ұзақтығы ең алдымен ол тудыратын эмоциялармен анықталады. Адамдар түпсаналы түрде өздерін саяси мифтердің кейіпкерлерінің орнына қоя отырып, олардың уайымына ортақ болуы тиіс.

Құрылым. Әрбір саяси мифтің белгілі бір компоненттерден тұратын өзіндік құрылымы бар. Әдетте мифтің келесі базалық элементтерін атап көрсетеді [9]:

- Архетиптер. Бұл саяси мифтің эмоционалды реңкін анықтайтын негізі, «қаңқасы», бастапқы бейнесі. Әдетте барлық өткен дәуірлердің тәжірибесі негізінде қалыптасады.

- Мифологемдер. Шындықты сипаттаудың қабылданған ережесі, клишесі және бір мезгілде қабылдау өнімі. Мысал ретінде Солтүстік Кореяның көсемдерін сипаттаудың идеологиялық тәжірибесінде қабылданған бәрін білуші және әрбір азаматқа қамқор сипаттары бола алады.

- Символика. Нақты оқиғалардың мифологемалармен және архетиптермен бірігуіне қызмет етеді.

- Жүзеге асыру құралдары. Адамдардың саяси мінез-құлықтарын өзгертуге арналған. Бұл нақты жағдайларды сипаттауға арналған идеологемалар, мысалы, сайлауалды кампаниялардың слогандары. Сондай-ақ жүзеге асыру құралы ретінде мифті тасымалдаушыларға кеңістікте (демонстрациялар, митингтер) немесе уақытта (идеологиялық даталарды, мейрам-

дарды мерекелеу) бірігуге мүмкіндік беретін саяси салт бола алады. Кейде мұнда Интернетті және әлеуметтік медиаларда қарым-қатынас жасауды жатқызады, ол виртуалды кеңістікте бірлестік пен ортақтастықты сезінуге мүмкіндік береді [8].

Эрнст Кассирер өзінің «Қазіргі заман саяси мифтерінің техникасы» еңбегінде атап өткендей, миф түрінде интерпретацияланбайтын бір де бір табиғи құбылыс немесе адам өміріндегі оқиға жоқ [3]. Бұл жерде барлық осы сан алуан тарихи оқиғаларды қазіргі заман зерттеушілері бірнеше негізгі тақырыпқа біріктіреді [10]:

- Қастандық туралы. Бұл ең танымал мифтердің бірі: елдегі жамандықтың барлығы құпия күштердің әрекетінен болады, оларға қарсы кез-келген күрес құралдарын пайдалануға болады, сондықтан жауға қарсы біріккен дұрыс.

- Алтын ғасыр жайлы. Сүйіспеншілік, еркіндік және теңдік орнаған кезеңге оралуға шақырады. Сондай-ақ саяси мифтің мұндай тақырыбы аталған «жарқын өткен күн» үлгілерімен құрылатын «жарқын болашаққа» шақыруы мүмкін.

- Қорғап қалушы батыр туралы. Нақты кейіпкерлерге мінсіз адамның қасиеттері тағылады. Мифтік батыр ең жоғары моральдік қасиеттерге де, жауынгер мен қолбасшы талантына ие болады, саяси көшбасшыны таңдарда немесе қандай да бір саяси дағдарыстан өтерде ол көпшілік үшін эталонға айналады.

- Ұлт атасы туралы. Қарапайым халыққа қамқор, оның барлық проблемаларын білетін, әділ әрі кішіпейіл саясаткер жайлы баяндайды. Елде барлығы жақсы болар еді, бірақ оған қоршаған адамдары кедергі болады («патшасы мейірімді, бірақ мырзалары нашар»).

- Ұлттың ерлікпен өткен күндері туралы. Баяғы бір заманда ең мықты, ақылды да парасатты, ұлы ата-бабаларымыз өмір сүрген. Олар Отан үшін отқа түскен. Біз – ұлы бабаларымыздың лайықты ұрпағымыз, сондықтан солардың жолымен жүреміз.

- Бірлік туралы. Қарама-қарсы қоюға негізделген: өзіндікі мен бөтен бар, дос пен қас бар, біз бен олар бар. Бөтендер – барлық қайғы-қасіреттің көзі, олар біздің құндылықтарымызды алып қоюға тырысуда, сондықтан ұлтты сақтап қалу – оның бөтеннен-жаудан келетін қауіп-қатер алдында ынтымақтасуында [10] жатыр.

Саяси мифологияда өзге де тақырыптар бар, оларды саяси күресте, стратегиялық коммуникацияларда және мемлекеттік ақпараттық саясатта пайдалану билікті алудың, заңдастырудың және ұстап қалудың алғышарттарын құруы мүмкін.

Ерекшеліктері. Саяси мифтер сыртқы деструктивті әсерден қорғаныс қалқаны ретінде әрекет етеді, оның беріктігі тұрақтылығына байланысты болады. Ең алдымен, саяси мифология әрқашан символмен байланысты. Қоғамдық санада кез-келген әлеуметтік-саяси үрдісті нақты мәндік мазмұнмен байланыстырады. Посткеңестік кеңістікте тұрып жатқан көптеген адамдар үшін свастика – ұлтшылдық символы, ал қызыл жұлдыз

– Кеңес Одағының символы. Саяси мифологияда көбінесе символдар көне дәуірден немесе өзге өркениеттерден алынады. Мысалы, сол свастиканың өзі шығыс өркениеттерінде қозғалыс символы, ал жұлдыз құпия білім мен қуаттылықтың белгісі [10].

Басқа да ерекшелігі – аса құндылығы. Саяси миф адамның терең, эмоционалды реңк берілген базалық қажеттіліктеріне негізделеді. Сондықтан мұндай асқан құндылық үшін адам біршама дүниесін құрбан етеді. Мысалға алсақ, негізінде алтын ғасыр және асқақ адам туралы миф жатқан әділеттілік пен әлеуметтік теңдік идеяларын тарату және қорғау үшін әлем тарихында адамдар талай мәрте қару алған.

Үрдістер. Қоғамдық өмір – саяси мифологияның туындауына оңтайлы жер, себебі кәдімгі адамдар көпшілікте елде болып жатқан әлеуметтік-саяси үрдістер жайлы шынайы ақпаратқа ие болмайды және оны саналы әрі сыни түрде сараптауға шамасы жетпейді. Сондықтан халық көбінесе қазіргі жағдайда әлеуметтік медиа арқылы таралатын идеологиялық интерпретацияны, өсек мен сыбысты қанағат тұтады. Бұл жерде барлық саяси ақпаратты адамдарға түсінікті және танымал болуы үшін – олардың саясат жайлы тұрмыспен араласып кеткен түсініктеріне қайшы келмейтіндей ету үшін бұрмалайды, бейімдейді және кемсітеді. Мұндай бұрмалаудың нәтижесі – саяси мифтер. Олар мына үрдістер арқылы қалыптасады [11]:

- Инверсия – өзінің үйреншікті түсініктерін бұрмалаудан қорғау үшін түсіп жатқан ақпаратты өзгерту.

- Оңтайландыру – қоғамдық санаға қолайлы себептер немесе қолайсыз оқиғаларға дәлелдеме табу, мүмкін емес себеп-салдар байланысының пайда болуы.

- Проекция – қоғам өзінің жеке қасиеттері мен қалпын сыртқы нысандарға ауыстыру.

- Персонафикация – көпшіліктің нақты адамға немесе саяси феноменге мінсіз кейіп тағуы [11].

Эрнст Кассирер өзінің жоғарыда аталған еңбегінде «білікті және епті шеберлер» деп өте дәл атаған кәсіби миф дизайнерлері [3] өз кезегінде инверсияның, оңтайландырудың, проекцияның және персонафикацияның бұқаралық үрдістерін өзекті міндеттерге және саяси тартыс жағдайларында мақсатқа сай қолдананатынын атап өткен жөн.

Функциялары. Кәсіби де, постфольклорлық миф шығармашылығы да сан алуандығына қарамастан, олар мейлінше белгілі бір мақсаттарға қызмет ететін барлық жаңа тарихи оқиғаларды (нарративтерді) шығара және қайта дизайндей отыра, үнемі жетілдіріліп отырады.

Атап айтқанда, саяси мифтер қоғамда келесі негізгі әлеуметтік-саяси функцияларды атқарады [12]:

- Біріктіруші. Саяси миф түсінік, өнеге мен баға беру негізінде ортақ саяси наным, бөлінетін сенім жалпы білім қалыптастыру арқылы бөлектеніп кеткен халық топтарын біріктіруге қызмет етеді. Көбінесе «жау» бейнесі (ең қарапайым саяси миф) және бірлік туралы миф жиі

қолданылады. Саяси партиялардың қозғалыстардың құрылуы адамдарды «өзіміздікілерге» (ұқсас мифтерге сенімдерін бөлісетіндер үшін) және «бөтендерге» (баламалы мифтерге сенетіндер үшін) бөлу арқылы жүзеге асады.

- Бейімделген. Қандай да бір қауымдастықтың әлеуметтік ортамен өзара әрекет етуі үшін оның мүшелері көбінесе субъективті әлем көрінісін жасайды, онда нақты байланыстар шындық туралы мифологиялық түсініктермен түйісіп жатады. Жекелеген страталар да (қатарлар, топтар, руластар), мемлекет әлеуметі де, жалпы алғанда, саяси шындықпен өзара әрекет етудің типтік схемасын және стратегияларын қалыптастырады. Мысалы, авторитарлық қоғамда ел мен халықтың әл-ауқатын жақсартып, гүлденуге апаратын ұлы басшысы басқаратын ел туралы мифологиялық сарынға салынған түсінік жасалады. Егер электораттың көпшілік бөлігі осыған сенсе, көпшіліктің бодандық позициясын және олардың елді басқаруға саяси бағыт үшін жауапкершілікті табыстауды меңзейтін мифтің осы функциясының жоғары тиімділігі айқын.

- Билікті заңдастыру. Кез-келген қоғамда саяси жүйеге халықтың қолдауы, халықтың билік институттарының пәрменділігіне, әділеттілігіне және заңдылығына сенімі қажет. Халыққа қолданыстағы саяси құрылым не үшін керек екендігі түсіндіріледі, оның әрекеттерінің заңға сыйымдылығына сенуге мәжбүрлейді. Мұндай мифология адамды биліктің айрықша мәртебесін мойындауға, әлеуметтік заңдарды орындауға және мәдени нормаларды орындауға түрткі болады. Мысал ретінде саяси кампанияларда қолданылатын мифтерді келтіруге болады: халықты ұлттандыру жағдайында «заңсыз жиналған байлықты оны жасағандарға беру» деп хабарланады, ал егер жекешелендіру жоспарланса, халыққа «басқарудағы тиімсіздікке» байланысты қажет болды деп түсіндіріледі.

- Психотерапевтикалық. Мемлекеттік және әлеуметтік институттар адамдардың негізгі қажеттіліктерін қанағаттандыра алмаған жағдайда, қоғамның дамуының дағдарыстық сәттерінде немесе әскери әрекеттер кезінде мифтер тыныстап алуға, психологиялық бәсеңдік алуға, күйзелісті тоқтатуға мүмкіндік береді. Мұндай кезеңдерде адамдардың иррационалдылыққа сенімі күшейе түседі, сондықтан алда келе жатқан жеңіс пен жарқын болашақты сипаттайтын мифтер күрделі кезеңдерді төзімділікпен өтуге мүмкіндік береді.

- Этикалық. Мифологияда қоғамның адамгершілік дәстүрлері, оның практикалық және тарихи ұжымдық тәжірибесі көрініс табады. Мифтер қоғамның моральдік ортасына әсер етеді, мораль өз кезегінде топтарды белгілі бір мақсаттарға қол жеткізу үшін қалыптастырып әрі біріктіре отырып, мифологияға сіңеді. Мұның бәрі қашан да адамзатқа ортақ өнегеге сәйкес келе бермейтін топшілік моральдің қалыптасуына көмектеседі. Көптеген діни секталар, мысалы ИЛИМ басқаларды жау деп көрсетіп, «өздерінің моралін» жасайды.

• Эстетикалық. Әлемнің мифологиялық көрінісі адамдардың кереметтік жайлы түсінігіне тікелей әсер етеді. Саяси мифтердің ауысыумен бірге қоғамдық шындықты бағалау да өзгеруі мүмкін. Мысалы, кеңестік идеологияның құлауымен бірге «еңбек адам» романтикасы да кетті [12]

Қорытынды

Саясатта миф – бұл саяси сананың өзгертілген формасы, мұнда саясаттың фактілерін білу мен түсіну бейнелермен, қиялмен, аңыздармен және оларға деген сеніммен ауыстырылады. Сипаттамалар қатары саяси мифті классикалық көне мифпен жақындастырады: танымды алмастырушы ұқсас эмоционалды-сезімталдық генетикасы, типологиясы – мифтер-аңыздар (оқиғаларды, олардың себептері мен қатысушылардың рөлдерін түсіндіру), тарихи мифтер, мифтер-мұралар (өткен күндегі оқиғалар мен ерліктер мен олардың қатысушылары туралы), батырлар туралы мифтер (саяси көсемдер жайлы) және т.б. Классикалық дәстүрлі мифке қарағанда саяси миф өзекті саясатқа трансцендентті түрлерін қоса алғанда (саясат пен биліктің Болжағыштық жігерін, халықты, тарихты, айрықша мақсаттары, жоғары міндеттері, парасаттылығы мен қателеспеушілігі және т.б., олардың спецификалық сипаттарымен легитимациялау) қатысты нақтыланады; саяси миф бағытталған сендіру құралдарымен (үгіт-насихатпен, тиісті идеология мазмұнымен) және мифті шындық (морфологиялық таным формасы) деп қабылдауға тырысатын көпшіліктің санасының өзімен оңтайландырылады; саяси миф көпшіліктің асқақтататын идеяға, жұбанышқа (батырлық ту болған өткен күн жайлы естелік және т.б.) тартылу көрінісі ретінде кенеттен пайда болуы мүмкін, бірақ көбінесе мақсатқа бағытталып жасалады, саясаттың тиімді құралы ретінде таратылады және қолданылады; мұндай миф жекелеген санада туындайды, кейін ұжымға таралып, қоғамдық сана фактісіне айналып кетеді.

Саяси миф қажетті үрдістер мен оқиғаларды (сайлаудағы, үкіметтік және партия бағдарламалары, табыстылыққа, жоспарлардың шынайылығына сенім және т.б.) ынталандыра отырып, оң мазмұнмен толықтырылуы мүмкін, бірақ аса негативті мәнге ие болып, соқыр нанымға қанығып, ең жойқын экстремизмді ынталандыруы да мүмкін. Бұл жағдайда саяси миф анестезиялайтын құрал ретінде пайдаланылады: соқыр наным мұндай экстремизмді заңды деп таниды (осылайша, нәсілдік артықшылық туралы миф нәсілшілдікке рұқсат береді және оған қарсы наразылықты тоқтатып тастайды).

Саяси миф қандай да бір саясатты оңтайландырумен жойылып тасталмайды, ол саяси сананың шарасыз ажырамас бөлігін құрайды және саясат жайлы танылмаған және танылмайтын құрамдас бөлігін қамтиды. Көпшілік санасында саяси мифтің рөлін төмендетуге ашық бұқаралық саясат арқылы, қоғамдық сыни өзіндік сананы дамыту арқылы қол жеткізіледі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Кольев А.Н. Политическая мифология: Реализация социального опыта. – М.: Логос, 2019 – 384 с.
2. Денисюк Ж.З. Постфольклор интернет-коммуникації в аксіологічному вимірі. Монографія. – К.: Вид-во «НАКККІМ», 2017 – 384 с.
3. Кассирер Э. Техника современных политических мифов. Вестник Московского университета. Серия 7, философия, 1990. No 2. – С.153-164.
4. Флад К. Политический миф. Теоретическое исследование. – М.: Прогресс-Традиция, 2020 – 264 с.
5. Зеленін В.В. Основи міфодизайну: Психотехнології керування медіареальністю. Навчально-методичний посібник. – К.: Вид-во «Гнозис», 2017 – 168 с.
6. Почепцов Г. Имиджология. – М.: Рефл-бук Ваклер, 2020 – 698 б.
7. Загвозкина Ю.М. Политический миф как проблема социальной философии. Диссертация. – Иваново, 2018 – 157 с.
8. Ивушкина Е.Б., Несмеянов Е.Е. Современная мифология. – Ростов-на-Дону: СКИАПП, 2020 – 82 с.
9. Кузьминская С.И. «Образ врага» в современной политической мифологии. Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация, 2016. No 3. С. 49–52.
10. Лаптев В.В. Трансформация политической мифологии в современной России. Международный научно-исследовательский журнал, 2016. No 4–7 (46). С. – 99-101.
11. Цельковский А.А. Политический миф как детерминанта формирования национального политического сознания. Вестник Челябинского государственного университета, 2016. No 3 (385). С. 13–20.
12. Шульга Н. В. Мифотворчество в средствах массовой информации. Научно-методический электронный журнал «Концепт», 2019. No 3 (март). С. 91–95.

REFERENCES:

1. MKolyev A.N. Politicheskaya mifologiya: Realizatsiya sotsialnogo opyta [Political mythology: The realization of social experience]. – М.: Logos, 2019 – 384 p.
2. Denisjuk ZH.Z. Postfolklor internet-komunikatsii v aksiologichnomu vimiri [Postfolklor of internet communication in the axiological dimension. Monograph]. – К.: Vid-vo «NAKKKIM», 2017 – 384 p.
3. Kassirer E. Tekhnika sovremennykh politicheskikh mifov [The technique of modern political myths]. Vestnik Moskovskogo universiteta. Ser. 7. Filosofiya, 1990. No 2 – 153-164 pp.
4. Flad K. Politicheskii mif. Teoreticheskoye issledovaniye [A political myth. Theoretical research]. – М.: Progress-Traditsiya, 2020 – 264 p.
5. Zelenin V.V. Osnovi mifodizaynu: Psikhotehnologii keruvannya mediarealnistyu. Navchalno-metodichnyi posibnik [Fundamentals of mythodesign: Psychotechnologies of media reality management. Educational and methodical manual]. – К.: Vid-vo «Gnozis», 2017. – 168 p.
6. Pocheptsov G. Imidzhologiya. – М.: Refl-buk Vakler, 2020. – 698 p.
7. Zagvozdina YU.M. Politicheskii mif kak problema sotsialnoy filosofii. Dissertatsiya [Political myth as a problem of social philosophy. Thesis]. – Ivanovo, 2018 – 157 p.
8. Ivushkina Ye.B., Nesmeyanov Ye.Ye. Sovremennaya mifologiya [Modern mythology]. Rostov-na-Donu: SKIAPP, 2020 – 82 p.
9. Kuzminskaya S.I. «Obraz vraga» v sovremennoy politicheskoy mifologii [The «image of the enemy» in modern political mythology]. Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Lingvistika i mezhkulturnaya kommunikatsiya, 2016. No 3 – 49-52 pp.
10. Laptev V.V. Transformatsiya politicheskoy mifologii v sovremennoy Rossii [Transformation of Political Mythology in Modern Russia]. Mezhdunarodnyy nauchno-issledovatel'skiy zhurnal, 2016. No 4-7 (46) – 99-101 pp
11. Tselykovskiy A.A. Politicheskii mif kak determinanta formirovaniya natsional'nogo politicheskogo soznaniya [Political myth as a determinant of the formation of national political Consciousness]. Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta, 2016. No 3 (385) – 13-20 pp.
12. Shulga N. V. Mifotvorchestvo v sredstvakh massovoy informatsii [Myth-making in the mass media]. Nauchno-metodicheskii elektronnyy zhurnal «Kontsept», 2019. No 3 (mart) – 91-95 pp.

Лилия Зайниева¹, Эльмира Суимбаева²

*¹ ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
профессоры, саяси ғылымдар докторы
e-mail: zainieval@mail.ru*

*² ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық Университетінің докторанты
(Алматы қ., Қазақстан)
e-mail: e.suimbayeva@gmail.com*

ЖАСТАР ПАРЛАМЕНТАРИЗМІ ДАМУЫНЫҢ КӨПДЕҢГЕЙЛІ СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақалада халықаралық, аймақтық және ұлттық деңгейде жастар парламентаризмі қалыптасуының кейбір аспектілері көрсетілген. Халықаралық жастар палатасының, Еуропалық жастар парламентінің, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің Парламентаралық жастар ассамблеясының (бұдан әрі: ТМД ПАЖА) жұмыс істеу тәжірибесіне талдау жасалды. Жастар парламентаризмінің анықтамалары айқындалып және олардың ішіндегі ең қызықтысы мақалада келтірілген. Парламентаризм дамуының ұлттық деңгейі Қазақстан мысалында қарастырылды. Бұл арнада жастар мәслихаттары, Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының жанындағы консультативтік-кеңесші құрылымдарды құру тәжірибесі баяндалды. ҚР жастар парламентаризмінің қалыптасу процесі жастардың Парламентте және мәслихаттарда өкілдік етуімен және олардың саяси белсенділігінің артуымен байланысты. Мақала әртүрлі әдістерді пайдалана отырып, құжаттар, жарияланымдар мен электронды форматтағы материалдар негізінде жазылған.

Түйінді сөздер: *жастар, жастар парламенті, жастар форумы, жастар кеңесі, саяси қатысу, Парламент, мәслихат, депутат.*

Liliya Zauniyeva, Elmira Suimbayeva MULTILEVEL NATURE OF THE DEVELOPMENT OF YOUTH PARLIAMENTARISM

Abstract. This study explores various elements of the worldwide, regional, and national formation of youth parliamentarism. The operational experience of the Junior Chamber International, the European Youth Parliament, The Youth Interparliamentary Assembly of Member Nations of the Commonwealth of Independent States (hereinafter: YIPA CIS) has been analyzed. The most compelling definitions of young parliamentarism have been disclosed, and they are represented in this study. The development of parliamentarism at the national level has been observed on the case of Kazakhstan. In this regard, the case of creating youth

maslikhats, consultative and advisory boards under the Senate of the Parliament of the Republic of Kazakhstan is observed. In the Republic of Kazakhstan, the establishment of youth parliamentarism is related with the representation of young people in the Parliament and maslikhats, as well as a growth in their political engagement. The article is written on the basis of electronic documents, publications, and resources using a variety of ways.

Keywords: *youth, youth parliament, youth forum, youth council, political participation, Parliament, maslikhat, legislator.*

Лилия Зайниева, Эльмира Суимбаева
МНОГОУРОВНЕВЫЙ ХАРАКТЕР РАЗВИТИЯ МОЛОДЕЖНОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМА

Аннотация. В статье раскрыты некоторые аспекты формирования молодежного парламентаризма на международном, региональном и национальном уровнях. Проанализирован опыт функционирования Международной молодежной палаты, Европейского молодежного парламента, Молодежной межпарламентской ассамблеи государств – участников Содружества Независимых Государств (далее: ММПА СНГ). Выявлены определения молодежного парламентаризма и наиболее интересные из них приведены в статье. Национальный уровень развития парламентаризма рассмотрен на примере Казахстана. В этом русле освещен опыт создания молодежных маслихатов, консультативно-совещательных структур при Сенате Парламента Республики Казахстан. Процесс становления молодежного парламентаризма в РК связывается с представительством молодых людей в Парламенте и маслихатах и повышением их политической активности. Статья написана на основе документов, публикаций и материалов в электронном формате с использованием различных методов.

Ключевые слова: *молодежь, молодежный парламент, форум молодежи, совет молодежи, политическое участие, Парламент, маслихат, депутат.*

Кіріспе

Жастар әлемдік қауымдастық өмірінде үлкен рөл атқарады. Сондықтан оның мәселелерін жан-жақты және өркениеттік дамудың барлық деңгейінде қарастыру қажет. Осы орайда Біріккен Ұлттар Ұйымы қызметінің маңызы зор. БҰҰ-ның 2018 жылы қабылданған «Жастар – 2030» Стратегиясы БҰҰ-ның жастармен өзара әрекеттесу саласындағы әлеуетін одан әрі нығайтуға бағытталды. Құжатта жастармен тек серіктестік қарым-қатынас құру ғана емес, сонымен қатар бозбала мен бойжеткендерді естіп қоймай, оларды түсініп, жұмысқа тартып қоймай, жеткілікті өкілеттік беріп, тек демеп қана қоймай, жаһандық күш-жігер мен үдерістерді басқаратын жағдай жасау туралы ерекше айтылды. Стратегияда айқындалған басқа да міндеттер жастардың тіршілік әрекетінің білім беру, медициналық

қызмет көрсету, лайықты жұмыс, бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуде жастардың азаматтық және саяси қызметке араласуына қолдау көрсету сынды маңызды мәселелерді көздеді. «Стратегия жастардың қажеттіліктерін қанағаттандыру, әлеуетін нығайту және олардың алуан түрлі құқықтарын бүкіл әлем бойынша кеңейту мақсатында жаһандық, аймақтық және елдік деңгейлерде қолданылатын күш-жігердің әсерін күшейтуге және ауқымын ұлғайтуға, сондай-ақ оның 2030 жылға дейінгі кезеңге арналған күн тәртібі мен басқа да негіздемелік құжаттарды жүзеге асыруға және шолуға қатысуын қамтамасыз етуге, оларға байланысты кейінгі шараларды қабылдауға арналған» [1].

Әлемдегі жастар парламентаризмі институтының жүзжылдық тарихы бар. Ол АҚШ-та пайда болып, халықаралық және аймақтық деңгейде, сондай-ақ әртүрлі елдерде әрі қарай жетіліп, дами түсті. Осы орайда ЮНЕСКО-нің қызметі ерекше назар аудартады. 1985 жылдан бастап жастар мәселелері жөніндегі Дүниежүзілік конгресс жұмысын бастап, 1999 жылдан бері ЮНЕСКО жастар форумы ашылды. 2000 жылы Оксфам Халықаралық жастар парламенті құрылды. Бұл – «жастардың соғыстар мен қақтығыстарсыз әділ және тұрақты әлем құруы» деген ортақ идеямен біріккен 150-ден астам елдің жас көшбасшыларының жаһандық желісі [2; 8-б.].

«Жастар парламентаризмі» ұғымына әртүрлі анықтама берілген. Тұрақты анықтаманың жоқтығы құбылыстың қалыптасқанына көп бола қоймағанына байланысты. Жастар парламентаризмін мемлекеттік жастар саясаты мен жастардың өзін-өзі басқаруының құрамдас бөлігі ретінде ұсыну кең таралған. Мақалада бірнеше анықтама берілген.

Зерттеу әдістері

Жастар парламентаризмін зерделеу бойынша зерттеу жұмысының негізі жүйелі тәсіл болды. Тарихи әдіс оның пайда болу және қалыптасу үдерісінің ерекшелігі мен динамикасын анықтауға көмектесті. Салыстырмалы талдау осы институттың ерекшеліктерін халықаралық, аймақтық және ұлттық деңгейде анықтауға мүмкіндік берді. Мақалада нормативтік-құқықтық актілерге, басқа құжаттар мен ақпараттық материалдарға контент-анализ қолданылды. «Жастар» ғылыми-зерттеу орталығы жүргізген әлеуметтік зерттеулердің нәтижелерін екінші реттік талдау әдісі пайдаланылды. Бұл орталық ҚР Үкіметінің шешімімен 2013 жылдың ақпан айында Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті жанынан құрылды. Ол республика жастарының жағдайын зерттеумен айналысады және жыл сайын «Қазақстан жастары» ұлттық баяндамасын даярлайды. Жалпы жастар парламентаризмі туралы жарияланымдар аз. Сондықтан мақаланы дайындау қолжетімді ақпарат негізінде, болашақта осы тақырыпты әрі қарай зерттеу мақсатында жүзеге асты. Соның ішінде «Ресейдегі парламентаризмнің дамуындағы жастардың рөлі» атты халықаралық интернет-конференция материалдары ерекше қызығушылық тудырды [3]. Ал қазақстандық авторлардан мемлекет және қоғам қайраткері П.И. Крепактың «Устремленные в будущее» кітабын атап өткен жөн [4].

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау

Жастар парламентаризмі 1910 жылы АҚШ-тың Сент-Луис қаласында (Миссури штаты) Генри Гинсенбайрдың «Геркуланум» би клубын (Ежелгі Рим қаласының атауы, 79 жылдың күзінде Везувий атқылауымен жойылған) құруымен бастау алды. Әрі қарай клуб қаланың азаматтық мәселелерін шешуге араласты. 1915 жылы Г. Гинсенбайр мен оның жақтастары Прогрессивті азаматтық жастар қауымдастығын (Young Men's Progressive Civic Association) құрды. Жастардың белсенділігі мен қауымдастық ықпалының артуы нәтижесінде АҚШ-та 29 клуб құрылып, олар бейкоммерциялық тәуелсіз ұйым – АҚШ-тың Жастар сауда палатасына бірікті. Жастар палатасы туралы басқа елдер де біліп, Халықаралық жастар палатасының қалыптасуы басталды. 1944 жылы аталмыш палатаның алғашқы халықаралық конференциясы Мехико қаласында өтті, ал 1946 жылы Панамада 16 мемлекеттің делегаттары қатысқан бірінші дүниежүзілік конгресс болды [5; 158-б.].

2022 жылғы жағдай бойынша Халықаралық жастар палатасы (Junior Chamber International) – әлемнің 132 еліндегі сегіз мыңнан астам жергілікті ұйымдар атынан қатысатын 500 мыңнан аса жас саясаткерлерді, қоғам қайраткерлері және кәсіпкерлерді, белсенділер мен еріктілерді біріктірген коммерциялық емес ұйым. Ол БҰҰ-ның қауымдастырылған мүшесі болып, Халықаралық сауда палатасы, ЮНЕСКО және ЮНИСЕФ-пен бірлесіп ортақ бағдарламаларды жүзеге асыруда. Палата сонымен қатар экономика және басқару саласындағы Халықаралық студенттер қауымдастығымен (БҰҰ Жаһандық коммуникациялар департаментінің тәуелсіз бөлімшесі), Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымымен, Америкааралық қор және Еуропарламентпен ынтымақтаса қызмет етеді. Ұйымның мақсаты – халықаралық жастар қозғалысын жандандырып, жастардың көшбасшылық қасиетін, әлеуметтік жауапкершілігі мен кәсіпкерлігін дамыту.

Халықаралық жастар палатасы құрылымы бойынша ұлттық палаталардан тұрады, олардың қызметін халықаралық штаб-пәтер үйлестіреді. Ұлттық палаталардың жұмысы елдегі жетекші коммерциялық құрылымдардың қаржылық қолдауы негізінде жүргізіледі. Мысалға, Швециядағы жастар палатасының бас серіктесі – «Вольво» және «Эриксон» концерндері, Австрия палатасынікі – Австрияның Ұлттық Банкі, Америкалық палатаның серіктестерінің бірі «Кока-кола» компаниясы болып табылады. 1994 жылдан бастап Ресей жастар палатасы ресми түрде Халықаралық жастар палатасына мүше болды [3; 200-б.].

Халықаралық жастар палатасы өскелең ұрпақтың мүмкіндіктеріне баса назар аударатын әртүрлі дербес және серіктестік бағдарламаларды жүзеге асырып жатыр. Мысалға, палатаның жас көшбасшыларын анықтау және оларға қолдау көрсету, бойжеткен мен бозбалалардың қабілетін дамыту мақсатында тренингтер өткізеді. Палата мүшелері арасында көпшілік алдында сөйлеу бойынша Дүниежүзілік чемпионат пен Дүниежүзілік пікірталас чемпионаты өткізіледі. Әртүрлі елдердің екі немесе одан да көп ұлттық палаталарын біріктіретін твининг (екітармақтану), бірлескен кросс-мәдени (мәдениетаралық) жобалар жүзеге асырылады. Бағдарлама

серіктестерге бір-бірінің тәжірибесін үйреніп, идеялар алмасуға, байланысты жақсартуға және әлемнің жаңа көрінісін қалыптастыруға көмектеседі.

Жастар парламентаризмінің аймақтық деңгейін сипаттағанда Еуропалық жастар парламентін атап өту керек. Бұл ұйымды 1987 жылы Фонтенбло халықаралық колледжінің (Франция) оқытушылар тобы құрды. Ол Еуропадағы азаматтық білім беру саласындағы жетекші үкіметтік емес ұйым болып табылады. Оның мақсаты – еуропалық білім кеңістігін дамыту және Еуропалық жастар парламентінің мүшелеріне саяси қызмет саласында тәжірибе жинақтауға, құқықтық сана мен азаматтық ұстанымды, саяси пікірталас пен басқару дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік беру. Парламентке 16–22 жастағы еуропалық жастар кіреді. 30 000-нан астам жастар жыл сайынғы іс-шараларға қатысады. Мысалы, барлық еуропалық елдердің өкілдері қатысуымен халықаралық сессиялар өткізіледі. Әлеуметтік-саяси мәселелер бойынша өз пікірлерін білдіру үшін жастарға арналған ашық форум да өткізіледі. Мәдениетаралық диалог сақталады және тұлғалық өсуге мүмкіндік беріледі.

Жекелеген мемлекеттер деңгейінде Еуропалық жастар парламентінің ұлттық комитеттері жұмыс істейді. Олар жыл сайын өз сессияларында халықаралық сессияға қатысатын делегаттардың іріктеуін өткізеді. Халықаралық сессиялар әртүрлі елдерде жылына екі-үш рет болады. Онда 40 елден келетін 300-ге жуық жастар қоғамның өзекті мәселелерін талқылайды. 1988–2022 жылдар аралығында 100-ге тарта халықаралық сессия өткізілді.

Еуропалық кеңістікте жастар парламентаризмінің дамуына жастардың муниципалдық және аймақтық құрылымдардың өміріне қатысуы туралы Еуропалық Хартияның қабылдануы өз септігін тигізді. Бұл құжатты 1992 жылы Еуропа Кеңесінің жергілікті және аймақтық билік органдарының конгресі қабылдады. 2003 жылы ол қайта қаралып, толықтырулар енгізілді. Хартия кіріспе, преамбула, принциптер және үш бөлімнен тұрады. Негізгі принципі – саясаттың барлық саласында жастардың құрамдас бөлігі болуы керек, оны жергілікті және аймақтық билік жастармен бірігіп анықтайды. Жастардың талқылау мен шешім қабылдауға қатысуын қамтамасыз ету үшін билік органдары арнайы құрылымдар қалыптастыруы қажет. Мұндай құрылымдар жастардың тұрақты өкілеттігі негізінде құрылып, жастар кеңесі, парламенті немесе форумы түрінде болуы мүмкін. Оларды қаржыландыру мен материалдық қолдау жергілікті және аймақтық билік есебінен жүзеге асырылады. Сондай-ақ бұл құрылымдар жастарды демократиялық өмірге және қоғамдық істерді басқаруға дайындайды [6]. Олар Еуропалық Одақтың көптеген елінде құрылған. Жастар парламентаризмінің жоғарыда аталған халықаралық және аймақтық құрылымдарында Қазақстан өкілдерінің қатысуы анықталған жоқ.

Жас қазақстандықтардың қатысуы және қызметінің мазмұны тұрғысынан 2012 жылы құрылған Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына мүше мемлекеттердің Парламентаралық жастар ассамблеясы қызығушылық тудырады. Жастар ассамблеясы – ТМД Парламентаралық ассамблеясының

(әрі қарай: ПАА) тұрақты қызмет атқаратын консультативтік органы. Ұйымның басты мақсаты жас парламентшілерді ынтымақтастықты дамыту үдерісіне тарту, олардың диалог құруына, тәжірибе алмасуына және парламенттік дипломатияға араласуына жағдай жасау болып табылады. Негізгі жарғылық құжаты – Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің Парламентаралық жастар ассамблеясы туралы ереже. Осы құжатқа сәйкес тек 35 жасқа дейінгі өз мемлекеттерінің депутаты, жастар парламентінің, ТМД елдерінің ұлттық парламенттері жанынан құрылған жастар консультативтік-өкілетті құрылымдарының өкілдері жастар парламентінің делегациясына мүше бола алады. ТМД ПАЖА қызметі оның өкілдерінің пленарлық отырысқа, сондай-ақ Парламентаралық ассамблеяның тұрақты комиссияларының жұмысына қатысуы болып табылады. ТМД ПАЖА жыл сайын өзінің бір өкілін ТМД Парламентаралық ассамблеясының тұрақты комиссияларының құрамына жібереді. Халықаралық жастар ынтымақтастығы бойынша әртүрлі өзекті іс-шаралар өткізіледі. Әзірленетін және қабылданатын шешімдер ұсыныстық сипатқа ие [7]. Жастар парламентаризмінің дамуына 2012 жылғы қарашада ПАА-ның «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» модельдік заңын қабылдауы ықпал етті. Ол заңда «мемлекеттік билік және жергілікті өзін-өзі басқару органдары жанындағы қоғамдық консультативтік-кеңесші құрылымдар мен кәсіптік білім беру мекемелеріндегі студенттік өзін-өзі басқаруға жастардың қатысуын дамыту» үшін тиімді жағдай жасау және жәрдемдесу қажеттілігі көрсетілген [8].

2013 жылдың 29 наурыз күні Санкт-Петербург қаласында ТМД ПАЖА-ның алғашқы отырысы өтті. Жалпы отырыстарда саясат пен заңнама саласындағы халықаралық жастар ынтымақтастығының басым бағыттары, жастар бастамаларын дамыту және қолдау мәселелері, өскелең ұрпақтың мемлекеттік басқару мен өзін-өзі басқаруға қатысуының әлемдік тәжірибесі, сондай-ақ жастар арасында ортақ мәдени және тарихи құндылықтар қалыптастыру, ТМД жастарына қатысты басқа да мәселелер қарастырылады. Ережеге сәйкес бірінші отырыста жастар парламенттік делегациясының көпшілік дауысымен бір жыл мерзімге ТМД ПАЖА координаторы сайланады. Кейіннен жастар парламенттік делегациясының мүшелері мемлекеттер атауының әліпбилік тәртібіне сәйкес кезекпен координатор болады. Мысалға, 2013 жылы алғашқы координатор Әзірбайжан Республикасы Милли Меджлисінің депутаты болды. Қазақстан Республикасы Мәжілісінің депутаты 2016 жылы координатор қызметін атқарды. Парламентаралық жастар ассамблеясы ТМД-ның Жастар істері жөніндегі кеңесі мен Мемлекетаралық статистика комитеті, БҰҰ-ның тұрғылықты халық саласындағы қорымен үнемі өзара әрекеттеседі.

ТМД ПАЖА-ның қызметі ПАА-ның модельдік заңнамалық актілерінің, ұсыныстар мен өзге де құжаттардың жобаларын әзірлеуге жастардың іс жүзінде қатысуын қамтамасыз етуге мүмкіндік берді. Жастар парламенттік делегациясының мүшелері «Студенттік жасақтардың қызметі туралы» модельдік заң және «ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің жас ғалымдары арасындағы ынтымақтастық туралы» ұсыныс жобаларының

бастамашылары мен әзірлеушілері болды. Жастар ассамблеясы «Еріктілік (волонтерлік) туралы» модельдік заңның сараптамасына қатысты. Сонымен қатар жас парламентшілер жастар саясаты мен жастар бойынша басқа да модельдік заңдар және құжаттардың жобаларын бағалауға қатысып, ТМД Парламентаралық ассамблеясына сол құжаттар бойынша ұсыныстар әзірлейді. 2016 жылдың мамыр айында «Жастар ортасында әлеуметтік қауіпті құбылыстардың алғашқы профилактикасы саласындағы бағдарламаларға қойылатын талаптардың стандарттарын белгілеу және сақтау жөніндегі ұсынысты» ПАЖА-ның ынта танытуы арқылы ТМД ПАА қабылдады. Сол жылы «ТМД-ға қатысушы мемлекеттерде Жастар парламентінің қызметін реттеу және дамыту жөніндегі ұсыныстарды» әзірлеу бойынша ТМД ПАЖА-ның жұмыс тобы құрылды. Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған Халықаралық жастар ынтымақтастығының стратегиясын жүзеге асыру жөніндегі 2016–2017 жылдарға арналған жоспары қабылданды [9].

ТМД ПАЖА «Достастыққа қатысушы мемлекеттерде жастар парламенттік құрылымдарын құру және дамыту жөніндегі ұсыныстарды» әзірлеуге қатысты. Бұл ұсыныстар осы елдер бірлестігінің Парламентаралық ассамблеясымен 2019 жылдың сәуірінде қабылданды. Аталмыш құжаттың мақсаты Достастыққа қатысушы елдердің мемлекеттік биліктің заң шығарушы органы немесе жергілікті өзін-өзі басқару органдарының жанындағы жастар парламенті түріндегі құрылымдардың жұмысын ұйымдастырушылық-құқықтық реттеу және құру саласындағы заңнамасын жетілдіру болып табылады. Осы ұсыныстарда жастар парламентаризмін «жастардың мемлекеттік билік органдарының жұмысы туралы хабардар болу деңгейін көтеру, өскелең ұрпақтың азаматтық жауапкершілігін қалыптастыру, мемлекеттік және қоғамдық істерді басқару мәселелеріне жастардың қызығушылығын дамыту; олардың мемлекеттік және муниципалды басқаруға, әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешуге қатысу мүмкіндігі; жастардың саяси және азаматтық мәдениетін жақсарту, оның құқықтық және электоралдық мәдениетін қалыптастыру мен дамыту құралы; мемлекеттік билік органдары мен жергілікті өзін-өзі басқару органдары үшін кадрлар резерві» деп қарастыру ұсынылған [10].

Жастар ынтымақтастығын кеңейту шеңберінде ТМД ПАЖА мен «Еуразиялық жастар ассамблеясы» жастардың халықаралық ынтымақтастығын дамытуға жәрдемдесу жөніндегі Санкт-Петербург аймақтық қоғамдық ұйымының кеңесі арасындағы ынтымақтастық бойынша ниет хаттамасына қол қойылды. Хаттамада өзара әрекеттесу бағыттары ретінде халықаралық жастар шараларын бірлесіп ұйымдастыру, ғылыми қызмет, тарихи-мәдени құндылықтарды сақтау және ТМД елдерінің жетістіктерін дәріптеу көрсетілген.

ТМД ПАЖА мүшелері арасында тәжірибе алмасу бойынша диалог алаңы ретінде Ақпараттық технологиялар, механика және оптика ұлттық зерттеу университетінің (Санкт-Петербург) 25 жылдық мерейтойына арналған іс-шара болды. ТМД ПАЖА делегаттары Достастық елдерінің ғылымдағы,

жастар саясатындағы және халықаралық жұмыстағы тәжірибесімен танысты. 2019 жылғы 18 қазанда Қазақстанның бастамасымен Астанада республикадағы Жастар жылына орайластырылған ТМД ПАЖА-ның көшпелі отырысы өтті. Бұл отырысқа бақылаушы ретінде Парламентіміздің депутаттары қатыса алды. Достастық жастарының арасындағы байланысты нығайтуда ТМД ПАА кеңесінің көшпелі отырыстарының тиімділігі баса айтылып, осындай тәжірибені тұрақты енгізу жөнінде шешім қабылданды [11].

ТМД ПАЖА жетістіктерінің бірі ТМД-ның Жастар парламентаралық форумы болып табылады. Форум жастар мәселесін шешу бойынша ұсыныстар мен жастар саясаты саласында парламенттік қызметтің негізгі бағыттарын айқындау мақсатында жас парламентшілер, атқарушы биліктің және жастар қозғалысының өкілдерінің диалогы үшін қолайлы жағдай жасайтын Достастықтағы бірегей алаңын ұсынады [12].

ТМД-ның алғашқы Жастар парламентаралық форумы 2014 жылы Санкт-Петербургте өтті. Оның жұмысының нәтижесінде қорытынды қарар қабылданды. Оған ТМД ПАА-мен қабылданған құжаттарды жүзеге асыруға белсенді атсалысу, Ұлы Отан соғысының тарихи мұрасына ұқыпты қарау, білім беру жүйесі мен жастардың шығармашылығын дамыту, мемлекеттік және муниципалды басқару органдарына жоғары білікті кадр резервін қалыптастыру, ТМД-да жастар парламентаризмінің, жастардың өзін-өзі басқару мен өзіндік ұйымдасу формаларын жетілдіру, ТМД-ға қатысушы елдердегі жастар ұйымдары мен бірлестіктер, қоғамдық құрылымдар арасында іскери байланысты нығайту деген тармақтар кірді. Ол құжат ұсыныстық сипатқа ие және ТМД ПАЖА-ның жұмыс жоспарын құрастырғанда бағдарламалық құжат ретінде қолданылды. Форум перспективті халықаралық алаң ретінде танылып, болашақта Достастықтың әртүрлі қалаларында тұрақты түрде үш жылда бір рет өткізу туралы шешім қабылданды [13].

ТМД Парламентаралық ассамблеясының 30 жылдығына және Парламентаралық жастар ассамблеясының 10 жылдық мерейтойына арналған кезекті форум 2022 жылдың маусым айында Санкт-Петербургте өтті. Оның тақырыбы «Жас парламентшілер – Достастықтың болашағына көзқарас» болды. Форумға Әзірбайжан Республикасы, Армения Республикасы, Беларусь Республикасы, Қазақстан Республикасы, Қырғыз Республикасы, Ресей Федерациясы, Тәжікстан Республикасы, Өзбекстан Республикасы мен Түрікменстаннан жастар парламентінің өкілдері, жастар қоғамдық құрылымдарының көшбасшылары, атқарушы билік пен жастар саясатын басқару органдарының, білім беру және ғылыми-зерттеу мекемелерінің өкілдері қатысты. Қазақстаннан делегация құрамына Мәжілістің екі жас депутаты кірді. Пленарлық және қорытынды отырыстар, секциялар бойынша жұмыс өтті. Форум аясында ТМД ПАЖА-ның кезекті отырысы мен ТМД ПАА-ның 30 жылдық мерейтойының құрметіне арнайы акция ұйымдастырылды. Форум секциялары екі бағыт бойынша: теориялық және практикалық (семинар, пікірталастар, тренингтер мен мастер-кластар) болып өтті. Форум барысында жастар саясатындағы

инновациялық бағыттарды жүзеге асыру, парламентшілердің бұқаралық ақпарат құралдарымен, жастар парламенттік құрылымдарымен және жария биліктің заң шығарушы (өкілетті) органдарымен өзара әрекеттесу, жаңа буын көшбасшыларына қойылатын талаптар мен жастар парламентаризмін дамыту мәселелері көтерілді. Форум нәтижесі бойынша қорытынды қарар қабылданып, ол ұлттық парламенттерге, ТМД-ның Атқарушы комитетіне, Достастық елдерінің атқарушы органдары мен жастар саясатын басқару органдарына жіберілді [14].

Сөйтiп, талдау көрсеткендей, Тәуелсiз Мемлекеттер Достастығы шеңберiнде Қазақстан жастары ПАЖА-ға қатысады. Республикада жастар парламентаризмi әртүрлi формада болады. Соның мысалында жастар парламентаризмi дамуының ұлттық деңгейiн көрсетемiз. Қазақстан аймақтарында, мәселен, жастар мәслихаты жұмыс iстейдi. Мысалы, 2007 жылы Астана қаласында, ал 2012 жылы Солтүстік Қазақстан облысында жастар мәслихаты құрылды [15]. Қарағанды қаласында жастар мәслихаты 2016 жылы оқушылар мен студенттердiң арасынан 30 белсендiден құралды [16]. Қостанай қаласында 2020 жылы жастар мәслихаты құрылып, оның құрамына «Ақ жол», «Нұр Отан» («Аманат»), ҚХКП («Қазақстан Халық партиясы») және «Ауыл» партияларының жастар қанатының белсендiлерi кiрдi [17].

П.И. Крепактың бастамасымен енгiзiлген КИМЭП Университетiнде студенттердiң Парламенттік-үкiметтік практика бағдарламасы қызығушылық тудырады. 2002 жылы «Қазақстан Республикасы Президентi жанындағы КИМЭП-тiң Саяси ғылымдар және мемлекеттік басқару департаментiндегi мемлекеттік қызметке тарту және Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдарында студенттердiң практикасын ұйымдастыруға жәрдемдесу студенттік орталығы» ҚБ ресми тiркелгеннен кейiн Тәжiрибеден өту туралы ереже әзiрленiп, тәжiрибе бағдарламасы мен мемлекеттік органдарға ресми өтiнiшаттар жасалды. Алғашқы тәжiрибе 2003 жылдың наурыз-маусым айларында өтiп, оған 63 студент қатысты. Нәтижесiнде оқытушылар мен практиканттарды қабылдаған ұйымдардың өкiлдерi қатысуымен өзiнiң қорытынды есептерiн көпшiлiк алдында ашық қорғау бойынша студенттік конференция ұйымдастырылды Бұл конференция дәстүрге айналып, тәжiрибе университеттiң мiндеттi оқу бағдарламасына ендi. 2004 жылдан бастап тәжiрибе ҚР Парламентi мен Үкiметiнде жүзеге асырылады. Мұндай тәжiрибеден өту Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетi, Қазақстан-Британ университетi, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетi мен Назарбаев Университетi студенттерiне де қолжетiмдi. Тәжiрибе барысында студенттер Парламент жұмысының регламентiмен танысып, оның депутаттарымен кездеседi, заң жобаларын талқылауға арналған парламенттік тыңдаулар мен жұмыс топтарының қызметiне атсалысады.

Тәжiрибенiң маңызды жетiстiгi ретiнде КИМЭП Университетiнiң базасында құрылған Жастар парламентiн атауға болады. Ол республикалық қоғамдық бiрлестiк статусын алды. Оның құрылымы қазiргi ҚР Парламентiне сәйкес келедi. Студенттер арасынан сайлау арқылы екi Палата

құрылып, комитеттер, координациялық және жұмыс органдары құрылды. 2004 жылы алғаш рет Жастар парламентіне депутаттарды сайлау өтті. Оған 790 студент қатысты. Жастар парламентінің қызметі заң жобаларына қоғамдық сараптама жүргізу, парламенттік тыңдаулар мен «дөңгелек үстелдер» өткізу және өз қорытындыларын Республиканың Парламентіне ұсыну болып табылады. Сөйтіп, 2012 жылы ҚР Мемлекеттік қызмет істері агенттігінің Алматы қаласы бойынша басқармасымен бірлесіп аталмыш салада тәлімгерлік мәселелеріне арналған «дөңгелек үстел» өткізілді. Атап айтатын жайт: Жастар парламентінің мүшелері студенттік тәжірибеден өту кезінде Парламент қабырғасында қазіргі депутаттардың қатысуымен парламенттік тыңдаулар өткізу мүмкіндіктеріне ие. Студенттердің парламенттік-үкіметтік практика бағдарламасының жетекшісі П.И. Крепак атап өткендей, «тәжірибе барысында алынған білім мен дағды жоғары білікті мамандарды даярлау сапасына және студент жастардың белсенді өмірлік ұстанымын қалыптастыруға әсер етеді» [4; 9, 16, 17, 58, 80, 140-б.].

Қазақстанда заң шығарушы органдар жанында қоғамдық консультативтік құрылымдар жұмыс істейді. Мысалы, ҚР Парламенті Сенатының жанында 2019 жылғы желтоқсанда оның Бюросының қаулысымен бекітілген Жастар кеңесі қызмет етеді. Бұл органның мақсаты жастар саясаты саласындағы заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу болып табылады. Кеңестің құрамы Парламент және мәслихаттар депутаттары, мемлекеттік органдар қызметкерлері, жастардың үкіметтік емес ұйымдарының, қоғамдық бірлестіктерінің өкілдерінен құралады. Құрамды алмастыру екі жылда бір рет жүргізіледі. Кеңестің отырыстары қажеттілігіне қарай, жылына кемінде бір рет оның төрағасы айқындайтын мерзімдерде өткізіледі. Қабылданған шешімдер ұсыныстық сипатта болады [18].

2020 жылы 5 ақпан күні Жастар кеңесінің алғашқы отырысы өтті. Онда кеңестің жұмыс жоспары бекітіліп, кеңестің мүшелерін бес жұмыс тобы (жастардың денсаулығы, салауатты өмір салтын қалыптастыру; білім, ғылым және инновация; жұмыспен қамту, кәсіпкерлік; құқық бұзушылықтарға нөлдік төзімділік; діни және отбасылық құндылықтар) бойынша бөліп үйлестіру жүргізілді. 2020 жылдың ішінде «Жастар арасында құқық бұзушылықтарды азайту мен алдын алу, құқық бұзушылықтарға нөлдік төзімділікті қалыптастыру жөніндегі шаралар туралы», «Дін және оның отбасы мен отбасылық құндылықтар институтын нығайтудағы рөлі», «Қазақстан ғылымы мен инновацияларын дамытудағы жас ғалымдардың рөлі», «Жастар арасында салауатты өмір салтын насихаттау мен денсаулық жағдайы туралы» деген ведомстволық министрліктер есептері тыңдалды [19].

2020 жылдан бастап ҚР Парламенті Сенатының жанында оның спикері М.С. Әшімбаевтың төрағалығымен Жас сарапшылар клубы жұмыс істейді. Оның құрамына мемлекеттік басқару, экономика, қаржы, білім, денсаулық сақтау және цифрландыру саласының 30-дан астам маманы енді [20]. Клубтың мақсаты Қазақстан мемлекеті мен жалпы қоғамды одан әрі модернизациялау үшін жас сарапшылардың әлеуетін заңнамалық қызметте іске қосу болып табылады. Клуб отырыстарында өзекті

қоғамдық-саяси, экономикалық және әлеуметтік мәселелер көтеріледі. Жас сарапшылар оларды жүзеге асыру бойынша өз идеялары мен ұсыныстарын білдіреді. Республика министрліктерінің басшыларын шақыру тәжірибесі қолданылады. Мысалы, клуб отырыстарының бірі «Қазіргі әлемнің цифрлық сын-қатерлері мен ұлттық күн тәртібі» тақырыбына арналды. Онда клубтың жұмысына қатысуға ынта білдіруші жастардың саны артып келе жатқаны атап көрсетілді [21]. 2022 жылдың қазан айында өткен клуб отырысында Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» атты Қазақстан халқына жолдауының әлеуметтік-экономикалық бөлігі талқыланды. Клуб мүшелері салық мөлшерлері мен өзге де әлеуметтік аударымдар және экономикалық дамудың басқа да өзекті мәселелері бойынша халықаралық тәжірибеге қатысты өздерінің ұсыныстарын айтты [22].

Жас сарапшылар клубы Талдаушылар мектебін құру жөнінде бастама көтерді. Бұл қоғамдық жоба жоғары сұранысқа ие болды. Осы орайда тыңдаушылар қатарын арттыру туралы шешім қабылданды. Лекторлар ретінде қазақстандық және шетелдік сарапшылар шақырылды. Бұл жоба мемлекеттік басқару, әлеуметтік және гуманитарлық зерттеулер, медиа мен басқа да салалардағы талдау әдістерін күшейтуге бағытталған. Сондықтан оқу үдерісін сапалы талдаудың критерийлерін, стандарттары мен ерекшеліктерін игеру, сондай-ақ аналитикалық мәтіндерді жазу дағдыларын пысықтау төңірегінде құру жоспарланған. 2023 жылы оқыту курсының негізгі тақырыбы «Қазақстанның аймақтық дамуы: мәселелері мен перспективалары» деп аталды [23].

Орталық сайлау комиссиясы жанынан құрылған консультативтік-кеңесші орган – Жас сайлаушылар клубы қызығушылық тудырады. Клубтың бірінші отырысы 2022 жылы қыркүйекте «Жастар және сайлау» тақырыбында өтті. Оның мақсаты – жастардың сайлау белсенділігі мен құқықтық мәдениетін арттыру. Клубқа жастар ұйымдарының белсенділері, аймақтық жастар ресурстық орталықтарының, оқу орындарындағы жастар жұмысы жөніндегі комитеттердің қызметкерлері мүше болып кірді. Клубтың отырыстары танымдық сипатқа ие және өскелең ұрпақтың сайлау процестері туралы білімін толықтыруға көмектеседі. Клубты құрған бастамашылар оның жұмысының нәтижесінде жастармен диалогтың күшеюін, жастардың сайлау мәдениетін, көшбасшылық қасиеттерін, мүмкін, болашақ саясаткерлерді, мемлекеттік қызметкерлер мен депутаттарды дамытуды күтеді [24].

Бұған Қазақстанның заңнамасы да ықпал етеді. ҚР-ның азаматтары 18 жастан бастап сайлауға қатысу құқығына ие. ҚР-ның азаматтары 30 жастан бастап – Сенат депутаты, 25 жастан – Мәжіліс депутаты, 20 жастан бастап мәслихат депутаты бола алады. 25 жастан бастап азаматтар аудандық маңызы бар қала, ауыл, кент, ауылдық округ әкімі ретінде сайлана алады. Парламенттік тәжірибеге әйелдер, жастар мен мүмкіндігі шектеулі тұлғаларға партиялық тізімде 30 пайыздық квота енгізілуін атап өту керек.

Алайда ҚР Парламентінде жастардың өкілдігі аз. 2022 жылғы жағдайға сәйкес Сенат құрамында олар болмады. Мәжілісте үш шақырылымда

бір-бір жас депутаттан болған. Мемлекеттік биліктің аймақтық өкілетті органдарына жастар жақсы ұсынылған.

1-сурет. ҚР мәслихаттары депутаттарының 29 жасқа дейінгі санының динамикасы

Диаграммада көрсетілгендей, 2021 жылғы мәслихат сайлауында 29 жасқа дейінгі сайланған депутаттар санының 2016 жылғы сайлаумен салыстырғанда 1,7 есеге артқаны байқалды. 2021 жылы ҚР мәслихатына сайланған жастардың үлесі депутаттардың жалпы санының 7%-ын құрады [25; 194-б.].

Жастардың ҚР Парламенті мен мәслихаттарында елеусіз өкілдік етуінің себептерінің бірі оның саяси және сайлау белсенділігінің жеткіліксіздігі болуы мүмкін. «Жастар» орталығының 2014 жылы студенттер арасында жүргізген әлеуметтік зерттеу нәтижелері бойынша сауалнамаға қатысқандардың 40,5%-ы сайлауға қатысады [26; 156-б.]. Сол орталықтың зерттеу деректеріне сәйкес 2019 жылы жастардың сайлауға міндетті электоралдық қатысуын респонденттердің 30,7%-ы, 2020 жылы – 21,1%-ы, 2021 жылы 26,6%-ы атап өтті. Зерттеу жастардың саяси партиялардың қызметіне нашар қатысқанын көрсетті: сауалнамаға қатысқан жастардың 90,9%-ы осы ұйымдарға мүше емес [25; 192, 194-б.].

Біздің ойымызша, республиканың Парламенті мен мәслихаттарындағы жастар өкілдігін кеңейту жастардың саяси қатысу деңгейін арттыру, жастар парламентаризмі мен саяси партиялардың жастар қанатын дамыту, сондай-ақ жас депутаттар мен жастар парламенттері мүшелерінің қызметін ақпараттық қолдауды күшейту арқылы мүмкін болады. Аталған процеске 35 жасқа дейінгі жастардың жас санатын ұлғайту да белсенді әсер етті [27]. Елде осы санаттағы азаматтардың саны алты миллионға дейін өсті. 2023 жылы ҚР Парламенті Сенатына 1 депутат, Мәжіліске 9 депутат жастар арасынан сайланды. Бұл жастардың мемлекетті басқарудағы беделді өкілдігі үшін елеулі әлеует болып табылады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, жастар парламентаризмі әлемдік қоғамдастық өмірінде елеулі құбылысқа айналғанын атап өткен жөн. Өзінің құрылымына жастардың жаңа буынын тарта отырып, ол халықаралық, аймақтық және ұлттық деңгейде дамыды. Жастар парламентаризміне БҰҰ, еуропалық құрылымдар, ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің Парламентаралық ассамблеясы баса назар аударады. Қазақстан жастарының өкілдері осы мемлекеттер бірлестігінің Парламентаралық жастар ассамблеясының жұмысына қатысады. Мемлекеттердің басқа да бірлестіктерінде, мысалға, ШЫҰ, БРИКС, ҰҚШҰ және т.б. парламентаралық жастар ассамблеяларын құру пайдалы болып көрінеді. Жастар парламентаризмінің халықаралық және аймақтық деңгейде дамуы оның ұлттық деңгейде дамуына оң әсер ететіні сөзсіз.

Қазақстанда жастар мәслихаттары, Жастар кеңесі, Парламент Сенаты жанындағы Жас сарапшылар клубы және Талдаушылар мектебі, Орталық сайлау комиссиясы жанындағы Жас сайлаушылар клубы құрылуда. Жоғарыда аталған формалардың әрқайсысы өмір сүруге және одан әрі дамуға құқылы, сонымен қатар жастарды саяси әлеуметтендіру мен басқарушылардың жаңа буынын даярлау бойынша платформа ретінде қабылданады. Бұл құрылымдардың дамуының маңызды кезеңі ретінде мемлекеттік билік органдарында жастардың заңды мүдделерін білдіруді қарастыру қажет. Қазақстан Парламенті мен мәслихаттарындағы жастар өкілдігін кеңейту үшін резервтері бар.

Жастар парламентаризмін барлық деңгейде қалыптастыру және дамыту мәселелерін зерттеуге, тиісті ұсыныстарды әзірлеуге, сондай-ақ терең мазмұнды ғылыми басылымдар дайындауға зерттеушілердің назарын күшейту маңызды мәнге ие. «Жастар парламентаризмі» ұғымын нақтылауды қажет етеді. Анықталған және талданған дереккөздерге сүйене отырып, Жастардың муниципалды және аймақтық құрылымдардың өміріне қатысуы туралы Еуропалық Хартияда және ТМД-ға қатысушы мемлекеттерде жастар парламенттік құрылымдарын құру және дамыту жөніндегі ұсыныстарға берілген анықтамаларды бөліп көрсетуге болады. Олар мақала мәтінінде келтірілген. Авторлардың арасынан ресейлік зерттеуші Л.Б. Синякованың анықтамасын атап өтуге болады, ол «заң шығарушы және атқарушы билік органдарының жанынан жастардың қоғамдық құрылымдарын құруды көздейтін, жастардың мемлекеттік саясатты іске асыруға қатысу тетігін және мемлекеттік қайраткерлердің жаңа буынын даярлау жүйесін құруға бағытталған жастардың өзін-өзі басқару нысаны ретінде» анықтайды [3; 136-б.].

Өскелең ұрпақтың жастар саясатының субъектісі ретіндегі рөлі артуына байланысты өзіне және тұтастай елге жауапты азаматтардың жаңа буынының пайда болуы мүмкін. Бұл тұрғыда жастар парламентаризмін дамытудың өзектілігі айқын.

ӘДЕБИЕТТЕР.

1. Молодежная стратегия ООН «Молодежь – 2030» // https://www.un.org/youthenvoy/wp-content/uploads/2014/09/WEBR-UN-Youth-Strategy_Booklet_Russian-for-WEB.pdf (дата обращения: 09.11.2022).
2. Все разные, все уникальные: Бюро ЮНЕСКО по Азербайджану, Армении, Беларуси, Грузии, Республики Молдова и Российской Федерации в Москве / UNESCO. – М.: НП «Издательская фирма ЮниПринт», 2005. – 72 с.
3. Роль молодежи в развитии парламентаризма в России. Международная интернет-конференция, проходившая 25 февраля – 30 марта 2004 г. на портале www.adenauer.ru / сб. материалов; под общ. ред. М.А. Сигутиной, М.Ю. Мижинского. – М, 2005. – 264 с.
4. Крепак П.И. Устремленные в будущее (второе издание). – Алматы: ТОО «Полиграфкомбинат», 2021. – 472 б.
5. Пастухова Л.Б. Международный опыт молодежного парламентаризма // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. – 2010. – № 2. – 158–161. – <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=15518558&ysclid=I96qfuirc8355175043> (дата обращения: 19.08.2022).
6. Европейская Хартия об участии молодежи в жизни муниципальных и региональных образований (10 сессия, от 21 мая 2003 г.). Принята Конгрессом местных и региональных властей Европы // <https://rm.coe.int/16807038ee> (дата обращения: 08.09.2022).
7. Положение о Молодежной межпарламентской ассамблее государств – участников Содружества Независимых Государств. Постановление Совета МПА СНГ 22 ноября 2012 г. – № 39. - https://iacis.ru/baza_dokumentov/mmpa_sng_docs (дата обращения: 08.09.2022).
8. Модельный закон о государственной молодежной политике. Приложение к постановлению Межпарламентской ассамблеи СНГ от 23.11.2012 г. – № 38-10 // <https://e-cis.info/page/3372/> (дата обращения: 19.09.2022).
9. Молодые парламентарии из стран Содружества участвуют в весенней сессии ММПА СНГ // https://iacis.ru/novosti/molodezhnaya_mezhparlamentskaya_assmbleya/molodye_parlamentarii_iz_stran_sodruzhestva_uchastvuyut_v_vesenney_sessii_mmpa_sng (дата обращения: 08.09.2022).
10. Рекомендации по созданию и развитию молодежных парламентских структур в государствах – участниках СНГ. Постановление Межпарламентской Ассамблеи государств – участников СНГ от 19 апреля 2019 г. – № 49-9 // https://iacis.ru/baza_dokumentov/mmpa_sng_docs (дата обращения: 25.09.2022).
11. Астана дала новый мощный импульс развитию ММПА СНГ // https://iacis.ru/novosti/molodezhnaya_mezhparlamentskaya_assmbleya/astana_dala_novyy_moshchnyy_impuls_razvitiyu_mmpa_sng (дата обращения: 08.09.2022).
12. Положение о Молодежном межпарламентском форуме государств – участников Содружества Независимых Государств. Постановление ММПА СНГ 28 ноября 2013 г. – № 2-5. - https://iacis.ru/baza_dokumentov/mmpa_sng_docs (дата обращения: 08.09.2022).
13. Итоговая резолюция молодежного межпарламентского форума СНГ // https://iacis.ru/baza_dokumentov (дата обращения: 08.09.2022).
14. Молодежный межпарламентский форум СНГ // https://iacis.ru/deyatelnost/spetsproekti/molodezhnij_mezhparlamentskij_forum_gosudarstv__uchastnikov_sng?ysclid=ldqzv1m49d932117819 (дата обращения: 12.10.2022).
15. Ботайулы Р. Молодежные маслихаты предлагают создать и в регионах // <https://rus.azattyq.org/a/molodezhnye-maslikhaty-nur-otan-regiony/26824361.html> (дата обращения: 12.10.2022).
16. Енсебаева М. 30 студентов и школьников Караганды стали депутатами // <https://informburo.kz/novosti/30-studentov-i-shkolnikov-karagandy-stali-deputatami-41088.html?ysclid=I9b727xlwo771065236> (дата обращения: 12.10.2022).
17. Молодежный маслихат провел первую сессию // <https://tobolinfo.kz/molodezhnyj-maslihat-provel-pervuju-sessiju?ysclid=I9b4c0ijx5478674779> (дата обращения: 12.10.2022).
18. Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының жанындағы Жастар Кеңесі туралы. Қазақстан Республикасы Парламенті Сенаты Бюросының 2019 жылғы 24 желтоқсандағы № 370 қаулысы // <https://senate.parlam.kz/kk-KZ/senate/sovetmolodezhi/polojenie> (қаралған күні: 06.09.2022).
19. Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының жанындағы Жастар кеңесінің жұмыс жоспары // <https://senate.parlam.kz/kk-KZ/senate/sovetmolodezhi/documents>

(қаралған күні: 27.09.2022).

20. Клуб молодых экспертов создали при Сенате // Казахстанская правда, 2 октября 2020 г.
21. «Цифрландыру – халықтың өмір сүру сапасын жақсартатын құрал»: Мәулен Әшімбаев пен Бағдат Мусин Сенат жанындағы Жас сарапшылар клубының мүшелерімен кездесті // <https://senate.parlam.kz/kk-KZ/news/details/3927> (қаралған күні: 12.12.2022).
22. Тишкамбаев Е. В рамках реализации Послания // Казахстанская правда, 5.10.2022.
23. Кенжегулова А. О качестве аналитики // Казахстанская правда, 23.01.2023.
24. Муқанова А. Будь избирателем смолоду! // Казахстанская правда, 26.09.2022.
25. Азербайев А. Д., Ашимханова Д. Э., Нашенова Г. Б. и др. «Қазақстан жастары – 2021: Тәуелсіздікке – 30 жыл» ұлттық баяндамасы. - Астана: «Жастар» ғылыми-зерттеу орталығы, 2021. – 320 б. // <https://eljastary.kz/ru/reports/18762/> (қаралған күні: 09.10.2022).
26. Боқанова Ж.Қ., Кәрімова Ж.К., Әмреева Л.М., Зайниева Л.Ю. и др. «Қазақстан жастары – 2014» ұлттық баяндамасы. - Астана: «Жастар» ғылыми-зерттеу орталығы, 2014. – 268 б.
27. Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне мемлекеттік жастар саясаты және әлеуметтік қамсыздандыру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы. Қазақстан Республикасының Заңы 2022 жылғы 26 желтоқсандағы, № 168-VII ҚРЗ // Егемен Қазақстан, 27 желтоқсан 2022.

REFERENCES:

1. Molodezhnaja strategija OON «Molodezh' -- 2030» // https://www.un.org/youthenvoy/wp-content/uploads/2014/09/WEBR-UN-Youth-Strategy_Booklet_-Russian-for-WEB.pdf (data obrashhenija: 09.11.2022).
2. Vse raznye, vse unikal'nye: Bjuro JuNESKO po Azerbajdzhanu, Armenii, Belarusi, Gruzii, Respubliki Moldova i Rossijskoj Federacii v Moskve / UNESCO. – М.: NP «Izdatel'skaja firma JuniPrint», 2005. – 72 s.
3. Rol' molodezhi v razviii parlamentarizma v Rossii. Mezhdunarodnaja internet-konferencija, prohodivshaja 25 fevralja – 30 marta 2004 g. na portale www.adenauer.ru / sb. materialov; pod obshh. red. M.A.Sigutinoj, M.Ju.Mizhinskogo. – М, 2005. – 264 s.
4. Krepak P.I. Ustremennye v budushhee (vtoroe izdanie). – Almaty: TOO «Poligrafkombinat, 2021. – 472 s.
5. Pastuhova L.S. Mezhdunarodnyj opyt molodezhnogo parlamentarizma // Vestnik Saratovskogo gosudarstvennogo social'no-jekonomicheskogo universiteta, 2010. – № 2. – s. 158–161. - <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=15518558&ysclid=I96qfuirc8355175043> (data obrashhenija: 19.08.2022).
6. Evropejskaja Hartija ob uchastii molodezhi v zhizni municipal'nyh i regional'nyh obrazovaniij (10 sessija, ot 21 maja 2003 g.). Prinjata Kongressom mestnyh i regional'nyh vlastej Evropy // <https://rm.coe.int/16807038ee> (data obrashhenija: 08.09.2022).
7. Polozhenie o Molodezhnoj mezhpारламetskoj assamblee gosudarstv – uchastnikov Sodruzhestva Nezavisimyh Gosudarstv. Postanovlenie Soveta MPA SNG 22 nojabrja 2012 g., № 39. - https://iacis.ru/baza_dokumentov/mmpa_sng_docs (data obrashhenija: 08.09.2022).
8. Model'nyj zakon o gosudarstvennoj molodezhnoj politike. Prilozhenie k postanovleniju Mezhpарламetskoj assamblei SNG ot 23.11.2012 g., № 38-10 // <https://e-cis.info/page/3372/> (data obrashhenija: 19.09.2022).
9. Molodye parlamentarii iz stran Sodruzhestva uchastvujut v vesennej sessii MMPA SNG // https://iacis.ru/novosti/molodezhnaya_mezhpарламetskaya_assmbleya/molodye_parlamentarii_iz_stran_sodruzhestva_uchastvuyut_v_vesennej_sessii_mmpa_sng (data obrashhenija: 08.09.2022).
10. Itogi za 25 let: Universitet ITMO posetili delegaty Molodezhnoj mezhpарламetskoj assamblei SNG // Itogi za 25 let: Universitet ITMO posetili delegaty Molodezhnoj mezhpарламetskoj assamblei SNG (iacis.ru) data obrashhenija: 08.09.2022).
11. Astana dala novyj moshhnyj impuls razvitiyu MMPA SNG // https://iacis.ru/novosti/molodezhnaya_mezhpарламetskaya_assmbleya/astana_dala_novyy_moshhnyj_impuls_razvitiyu_mmpa_sng (data obrashhenija: 08.09.2022).
12. Polozhenie o Molodezhnom mezhpарламetskom forume gosudarstv – uchastnikov Sodruzhestva Nezavisimyh Gosudarstv. Postanovlenie MMPA SNG 28 nojabrja 2013 g., № 2-5. - https://iacis.ru/baza_dokumentov/mmpa_sng_docs (data obrashhenija: 08.09.2022).

13. Itogovaja rezoljucija molodezhnogo mezhparlamentskogo foruma SNG // https://iacis.ru/baza_dokumentov (data obrashhenija: 08.09.2022).
14. Molodezhnyj mezhparlamentskij forum SNG // https://iacis.ru/deyatelnost/spetaproekti/molodezhnij_mezhparlamentskij_forum_gosudarstv__uchastnikov_sng?ysclid=ldqv1m49d932117819 (data obrashhenija: 12.10.2022).
15. Botajuly R. Molodezhnye maslihaty predlagajut sozdat' i v regionah // <https://rus.azattyq.org/a/molodezhnye-maslikhaty-nur-otan-regiony/26824361.html> (data obrashhenija: 12.10.2022).
16. Ensebaeva M. 30 studentov i shkol'nikov Karagandy stali deputatami // <https://informburo.kz/novosti/30-studentov-i-shkolnikov-karagandy-stali-deputatami-41088.html?ysclid=I9b727xlwo771065236> (data obrashhenija: 12.10.2022).
17. Molodezhnyj maslihat provel pervuju sessiju // <https://tobolinfo.kz/molodezhnyj-maslihat-provel-pervuju-sessiju/?ysclid=I9b4c0ijx5478674779> (data obrashhenija: 12.10.2022).
18. Қазақстан Respublikasy Parlamenti Senatynың zhanyndary Zhastar Кеңesi turaly. Қазақстан Respublikasy Parlamenti Senaty Bjurosynың 2019 zhyly 24 zheltoqsandary № 370 қаулысы // <https://senate.parlam.kz/kk-KZ/senate/sovetmolodezhi/polojenie> (қаралған күні: 06.09.2022).
19. Қазақстан Respublikasy Parlamenti Senatynың zhanyndary Zhastar кеңесинің zhymys zhospary // <https://senate.parlam.kz/kk-KZ/senate/sovetmolodezhi/documents> (қаралған күні: 27.09.2022).
20. Klub molodyh jekspertov sozdali pri Senate // Kazhastanskaja pravda, 2 oktjabrja 2020 g.
21. «Cifrandyru – halyқтың өmir syru sapasyn zhaqsartatyn құрал»: Mәulen Әshimbaev pen Bardat Musin Senat zhanyndary Zhas sarapshylar klubynың myshelerimen kezdesti // <https://senate.parlam.kz/kk-KZ/news/details/3927> (қаралған күні: 12.12.2022).
22. Tishkambaev E. V ramkah realizacii Poslanija // Kazhastanskaja pravda, 5 oktjabrja 2022.
23. Kenzheguloва A. O kachestve analitiki // Kazhastanskaja pravda, 23 janvarja 2023.
24. Mukanova A. Bud' izbiratelem smolodu! // Kazhastanskaja pravda, 26 sentjabrja 2022.
25. Azerbaev A. D., Ashimhanova D. Je., Nashenova G. B. i dr. «Қазақстан zhastary – 2021: Tәuelsizdikke – 30 zhyl» ылтық bajandamasy. - Astana: «Zhastar» fylymi-zertteu ortalyfy, 2021. – 320 b. // <https://eljastary.kz/ru/reports/18762/> (қаралған күні: 09.10.2022).
26. Боқанова Zh.Қ., Кәrimova Zh.К., Әmreeva L.M., Zajnieva L.Ju. i dr. «Қазақстан zhastary – 2014» ылтық bajandamasy. – Astana: «Zhastar» fylymi-zertteu ortalyfy, 2014. – 268 b.
27. Қазақстан Respublikasynың kejbir zaңnamalyқ aktilerine memlekettik zhastar sajasaty zhәne әleumettik қamsyzdandyru мәseleleri bojnsha өзgerister men tolyқтыruлар engizu turaly. Қазақстан Respublikasynың Заңу 2022 zhyly 26 zheltoqsandary, № 168-VII ҚРЗ // Egemen Қазақстан, 27 zheltoqsan 2022.

Құндызай Ерімбетова

*ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институтының
жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты
(Астана, Қазақстан)
e-mail: erimbet99@mail.ru*

**СЫР ӨңІРІНДЕГІ ДАМУДЫҢ ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕРІ:
ИННОВАЦИЯЛЫҚ –ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ЖОБАЛАР**

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасындағы жаңа экономикалық жүйенің қалыптасуы, заманауи қоғамдық институттардың нығаюымен халықтың өмір сүру сапасын жақсарту және тұрғындарды жұмыспен қамту бағытындағы қабылданған шешімдердің орындалу бағыттарына мән берілген. Өңірлік экономикада сапалық жаңа табыстарға жету, өндіруші сектор тиімділігін арттыру; экономикалық әртараптандырылуын қамтамасыз ету; алдыңғы қатарлы отандық заманауи инфрақұрылымды дамыту; заманауи білім беру және кәсіптік қайта даярлау, жаңа технологияларды, идеялар мен көзқарастарды қаперге алу, инновациялық экономиканы дамыту бағытындағы арнаулы экономикалық аймақтардың әлеуметтік-экономикалық жаңғыруы Қызылорда облысы экономикалық дамуы мысалында қарастырылған. Қызылорда облысы экономикасына сапалы инвестицияларды тарту мақсатында агроөнеркәсіптік кешен, жеңіл өнеркәсіп, құрылыс материалдарын өндіру, тау-кен өндіру өнеркәсібі, көлік және логистика, денсаулық сақтау, білім беру, туризм, мұнай өңдеу және басқа салалар бойынша сыртқы байланыстар, яғни халықаралық ынтымақтастықты кеңейту бағытындағы нәтижелі жұмыстар көрсеткіштері қарастырылған. Аймақтың инвестицияға тартымдылығы, аймақтың әлеуетін жаңғыртудағы іс-қимылдар, жаңа перспективалар мен даму басымдылықтары сараланған.

Түйін сөздер: *Ұлттық жоба, Арнаулы экономикалық аймақ, инновациялық даму, инвестициялық тартымдылық, өңдеуші кәсіпорын, өмір сүру сапасы, агроөнеркәсіп, логистика.*

Kundyzai Yerimbetova

**NEW DEVELOPMENT OPPORTUNITIES IN THE SYRDARYA
REGION: INNOVATION AND INVESTMENT PROJECTS**

Abstract. The article pays special attention to the formation of a new economic system in the Republic of Kazakhstan, the change in the quality of life of the population with the strengthening of modern public institutions and their main positions. Achieving qualitatively new successes in the regional economy, increasing the efficiency of the extractive sector; ensuring economic diversification; developing advanced domestic modern infrastructure in the regional and global economy;

The socio-economic modernization of special economic zones in the direction of modern education and professional retraining, the use of new technologies, ideas and views, the development of an innovative economy is considered on the example of the Kyzylorda region. In order to attract high-quality investments into the economy of the Kyzylorda region, indicators of effective work on expanding international cooperation in the agro-industrial complex, light industry, production of building materials, mining, transport and logistics, healthcare, education, tourism, oil refining and other industries are provided. Differentiated investment attractiveness of the region, actions to modernize the potential of the region, new prospects and development priorities.

Keywords: *National project, Special Economic Zone, innovative development, investment attractiveness, processing enterprise, quality of life, agro-industry, logistics.*

Кундызай Еримбетова

НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ В РЕГИОНЕ СЫРДАРЬИ: ИННОВАЦИОННО-ИНВЕСТИЦИОННЫЕ ПРОЕКТЫ

Аннотация. В статье особое внимание уделяется становлению новой экономической системы в Республике Казахстан, изменению качества жизни населения с укреплением современных общественных институтов и их основных позиций. Достижение качественно новых успехов в региональной экономике, повышение эффективности добывающего сектора; обеспечение экономической диверсификации; развитие передовой отечественной современной инфраструктуры в региональной и глобальной экономике; социально-экономическая модернизация специальных экономических зон в направлении современного образования и профессиональной переподготовки, использования новых технологий, идей и взглядов, развития инновационной экономики рассматривается на примере Кызылординской области. В целях привлечения качественных инвестиций в экономику Кызылординской области предусмотрены показатели результативной работы по расширению международного сотрудничества по агропромышленному комплексу, легкой промышленности, производству строительных материалов, горнодобывающей промышленности, транспорту и логистике, здравоохранению, образованию, туризму, нефтепереработке и другим отраслям. Дифференцирована инвестиционная привлекательность региона, действия по модернизации потенциала региона, новые перспективы и приоритеты развития.

Ключевые слова: *Национальный проект, Специальная экономическая зона, инновационное развитие, инвестиционная привлекательность, перерабатывающее предприятие, качество жизни, агропромышленность, логистика.*

Кіріспе

Республика өңірлерінің шетелдермен сыртқы байланыстары, өңіраралық, көрші елдердің шекаралас облыстарымен арадағы өндірістік,

шаруашылықтық, мәдени, білім және ғылым салалары бойынша сауда-экономикалық, гуманитарлық байланыстары Мемлекеттік арнайы экономикалық аймақтардың құрылуына негіз болды. Өсіретін технологиялық жағынан дамыған елдермен ынтымақтастық орнату, тәжірбе алмасу назарға алынды. Қазақстандық дамудың жаңа кезеңінде қысқа мерзім ішінде экономиканы жаңғырту шараларын жүргізу, «өтімді жобаларды» жүзеге асыру мұраты маңызды мәселе. Өсіретін өндеуші өнеркәсіпті, көлік пен инфрақұрылымдық жобаларды қаржыландыру, оған инвестиция тартуда даму институттарының ролін арттыру, әлеуметтік-кәсіпкерлік корпорациялардың қызметін жетілдіру жұмыстары бүгінгі күні қызу қолға алынуда. Қазақстанда жаңа экономикалық жүйенің қалыптасуы, заманауи қоғамдық институттардың нығаюы барысында тұрғындардың өмір сүру сапасын арттыру мақсатында: өңірлік экономикалық аймақтардың сапалық жаңа табыстарға жетуі, өндіруші сектор тиімділігін арттыру; экономиканың әртараптандырылуын қамтамасыз ету; өңірлік және жаһандық экономикада алдыңғы қатарлы отандық заманауи инфрақұрылымды дамыту; заманауи білім беру мен кәсіптік қайта даярлау, жаңа технологияларды, идеялар мен көзқарастарды пайдалану, инновациялық экономиканы дамыту; саяси жүйені жаңғырту; Жаңа Қазақстанның Орталық Азия өңірі мен әлемдік қоғамдастықтағы жетістіктері мен мүмкіндіктерін ілгерлету басты міндет болып табылады.

Қазақстан өз ұлттық мүддесін қорғауға бағытталған теңгерімді саясатын, атап айтқанда Ресеймен, Қытаймен және Орталық Азиядағы бауырлас мемлекеттермен, интеграциялық бірлестіктер жөніндегі серіктестермен арадағы өзара тиімді ынтымақтастық пен стратегиялық әріптестік мәселелерін басты назарда ұстанады. Қазақстан АҚШ, Еуропалық Одақ, Азия, Таяу Шығыс және Кавказ мемлекеттерімен, өзге де мүдделі елдердің барлығымен әртарапты ынтымақтастықты жетілдіре, халықаралық құқық пен БҰҰ Жарғысын берік ұстанатын [1] бірегей мемлекет.

Мақаланың мақсат-міндеттері

Қазіргі кезеңде Республика экономикасының әлеуетін көтеретін заманауи факторлардың бірі, жаңаша қоғам дамуының әлеуетті мүмкіндіктері ретінде Сыр өңірінде инновациялық-инвестициялық жобалардың іске асырылуының маңыздылығын көрсету. 1991-2023 жылдар аралығындағы Республиканың экономикалық даму үрдістері аясындағы мемлекеттің аймақтық экономикалық саясатының теориялық-методологиялық қырларының негіздерін, Сыр өңірі аймақтық дамуы мысалында архив деректері мен БАҚ, ресми материалдарды саралау және оны ғылыми айналымға енгізу. Өңірдің сыртқы экономикалық байланыстары, оның арнаулы экономикалық аймақтың (бұдан әрі - АЭА) дамуына әсері мен нақты атқарылған іс-қимыл нәтижелерін көрсету, шетелдік мемлекеттермен ынтымақтастық үдерістері мен перспективаларын қарастыру. Өңірдегі өндірістік және нарықтық инфрақұрылымдардың даму эволюциясы үдерістерін сипаттау.

Зерттеу әдістері

ҚР Мемлекет басшысының баяндамалары, ғылыми зерттеу еңбектері, архив материалдары, Қызылорда облысы әкімдігінің ресми ақпараты, БАҚ материалдары зерделенді және пайдаланылды. 1990-жылдардың басында орын алған халықаралық экономикалық дағдарыс аясында түрлі себеп-салдар барысында аймақтарға мардымсыз көңіл бөлінгені белгілі. Аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуын реттеу мәселесі - экономикалық өсім деңгейінің тұрақтылығына, елді-мекендегі ресурстарды тиімді пайдалануға, тұрғындардың өмір сүру сапасын арттыруға тікелей әсер ететіндігі мәлім. Осы мақсатта ғылыми қауым ортасында халықаралық тәжірибелерді қазақстандық жағдайға бейімдеу теориясы мен практикасы ғылыми негізде қарастырылды. Посткеңестік кеңістікте өндірістік күштерді орналастыру қағидаттары бойынша әрбір жеке шаруашылық бірлігін бөліп алып, ондағы негізгі факторлар мен жағдайларға байланысты шаруашылықтарды белгілі бір территорияға орналастыру мүмкіндіктерін қарастыру - неміс классикалық штандарттық теориясына негізделді. Аймақты дамыту теориясымен айналысатын мамандар ең алдымен көлік-қатынас факторларына мән береді. Көптеген мемлекеттер аймақтық саясатқа қатысты шаруашылық субъектілерін географиялық жағынан орналастыру арқылы айқындайтын факторларды қарастырды, яғни орналастыру теориясына сүйенді.

Атап айтқанда, А. Вебер тиімді факторларға: көлік қатынастарын тұтынудың төменгі шегіне, еңбек шығынын қысқарту, материалдарға, шикізатқа, энергияға жұмсалатын шығынды қысқарту, инфрақұрылым мен коммуникацияны қамтамасыз ету деңгейіне аймақтық дамудың тікелей байланыстылығын негіздейтіндердің өкілі. Бұндай мемлекеттер (Германия, Швеция, Ұлыбритания) елді-мекендерін дамытуда тәртіпке келтіру, реттеу тәжірибелерін белсенді пайдаланды.

Тиімділік факторларын одан әрі қарай жетілдіргендер қатарына А. Леш және Д. Смит жатады. Олардың пайымынша аймақтың шикізатпен, энергетикалық және еңбек ресурстарымен қамтамасыз етілуі, сұраныс ерекшеліктері, ресурстар бағасының саралануы, орналасқан аймақта баламалы технологияны (жел, күн энергиясын пайдалану т.б.) қолдану мүмкіндіктері, экологиясының, географиялық ландшафы, бұрынғы орналасуы қалпына жаңа инфрақұрылымды орналастыруға бейімдейтін факторлардың әсері маңызды. Кез келген аймақтық теорияның негізіне әкімшілік аудандастыру мәселесі жатады. Экономикалық өсім қарқынына байланысты аймақтық ерекшелік болатындықтан, әрбір елдің әкімшілік бірлігін қалыптастырудағы өзіндік критерийлері айқындалады. Аймақтардың екрешелігін есепке ала, ішкі әлеуметтік жүйенің ерекшелігі мен аймақтың сыртқы экономикалық байланыстарының әсерін қосымша факторға енгізген, Аймақты дамыту теориясын - неоклассикалық мектеп өкілдерінің бірі Х. Зиберт ұсынған болатын. Оның пайымы бойынша аймақтың экономикалық даму қарқыны: инвестициялық үрдістердің белсенділігі, табиғи, еңбек ресурстарын, технологияны пайдаланудың көлемі, сапасы мен тиімділігіне және әрбір фактордың сол аймақтың

экономикасының дамуына қосқан үлес өлшеміне байланысты [2]. Бұл теорияның өкілдері аймақтың экономикалық дамуына мемлекеттің қатысынсыз-ақ, нарықтық тетіктер іс-қимылдары есебінен аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуы қамтамасыз етілетінін айшықтайды. Алайда аймақты дамыту теорияларының эволюциясын жан-жақты зерделеген отандық экономист-ғалым Н.К. Нурланова жоғарыда аталған теорияның Аймақтану саласын іргерлетуге қадам жасағанына мән бере, оны нақты тәжірибеде қолданысқа түсіруде көп мәселенің туындайтынын, әсіресе өндірістің барлық факторларын жұмылдыру жағдайларына қатысты шешімін таппаған сұрақтардың туындайтынын алға тартады. Осы арқылы Қазақстан Республикасы экономикасы жағдайында экономикалық өсімнің үдемелі қарқыны мен аймақтардың әлеуметтік-экономикасының біртіндеп өзара ықпалдасуы үшін Аймақты дамытуда мемлекеттік реттеудің қажеттілігін негіздейді. Республиканың аймақтық шаруашылықтарында «өсім полюстары» теориясы, яғни агломерациялар немесе индустриалды орталық тиімділігі қолданысқа енгізілді.

Өнеркәсіп орталықтары жаңа үрдістерге жол ашып аймақтың дамуына күш береді, өндірістің дамуына, жаңа өндірістің қалыптасуына ықпал жасайды. Бұл теорияның әртүрлілігі былайша көрініс береді: «даму осі» тұжырымы, «орталық-периферия» теориясы, «орталық орын», «даму ядросы» теориясы, «жаңаша енгізу диффузиясы» теориялық моделі [3]. Аймақты дамыту саласындағы қазіргі зерттеу бағыттары биліктің Аймақтық органдары саясатын үдемелі территориялық шаруашылық дамуының маңызды факторы ретінде қарастыратын - институционалдық теория [4]. «Өсім полюстары» теориясын одан әрі жетілдірген Ж.Р. Будвиль мемлекет аумағындағы экономикалық аймақтардың орналасуы мен дамуының бір қалыпты болмайтындығын ескере келе, нақты экономикалық дамуға ықпал ететін нақты нүктеге (яғни, өсім орталығына) жүйеленген Аймақтардағы шаруашылықтың «пропульсивтік» саласын бөліп көрсетеді. Яғни нақты (шаруашылық құрылымы дамыған ірі қалалық агломерациялар, әртараптандырылған салалары бар орта өнеркәсіптік қалалар, шағын және орта қалалар, кенттік тұрғындарға қызмет ететін қалалық жүйелер) территориялық кеңістікті, аймақты дамыту.

Алайда бұл теориялар мемлекеттің территориясына өндіргіш күштерді орналастырудың принциптерін, территориялардың ала-құлалығы себептерін және аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуы деңгейлерін теңестірудің негізгі бағыттарын анықтап бере алмады. Аймақтық теориялардың негізгі кемшіліктері: экономикалық өсімнің және аймақтық жүйенің үдемелі дамуын құрайтын барлық факторлар легінің толық қамтылмауы; ресурстардың аймақаралық толысу рөлін теріске шығаруы; өндірісті орналасу тұжырымдамасы мен оны орналастыру қағидаттары арасындағы іргелі байланыстың жоқтығы, шаруашылық динамикасын есепке алмау, территория экономикасының теңгерімділік өсімі мен өндірісті территориялық ұйымдастыруды жетілдіру мүмкіндіктерінің есепке алынбауы [5]. Қазіргі экономикалық

дамудың аймақтық тұжырымдамалары ел экономикасында жеке территориялардың маңыздылығына, экономикалық үрдістерге мемлекеттің қатысу деңгейінің өзгеруіне, сол кеңістікті игерудегі (энергияның, көліктің жаңа түрлеріне т.б.) жаңа аспектілерге байланысты.

Шаруашылықты аймақтық орналастырудың дәстүрлі факторлары өзгеріске ұшырап, жаһандану үрдістерінің кеңеюімен, жаңа технологияның пайда болуына, ақпараттық және телекоммуникациялық желілер мен технологиялардың, өндірістік және нарықтық инфрақұрылымдардың дамуына байланысты қазіргі уақытта мүлде жаңа факторлар пайда болды. Әсіресе әлеуметтік-мәдени, инновациялық-технологиялық факторлар маңызды. Республиканы аймақтандыруды ғылыми және бағдарламалық-нормативтік қамтамасыз ету мақсатында ҚР Үкімет қаулысымен 1996 және 2001 жылдары аймақтық саясат Тұжырымдамасы бекітілді. Екінші, толықтырылған Тұжырымдама 2002-2006 жылдарға арналды. Шаруашылықты дамытудың нарықтық тәсілдерінің ерекшеліктері ескеріліп, 2006 жылы Үкімет қаулысымен ҚР территориялық дамуының 2015 жылға дейінгі Стратегиясы бекітілгенмен өңірлердің әлеуметтік-экономикалық әлеуетін жаңғыртатындай көрсеткіштерге қол жеткізілмеді.

2020 жылы негізгі Аймақтық мәселелер қарастырылып, республика аймақтарының экономикасына қатысты жаңаша қағидаттар жасалды. Аймақтардың әлеуетін дамыту бойынша Қазақстан аймақтарының әлеуетін сапалық тұрғыда теңестіру қолға алынды. Аймақтардың табиғи-климаттық жағдайларына, шикізат ресурстары базасына, экономикалық-географиялық және физика-географиялық жағдайына, демографиялық факторлары себеп-салдарына байланысты дамудың және дамытудың түрлі деңгейлері айқындалды. Сол арқылы территориялық теңгерудің аймақтық әділеттілік, аймақтық тиімділік элементтері қарастырылды. Аймақтардың әлеуметтік-экономикалық, демографиялық басымды бағыттары мен мақсаттары халықаралық тәжірибелер негізінде сараланып, республиканың Арнайы экономикалық аймақтарының Стратегиялық даму бағыттары айқындалды және оны іске асыру қолға алынды.

Заманауи кезеңде республикада ғана емес, жаһандық деңгейдегі басты мәселе - Экология. Президент Қасым-Жомарт Тоқаев өткен жылдың соңында, Климат жөніндегі дүниежүзілік саммитте сөйлеген сөзінде Қазақстанның болашақ ұрпақ үшін қоршаған ортаны сақтауға бағытталған нақты шаралар қабылдау жөніндегі БҰҰ-ның көкейтесті үндеуін толық қолдайтынын мәлімдеген болатын. Қор жұмысын қолдауға және күн тәртібіндегі мәселелерді шешу үшін барлық серіктестерді жұмыла жұмыс атқаруға шақырды. Әлемдік кеңістіктегі ауа-райы мен климаттағы төтенше жағдай – жаһандық дағдарыс болғандықтан, оған бүкіл әлем болып төтеп беру қажеттігін жария етті. 2024 жылы Қазақстан Халықаралық Арал теңізін құтқару қорына төрағалық қызметін қабылдады. Орталық Азиядағы климатты қорғау жөніндегі іс-қимылдарға тың серпін беру мақсатында БҰҰ аясында 2026 жылы Қазақстанда Өңірлік климаттық саммит өткізу шешімінің де маңыздылығы жоғары болып табылады.

Зерттеу нәтижелері

Облыс экономикасына инвестиция тарту және нәтижелері. 2013 жылы облыста 50 аса жаңа өндіріс орыны іске қосылды. Өнімді экспорттау. 2013 жылы облыс аймағында ауыл шаруашылық өнімдерінің үш түрі (балық, күріш, кебек) ғана сыртқа шығарылатын. 2016 жылы бақша өнімдері Ресейге шығарыла бастааса, 2017 жылы көкөніс пен мал өнімдері Иранға, Араб Эмиратына, Моңғолияға шығарыла бастады. 2017 жылы инвестициялар тарту және жобаларды қаржыландыру шеңберінде бірлескен өңірдегі жұмыстарды кеңейту аясында «ForteBank» АҚ-мен ынтымақтастық туралы Меморандумға қол қойылды. Қызылорда қаласында жоғары технологиялық замануи кеңселік кешен құрылысы ашылды [6]. Кәсіпорындарға жеке қаржы құю есебінен 2013-2019 жылдары инвестиция тарту көлемі 22,4%-ға ұлғайған. Ресми мәліметтер бойынша осы кезеңде Қызылорда қаласында он бес жаңа мөлтек ауданы құрылып, апатты жағдайда үйлердегі кезекте тұрған 645 тұрғын жаңа пәтермен қамтамасыз етілген. Екі жүзден аса әлеуметтік сала нысандары тіске қосылып, 37 мектеп салынған, мектепке дейінгі балаларға білім беру және тәрбиелеу орталықтары мәселесі шешілді. Аймақтың елді-мекендерінде 69 100 жаңа жұмыс орны ашылуына орай, жұмыссыздар деңгейі төмендеген. Облыс көлеміндегі тұрғындардың 63%-і табиғи газ тұтыну мүмкіндігіне ие болған. 2018 жылы газ желісі Жосалы, Теренөзек, Жалағаш аудандарының орталығына жеткізіліп, ішкікенттік газ желісі құрылысына қатысты жұмыстар жүргізілді. Сараптамалық қорытындылар, аймақ экономикасының көмірсутек шикізаты мен уран бағасына ішінара тәуелділігін де теріске шығармайды. Дегенмен аймаққа инвестиция жасаушыларға тартымды тұстары да басым.

2016-2020 жылдары Сыр өңірі экономикасына тартылған инвестиция көлемі - 1,5 трлн теңгені құрады. Қазіргі кезеңде облыс аймағында шетелдік капиталдың қатысуымен бірнеше инвестициялық жобалар жүзеге асырылуда. Атап айтқанда, ЖШС «Компания Гежуба Шиелі Цемент», «Орда Гласс», «АралСода», «Балауса» және басқалар. Жүзеге асырылған жобалар қатарында: құрама жем зауыты, автобус паркі, «Геологиялық» кен орнында саздақ өндіру, Жаңақорған ауданында орналасқан «Қатынбұлақ-2» кен орнындағы құм-қиыршық тас қоспасын өндіру [7]. Аймақта ауыл шаруашылық құрылымдарында тауар өндіріу және қаржыландыру үлесі артты. Облыста астық өндіру ұлғайды. 2018 жылы сыртқа он бестен аса өнім түрлері (мақсары майы, тірі қозылар, ІҚМ, түйелер, күнбағыс және жем алынатын өсімдік (рапс) майы тұқымы, картоп, томаттар, бақша өнімдері, шырындар, өсімдік және жем өнімдері (люцерн) сыртқы нарыққа шығарылды. Мақсары майы алғаш рет Қытай нарығына шығарылды. Өнім шығару көлемі ұлғайды, сыртқы нарыққа өнім шығару көлемі 2018 жылы 2017 жылмен салыстырғанда 33%-ға өскен. Өңдеу кәсіпорындарының үлесі артты. 2015 жылмен салыстырғанда 2018 жылдың алғашқы тоғыз айында өңдеу кәсіпорындарының негізгі капиталына жасалған инвестиция көлемі 2,3 есеге, ал өнеркәсіптің шикізаттық емес сектордағы өнімнің жалпы қосымша құны 12%-ға өскен.

2019 жылы ауылшаруашылығындағы өңделген өнімдердің көлемі өскен. Балық өнімдерін сыртқа шығару 10 есе ұлғайды [8]. Мысалы, «Арал ауданының экономикасын дамытудың 2017-2019 жылдарға арналған Жол картасы» бойынша ауданда ауқымды жобалар атқарылған. Мал басы өсімі байқалды, «Сыбаға», «Алтын асық», «Құлан» бағдарламалары іске асырылды. Өңірлік кәсіпкерлікті қолдау картасына жеті жоба енген, оның төртеуі «Арал балық өңдеу зауыты», «Арал СДО», «Камбала балық балықшылар өндірістік орталығы» және «СДО Қарашалаң» ЖШС-нің балық өңдеу зауыттары балықты терең өңдеумен айналысып, қалғандары балықты қатыру, мұздату және ыстау сияқты жеңіл өңдеумен айналысады. Арал өңірінде Еуропа нарығына шығуға мүмкіндік беретін «Еврокод» белгісі бар – «Арал сервистік дайындау орталығы» ЖШС-гі балық өңдеу зауыты жұмыс жасайды. Арал балық өнімі Еуропаға шығарылуда. «Аралтұз» АҚ-на ас тұзының ішкі нарықтағы үлесі 90% құрады [9].

Облыс көлемінде 2011-2020 жылдар аралығында аймақтағы кәсіпкерлерді қолдау картасына енгізілген, металлургия саласы бойынша «Бала-Сауысқан» кен орнындағы қара тақтатастарды автоклавты қайта өңдеу» жобасы іске асырылуда. Бұл жоба аясында тау-кен құрылысы кезеңінде 150 жұмыс орны ашылды. Компания 2018 жылдың алғашқы жеті айында Тайвань, Ресей, АҚШ, Ұлыбритания және басқа да жақын және алыс шетелдерге 120 тоннадан аса метаванадатты сыртқы нарыққа шығарды. 2018 жылдың 2 шілдесі күні Қызылорда облысы әкімшілігі мен «ХидроЭнерджи Компани» болгар Компаниясы арасында күші 10 Мвт күн электростансасы жобасын жүзеге асыру туралы меморандумға қол қойылды. Ресейлік технология бойынша мұнай және табиғи газ (метан) жолын қайта жасау бойынша модульдік типтегі зауыт құрылысы және оны іске қосу мақсатындағы ЖШС «ЖиТиЭл-Казахстан» жобасы іске асуда және осы компаниядағы қолданыстағы технологияның «Астана-Экспо2017» халықаралық көрмесінде әлем жұртшылығына ұсынылғанын атап өту абзал [10].

Аймақтың инвестицияға тартымдылығы. 2013-2019 жылдар аралығында Қызылорда облысы экономикасына 1,7 трлн теңге тікелей инвестиция тартылған. Басым бөлігі өңдеуші кәсіпорындарға тартылған. 2016 жылдан бастап облыста - Аймақтық инвестициялық орталық іске қосылды. Нәтижесінде 54 жоба қаржыландырылып 217 адам жұмыспен қамтылды. Бұл мезгілде азық-түлік және техникалық тұз өндіру жолға қойылды. Қазақстан аймақтарының тұрғындарының сұранысын қамтамасыз ету мақсатында, Қазалы ауданында агроөнеркәсіптік жоба аясында сүттен жасалған тауарлар фермалары іске қосылды. Әсіресе шағын және орта бизнес өкілдері қолдауға ие болып, ауылдық жерлердегі сұраныстағы жобалар назарға алынған болатын. Бизнесқауымдастығының белсенділігі арта түсті. Облыс әкімдігі мен «Атамекен» Ұлттық палатасы арасындағы қаржылай көмек көрсету бойынша келісім негізінде облыс кәсіпкерлерінің кәсібі оңтайлана бастады. Осы жылдары дағдарыстың әсерінен шағын нысандар нарығында өзгерістер байқалған болатын. Облыстық кәсіпкерлік және туризм Басқармасы мәліметі бойынша 48 мың

шағын және орта кәсіпкерлік мекеме тіркеліп, 84,5 мың адам шағын кәсіп саласында жұмыспен қамтылған. Аграрлық сектордағы бизнестің дамуы, қаржылық қолжетімділік бойынша шараларды іске асыру, мемлекеттік-жеке әріптестікті дамыту, қызмет көрсетуді қолдау, жергілікті елді-мекендерді дамыту, аймақтарға инвестиция тарту, аймақтағы турзмді ақпараттық қолдау және дамыту қарастырылған, «Экономикалық жағдайдың ерекше жағдайындағы Қызылорда облысында кәсіпкерлік пен туризмді дамытудың Жол картасы» бекітілді.

Индустриаландыру бағдарламасы аясында облыс көлемінде «Бала – Сауысканды ванадий кен орнын автоклавпен өңдеу» жобасы іске асырылуда. 2016 жылдың қараша айында Лондонда өткен Үкіметаралық комиссия отырысында қаратақтатасты автоклавты өңдеу инвестициялық жобасын іске асыру бойынша Ынтымақтастық туралы Келісімге қол қойылған болатын. Осы кәсіпорын өнімдерін Ресейге, Тайваньға, АҚШ-на, Ұлыбританияға шығарады. Аталмыш жобаға аймақтағы кәсіпкерлікті қолдау қартасы да енгізілген. Тау-кен комбинаты құрылысы уақытында 150 адам жұмыспен қамтылды, комбинатта 550 жұмыс қолы қамтылған.

2018 жылы Kazakh Invest Ұлттық компаниясы Басқармасының қолдауымен Қызылорда обласында инвесторларды тарту және инвестициялық ахуалды жақсарту бойынша аймақтық бизнес қауымдастығының өкілдері қатысқан Аймақтық кеңестің отырысы болып өтті. Онда облыс аумағында шетелдік инвесторлардың (986 млн. долл.) қатысуымен жеті ірі жобаның жүзеге асырылып жатқандығы мәлімделді. Кеңесте қосымша жұмыс орндарымен қамтамасыз етілетін цемент шығаратын «Гежуб Компания Шиелі цемент» зауыты құрылысы және қыштан жасалатын заттар шығаратын «Юлдизлар Холдинг ССС» Жобалары тақыланды. Сол сияқты белсенді стратегиялық инвесторларды тарту қажеттілігі, аграрлы-өндіріс, тау-кен кешендері саласы бойынша перспективалық жоспарлар да күн тәртібіне қойылды. 2018 жылдың алғашқы бес айының қорытындысы бойынша облыстың негізгі капиталына құйылған инвестиция көлемі 15,4%-ға ұлғайды. Бір жерден сұранысын қанағаттандыру мақсатында, Кәсіпкерлерге біртұтас қызмет көрсету орталығы ашылған болатын. Бұл инвесторларға да тиімді еді [11].

2021 жылдың сәуір айындағы мәлімет бойынша тәуелсіздік жылдары облыс аумағында алты ірі Жоба (129 млрд. теңге) Шиелі, Жаңақорған, Сырдария, Арал, Қазалы аудандарында жүзеге асырылған. Қызылорда облысы бойынша Цемент зауыты қосылды, Күкірт қышқылы зауытының құрылысы басталып, Ақшабұлақ газ-турбиналық электростанциясы және газды қайта өңдеу кешенінің екінші кезеңі қосылған болатын. Қазалы ауданында ірі қара мал басын 1,2 мың басқа көбейту мақсатындағы жұмыстардың екінші кезеңі қолға алынып, кальциленген сода (жуғыш заттар, химикаттар, еріткіштер) өндіретін зауыт құрылысын салу қолға алынды [12].

Экономика әлеуетін жаңғырту. Жаңа перспективалар. Жалпы Индустриаландыру бағдарламасы аясында 2020-2025 жылдар аралығында жеті мың жұмыс орнын қалыптастыру жоспарланған. Шамамен ширек

ғасырға арналған Арнаулы экономикалық аймақ жоспарына сәйкес «Облыстың 2023 жылға дейінгі экономикалық дамуының бағыттары бойынша» 270 инвестициялық жобалар жоспарланған, әсіресе жұмыс орнын қалыптастыру және тұрғындардың әлеуметтік мәртебесін көтеру мақсатында арнаулы (азық-түлік) экономикалық аймағын құру. «Байқоңыр» компаниясымен ынтымақтастықта Қармақшы ауданындағы құс фабрикасын іске қосу бағытындағы аталмыш нысанға электр сымдары, су және кәріз желілері тартылды. ЖШС «Qazak Camel» жобасы аясында «Ақ-бота» құрғақ ұнтақ түйе сүті өнімі сыртқы нарыққа шағарылатын болады. Облыс көлеміндегі инвестициялық жобалар қатарына: Жаңақорған ауданындағы Шалқия кен байыту комбинаты құрылысы, Арал ауданындағы «Абдулла» құс фабрикасы және кальциленген сода шығару құрылысы, шыны зауыты қолданатын, «Dana Quartz» ЖШС-нің кварц құмдарын байыту мақсатында комбинаттың бірінші желісін жүргізу, сыртқы нарыққа шығаратын балық өңдеу цехтарын іске қосу және т.б. Жаңақорған және Жалағаш кенттерінде шикі кірпіш және түйіршіктелген аммон-сульфатты плитка шығаруды қолға алу және басқа. Құрылыс саласында өндіріс орны тампонаж цементін шығаратын зауыт - «Гужуба Компаниясы» болып табылады. 2022 жылдың алғашқы тоғыз айында республиканың жалпы экономикасының өсу деңгейі - 2,8% құрады. Атап айтқанда, ауыл шаруашылығы, ақпарат және байланыс саласы, құрылыс, көлік және қойма, өңдеуші өнеркәсіп, сауда, тау-кен өндірісі өнеркәсібі бойынша өсім айқындалды. Қызылорда облысының экономикасын модернизациялау мақсатында Арал ауданында кальциленген сода өндірісі құрылысы жөнінде 2022 жылдың 18 шілдесінде Мемлекеттік комиссиясында талқыланды.

Тұрақты жұмыс орнын құру, өнімді сыртқа шығаруды қамтамасыз ету мақсатында зауытқа қажетті құрылыстың инфрақұрылымын қаржыландыру мүмкіндіктерін қарастыру, жобаға инвесторлар тарту күн тәртібіне қойылды. Индустриялық аймақтағы іске асырылған негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштер, бюджеттік қаржының игерілуі, инвестиция көрсеткіштерінің нәтижелері, Мемкомиссия коллегиясының отырысында қарастырылды. Қызылорда қаласы, Қармақшы және Сырдария аудандарындағы өндіріс пен құрылыс саласында кейбір көрсеткіштер бойынша қалыс қалғандығы атап өтілді. Ішкі нарықты қажетті тауарлармен қамту (аудандарда азық-түлік қоймасын ашу, ауыл халқына көкөніс, бақша дақылдарын өсіретін қосымша жер телімін бөлу және т.б.) арқылы инфляцияны тұрақтандыру, инвестиция тарту бойынша арнаулы жол картасын қолға алу мәселелері назарға алынды. Осындай жұмыстардың нәтижесінде 2022 жылдың соңында Қызылорда облысы негізгі капиталға салынған инвестиция бойынша жоғары өсімге қол жеткізді, республика бойынша алдыңғы көрсеткіш көрсетіп, бұл аймаққа инвестиция тарту көлемі 24%-ға ұлғайды, мұнай өндіру көлемінің кемуіне қарамастан макроэкономикалық өсім қалыптасты, өңдеуші өндіріс өсімі 8,6% құрады. Уранды қайта өңдейтін «Байкен-У», ас тұзын өндіретін «Аралтұз», мұнай саласына қажетті полиэтиленді

труба шығаратын «КНК Кемикал» өндіріс орындарында өнім көлемдерін арттыру жоспарланды. Жалпы облыс көлемінде индустрияландыру бағдарламасы аясында өңдеуші саланы дамытуға бағытталған 46 жоба қолға алынды [13].

Аймақты дамытудың басымдылықтары. Инвестиция – мүмкіндіктердің жаңа көзі болып табылады. 2022 жылдың соңында республиканың ІЖӨ өсімінің қарқыны - 2,5 % құрады. Қызылорда облысының да бұл көрсеткішке қосқан үлесі бар. Инвестиция тарту бойынша аймақтар арасынан алға шығып, өсім көрсеткіші - 25 % құрады. Шығыс және Батыс Қазақстан облыстары да жақсы көрсеткіш көрсетті. Сала бойынша Шымкент қаласы, Ақмола және Қызылорда облыстары құрылыс-жөндеу жұмыстары көлемі бойынша алдыңғы қатарға шықты. Қызылорда облысы көлемінде 28 мың жұмыс орны ашылып, 366 шақырым көлік жолы жөнделсе, 604 мың шаршы метр тұрғын үй салынды. Шикізатқа тәуелсіз өзге де өнімдерді өндіру (дәнді дақылдар, бақша өнімдерін ұлғайтуда саланы әртараптандыру) тетіктері қарастырыла бастады.

2023 жылдың 10 қазаны күні Президент Қасым-Жомарт Тоқаев Қызылорда облысына жасаған іссапарында жылына 30 мың тонна күріш өндірілетін «Алтын орда» күріш зауытымен танысты. Өнімнің басым бөлігі ішкі нарыққа, сонымен қатар көршілес елдерге өткізіледі. Қызылорда облысындағы ауыл шаруашылығы тауарын өндіруші дикандар мен шаруалардың еңбек өнімдері қойылған күріш өсірумен айналысатын ірі кәсіпорындардың тауар түрлері, ет, сүт, кондитер және балық өнімдері, көкөністер мен жемістер көрмесі өтті. Келешекте агроөнеркәсіп саласын әртараптандыру, су ресурстары үнемді пайдаланылатын дақылдар өсіру ұсынылды. Облыстың күріш шаруашылығын одан әрі жетілдіру мақсатында Ыбырай Жақаев атындағы Қазақ күріш шаруашылығы ғылыми-зерттеу институты украиналық мамандарымен бірлесіп, күріштің басқа да сорттарын жерсіндіру жұмыстары жүргізілуде. 2022 жылы іске қосылған «Ассоль» тұз өндіру зауыты кәсіпорынында 130 адам жұмыспен қамтылған. Өнім көршілес Ресеймен қатар, Латвия, Литва, Эстония, Беларусь мемлекеттеріне экспортталады.

Жалпы Индустрияландыру бағдарламасы аясында 2020-2025 жылдар аралығында жеті мың жұмыс орнын қалыптастыру жоспарланған. Құрылыс саласында өндіріс орны тампонаж цементін шығаратын зауыт - «Гужуба Компаниясы» болып табылады. 2022 жылдың алғашқы тоғыз айында республиканың жалпы экономикасының өсу деңгейі - 2,8% құрады. Атап айтқанда, ауыл шаруашылығы, ақпарат және байланыс саласы, құрылыс, көлік және қойма, өңдеуші өнеркәсіп, сауда, тау-кен өндірісі өнеркәсібі бойынша өсім айқындалды. 2022 жылдың соңында Қызылорда облысы негізгі капиталға салынған инвестиция бойынша жоғары өсімге қол жеткізді, республика бойынша алдыңғы көрсеткіш көрсетіп, бұл аймаққа инвестиция тарту көлемі 24%-ға ұлғайды, мұнай өндіру көлемінің кемуіне қарамастан макроэкономикалық өсім қалыптасты, өңдеуші өндіріс өсімі 8,6% құрады [14].

1-сурет. Негізгі капиталға салынған инвестициялар

ҚР Үкіметінің арнаулы қаулысына сәйкес 2017 жылдан бастап Фронт-офис, кәсіпкерлер мен инвесторларға он бағыт бойынша тоқсан қызмет түрлерін «бір терезе» қағидасы бойынша тегін көрсетеді. Осы жылдар аралығында көптеген инвестициялық жобаларға көмектесті, атап айтқанда Қазалы ауданындағы көкөніс сақтайтын қойма құрылысын салуда ЖШС «Агро-ОптСервис», Шиелі ауданындағы шұжық өнімдерін шығаратын цехты жаңғырту жұмыстарын ЖК «Маханбетов», арматура шығаратын зауыт құрылысына ЖШС «PumpTrade KZ», жеке мектеп салуға ЖШО «Келешек»; шыныпластикалық желілік және сорғы-компрессорлық құбырлар шығаратын зауыт бойынша ЖШС «АВК PromService»; Қызылорда қаласынан үш жүз орындық сауда ойын-сауық кешенін салуда ЖК «Қызылбаев». Мемлекет пен бизнес серіктестігін орнатуда, бизнес бастамаларды қолдау, экономикалық белсенділікке ынталандыру, инвестиция тартуға жәрдемдесу де Фронт-офис қызметіне кіреді. Сол сияқты Қызылордадағы замануи электрорталығын салуға түрік инвесторлары, әлемнің 173 еліне өнімдерін шығаратын, Азия, Еуропа, Африка және Америкада 23 шетелдік кеңсесі бар «AKSA Energy» компаниясы тартылды. Жаңа жылуэлектрорталығы салыну жоспарланды. 2023-2027 жылдар аралығында аймақта 37 индустриалды жобаны іске асыру көзделуде. Ұлттық жоба аясында облыс ауқымында 21 жаңа үлгідегі мектеп, 27 алғашқы дәрігерлік-санитарлық көмек көрсету нысаны салынып, аудандық төрт аурухана жаңғыртылмақшы, елді-мекендерді газдандыру да жалғасын табатын болады. ҚР Үкіметінің кеңейтілген отырысында Мемлекет басшысы 2023-2025 жылдар аралығында оңтүстік аймақты үздіксіз электржарығымен қамтамасыз ететін 1000 Мвт күші бар маеверлік станция құрылысының маңыздылығын айшықтады [15].

Сырдария өзенінің арнасында орналасқан Қызылорда су торабының маңызы зор болғандықтан 2020 жылдан бастап Үкімет қаулысымен, су торабын кешенді қайта салу жұмысы басталған болатын. Су торабының

басты міндеттері өзен бойындағы су ағынын реттеу және Қызылорда, облыстың Сырдария, Жалағаш, Қармақшы аудандары аумағында орналасқан суармалы және шабындық жерлер мен жайылымдарды сумен қамтамасыз ету болып табылады [16].

Нәтижелерді талқылау

Республикада 1991 жылы сыртқы нарыққа шығуға құқығы бар 620 ұйымды құрады, яғни 1990 жылмен салыстырғанда екі есеге өсім берген. Қазақстан экспорт көлемі бойынша ТМД елдері арасында бесінші орынды иеленді. Республиканың негізгі сауда-саттық серіктестері Чех және Слования Федеративтік Республикалары, Югославия, Финляндия, Грекия, Жапония, Қытай мемлекеттері болатын [17]. 1997 жылдан бастап Қазақстанның сыртқы экономикалық саясаты республиканың сыртқы саудасы мен интеграциясын дүниежүзілік экономикалық кеңістікке одан әрі либерализациялауға бағытталды. Инфляция деңгейі түсе бастады. Алайда республика аймақтарындағы еңбек нарығының жағдайы сын көтермейтін еді. Әсіресе Семей, Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда облыстарындағы жұмыссыздар деңгейі орташа республикалық көрсеткіштен бір жарым, екі есе асып түсті. 1998 жылы республика бойынша бір бос орынға 29 жұмыссыз болса, Қызылорда облысында – 528, Атырау облысында – 101, Жамбыл облысында – 98, Ақмола облысында – 85 адамды құрады [18].

1999-2001 жылдар аралығында құзырлы органдарға тіркелген жұмыссыз азаматтар саны азайды. Кедейшілік көлемін төмендету үшін 2000 жылдың маусым айында ҚР Үкіметі тарапынан тұрғындарды еңбекпен қамыту және қолдау мақсатындағы аз қамтылған азаматтарды атаулы көмекпен қамтамасыз етудің белсенді саясатын іске асыруға бағытталған, «2000-2002 жылдарға арналған кедейшілік және жұмыссыздықпен күрес Бағдарламасы» қабылданды [19]. Республиканың әрбір аймағының өндіріс әлеуетін тиімді пайдалану, елдің жалпы экономикалық өсімі мен халықтың әл-ауқатын арттыруға мүмкіндік беретіні мәлім. Бұл үшін аймақтық саясаттың іске асырылуы маңызды. Бүгінгі күні мемлекеттің шаруашылық кешеніндегі арнаулы аймақ экономикасының атқаратын міндеті мен алатын орны, оның ағымдағы жағдайы және келешектегі даму жолдарына үлкен мән берілген және айқындалған.

Ғылыми сараптама қорытындылары бойынша дамыған мемлекеттер экономикасының ерекше сипаттары айқындалды. Атап айтқанда: қаржы саласының жоғарғы дәрежеде дамуы. Инновацияға бейім, жоғарғы технологиялық экономикаға әрі технологияны үнемі жетілдіріп отыруға сүйенеді. Екіншіден, ғылым және білім беру саласының мақсаты - жоғары технологиялық саланы білікті мамандармен қамтамасыз ету болып табылады. Үшіншіден, қаржы саласы. Қаржы институттары мен нарық болып табылады. Отандық қаржы жүйесінің, оның барлық компоненттері, банктен қор нарығына дейін дамыту және нығайту басымдылығына ие болуы [20]. Аталмыш сипаттарды ескере келе, Қазақстанда тиімді қаржы жүйесін қалыптастыру, трансұлттық компаниялар және жоғарғы

технологиялық өндіріс кластерін қалыптастыру бағытында жұмыстар атқарылуда. Отандық экономиканы дамытуда мемлекеттік үрдістердің белсенділігі, оның ішінде мемлекеттік кәсіпкерлік институтының реттелуі, жаңа технологиялық және инновациялық әлеуеттерді қолдану; қазақстандық капиталдың әлемдік нарықтағы экспантеграциясына дем беру; Ұлттық модельді жүзеге асыру мұратын экономиканы басқару жүйесімен бірге ілестіре жүргізу маңыздылығы күн тәртібінде тұр. Қазіргі уақытта мемлекеттің өнеркәсіп өндірісінің көпсалалы құрылымы мен ғылыми-техникалық әлеует қалыптасты. Дамыған отын-энергетикалық, кен-металлургиялық және көлік-коммуникациялық кешендер іске қосылды.

Қазақстан Республикасының Ұлттық экономикасы құрылымын жаңа халықаралық үдерістер мен сұраныстар бағытына қарай жаңғырту маңызды фактор. Ол үшін республика аймақтарындағы мүмкіндігі басым ресурстар әлеуетін айшықтау маңызды. Мысалы, Қызылорда облысы экономикасының базалық салаларына сапалы инвестицияларды тарту мақсатында агроөнеркәсіптік кешен, жеңіл өнеркәсіп, құрылыс материалдарын өндіру, тау-кен өндіру өнеркәсібі, көлік және логистика, денсаулық сақтау, білім беру, туризм, мұнай өңдеу және басқа салалар бойынша халықаралық ынтымақтастықты кеңейту күн тәртібінде тұрғаны мәлім. Ел егемендікпен қатар экологиялық мәселелерді шешу мемлекеттік саясатта басымдылық алды. Қазақстан дамуының старатегиялық бағыттарында да экологиялық қауіпсіздік және үдемелі дамуға көшудің қағидаттары 1998 жылғы «Ел дамуының 2030 жылдарға дейінгі ұзақмерзімді Стратегиясында» көрініс тапқан болатын. Стратегияның алғашқы кезеңінде (1998-2000 жж.) ауаның және негізгі су көзі нысандарының ластану деңгейін төмендетуге қол жеткізілген болатын. Бұл барлық мекендерде қоршаған ортаға мемлекеттік экологиялық экспертизамен қоса міндетті баға беру жүйесін енгізу, табиғатты қорғау заңнамаларын сақтау бойынша жедел мемлекеттік экологиялық бақылауды іске асырудың, барлық қаржы көздері есебінен жүзеге асырылған табиғатты қорғау шараларының нәтижесі еді. Аталмыш Стратегияны одан әрі іске асыру мақсатында 2001 жылдың 4 желтоқсанында Қазақстан дамуының 2010 жылға дейінгі Стратегиялық жоспары бекітіліп, құжаттың «Қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстар» тарауында мәселе төңірегінде талдау жасалып артықшылықтары мен әлсіз тұстарын, қауіптер мен мүмкіншіліктер айқындалып, қоршаған ортаны қорғау саласындағы стратегиялық міндеттер көрсетілгені белгілі. Әсіресе халықаралық ынтымақтастықты дамыту, жүйені жетілдіру, қалдықтарды пайдаға жарату деңгейін көтеру, экологиялық мәселеге қатысты сауаттандырумен қамтамасыз ету ерекше күн тәртібіне қойылды. Бұл міндеттерді шешу мақсатында ҚР Үкіметі 2002-2004 жылдарға арналған Бағдарлама бекітті. Қоғамдық-саяси тұрақтылық және үдемелі әлеуметтік-экономикалық даму негізінде рет-ретімен тұрғындардың өмір сүру деңгейін жақсартуды қамтамасыз ету қолға алынды. Міндетті экологиялық аудит және кәсіпорындарды

сақтандыру жүйесін енгізудің заңнамалық негіздерін халықаралық стандарттарға сәкестендіру жұмыстары жасалды. Бұл кезеңде Қазақстан ғана емес Орталық Азияның да үдемелі даму мәселесі халықаралық жиындарда қарастырылды. 2001 жылы қыркүйек айында Иоханнесбургте (ОАР) өткізілген Бүкіләлемдік Саммитте Қазақстанның Мемлекет басшысы Арал, Семей аймағының экологиялық жағдайына байланысты пікірін айта келе, көз алдарында жоғалып кеткен Арал теңізі аймағының мәселесін шешуге халықаралық ұжымдарды құрайтын дүниежүзілік қауымдастық тарапынан қажетті көмектің болмағанын атап өткен болатын. Және БҰҰ-ын мәселені шешу үшін ауқымды инвестиция тарту бойынша нақты ұсыныстармен жаһандық экологиялық мәселелер реестрін құруға шақырды. Осы негізде халықаралық ынтымақтастықты нығайту және «XXI ғасырдаың күн тәртібін» орындау жалғасын тапты. Одан әрі үдемелі даму қағидаттарының мемлекеттік саясатын енгізу шаралар қабылдау үшін Үкімет тарапынан Ведомоствааралық комиссия құрылды [21].

Десекте, екі онжылдықтан кейін де әлем халқы геосаяси қайшылықтары күшейе түскен жаңа кезеңге қадам басқандай. Тәртіп пен жауапкершілікке негізделген әрі бұрын қалыптасқан халықаралық жүйенің орнын хаос пен болжауға келмейтін жағдай басып отырғанын Президент Қасым-Жомарт Тоқаев БҰҰ Бас Ассамблеясының 77-сессиясының жалпы дебатында сөйлген сөзінде мәлімдеді: «...Қауіпсіздік архитектурасы келмеске кетіп барады. Әлемдік алпауыттар арасындағы өзара сенімсіздік жылдам арта түсті. Әлем жаңа әскери қақтығыс ошақтарының құрбанына айналды. Біз екі буыннан кейін алғаш рет ядролық қарудың қолданылу қауіпімен бетпе-бет келдік. Текетірестер жасанды кедергілер мен экономикалық оқшаулануға әкеледі. Экономикалық және саяси санкциялар азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету тізбегін жойып, миллиондаған адамдарға, әсіресе қоғамның осал топтарына қауіп төндіретін «жаңа нормаға» айналды. Бұл қиыншылықтар өсіп келе жатқан инфляцияға, жұмыс орындарын жоғалтуға және дамушы елдердің әлемдік экономиканың құлдырауынан үрейленуіне қатысты қазіргі сын-қатерлерді тек күшейте түседі. Бұл күйзелістер, түптеп келгенде, климаттың өзгеруіне қарсы күресу және орнықты дамуды қолдау жөніндегі біз бәріміз келіскен жедел шаралардың жүзеге асырылуына айтарлықтай кедергі келтіреді. Осыдан 77 жыл бұрын БҰҰ-ның негізін қалаушы мемлекеттер Ұйымның Жарғысына халықаралық құқықтың қағидаттары мен нормаларын енгізді. Бұл ережелер осы уақыт аралығында біздің қызметімізді тиімді реттеп келді. Қазір осы әмбебап Ұйымның негізінде қалыптасқан іргелі қағидаттарға қайта оралу аса маңызды...» [22] деген ұстанымын мәлімдеді. Жоғарыда аталып өткен жаһандық өзгерістерге сәйкес «Қазақстан - 2050» Стратегиясы аясында республиканың аймақтық экономикасына аса зор мән беру қолға алынды. Әсіресе маңыздысы азық-түлік қауіпсіздігіне, өңір халқының өмір сүру сапасына қатысты арнаулы экономикалық аймақтардың әлеуетін көтеру басты міндет ретінде алға қойылуда. Солардың бірі Қызылорда облысы. Сыр бойы аймағында су, жер және басқа

да ресурстарды пайдаланудың тиімділігін арттыру мақсатында «жасыл экономикаға» көшуге қолайлы жағдайларды қамтамасыз етудің тетіктері қарастырылып, айқындалуда. «Нұрлы жол» мемлекеттік бағдарламасы қарастырған Қазақстанды Шығыс – Батыс және Солтүстік – Оңтүстік магистралдық жолдарындағы трансконтиненталдық транзиттік-логистикалық хабқа айналдыру Жобаларына белсенділік көрсету міндеті алға қойылды. Соңғы жылдары Қызылорда облысы өңірлік деңгейде өңіраралық, сауда-экономикалық, инвестициялық ынтымақтастықты кеңейтуде, аймақтық азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде түрлі халықаралық қарым-қатынас әлеуеттері аясында жұмыс атқарып, экономика салаларын әртараптандыру міндетін қойып отырған арнаулы экономикалық аймаққа жатады [23].

Қорытынды

Қазақстан Республикасы Аймақты дамыту тұжырымдамаларында негізінен білім және инновацияға басымдылық беріле бастады. Қызылорда облысы аймағының негізгі басымдылықтары табиғи-шикізаттық ресурстардың болуы, ауыл шаруашылығын дамыту мүмкіндіктері, өндіріс әлеуеті, инфрақұрылымның дамуы, шағын кәсіпкерліктің дамуы және басқа.

Қазақстан үшін ең басты назарға алынатын ұстанымдар. Қазіргі замандағы геосаяси және халықаралық қатынастар мәселесі, Қазақстанның өңірлік-аймақтық экономикасын реттеуде және жаңғыртуда негізгі жобаларды сыртқы, ішкі және экономикалық саясаттың өзара байланысы негіздерін есепке алуды талап етеді. Сыр бойы аймағының экономикалық дамуы шикізатқа ғана емес, сол сияқты өзге де ресурстарды пайдалану модульдерін жетілдіру тетіктеріне тәуелді. Әсіресе бұл өңір елдің азық-түлік стратегиясына қатысты ірі кешенді жобаларды жүзеге асыруға мүмкіндігі бар. Әсіресе ауыл шаруашылығы саласын жан-жақты дамыту алғашқы орында. Осыған орай, ауыл шаруашылығының негізгі капиталына инвестиция тарту және оның тартымдылығын ұлғайту бағытында ынталандыру шараларын (өнімнің жекелеген түрлеріне қойылатын бағаны шектеу, экспорттық-импорттық өнімге кедендік тарифтер бекіту арқылы реттеу, мемлекеттік инвестициялар және лизингтік төлемдер) кең ауқымда саралау және қолға алу қажеттілігі артты [24]. Аталмыш ынталандыру шараларын іске асыруда кәсіпкерлер мен құзырлы ортаның сандық форматтағы ақпараттармен қамтамасыз етілуіне және оны пайдалану құқтары мен бекітілетін ережелерді даярлауға оларды қатыстыру әрі заңды тетіктер қолжетімділігіне мән беру қажет. Сараптамалық зерттеулер нәтижесі ауылдық жерлердегі әлеуметтік нысандарға тартылатын инвестициялық салымдардың негізгі көзі - республикалық бюджет қаражаты, тұрғындардың, кәсіпорындар мен ұйымдардың, оның ішінде құрылыс компанияларының меншікті қаражаты және қарыз қаражатынан құралатынын көрсетіп отыр. Болашақта мемлекеттік (жеке) реттеулерді жеңілдететін басты фактор - тұрғындардың сапалық әлеуеті мен олардың сандық технологияны

менгеру көрсеткіштері болмақ. Өнімдер мен тауарлар сапасының жаңа технологиялық шешімдерге тікелей байланыстылығы арта түспек. Ауылдық жерлердегі халықтың әлеуметтік-демографиялық ахуалы, тұрғындардың табиғи және күтілетін механикалық өсімдеріне сәйкес жұмыс орындарының стратегиялық картасын заманауи экономика талаптарына сай жасау керек. Бұл тиісінше, әсіресе аймақтық / жергілікті елді мекендердегі қоғамдық және интеллектуалдық жобаларды жедел қолға алу қажеттігін айшықтайды.

- Жинақталған тәжірибелерді саралау, жаһандық жаңа технологиялар әлеуетін отандық экономикаға бейімдеу тетіктерін кеңейту.

- Жаһандық ауқымдағы әлеуметтік дағдарыс көздерін ескере отырып, республика экономикасының тұралап қалған әлсіз тұстарын жетілдіру тетіктерін іздестіру.

- Жалпыұлттық жобалар аясында республикалық, өңіраралық, аймақтық экономиканы әртараптандыруда түрлі инфрақұрылымды жетілдіру тәсілдеріне қатысты идеялар мен жобалар тұжырымдамасын жасауға конкурс жариялау. Арнаулы экономикалық аймақтардағы тұрғындар қажеттілігі мен олардың еңбекке белсенділігі картасын жасау, үнемі мониторинг қорытындыларын жариялау, жергілікті халықты өңіраралық және халықаралық жобаларға тарту және басқа.

- Отандық тауарлардың, әсіресе азық-түлік кластеріне қатысты өнімдер өндірісінің сапасы мен технологиясын жетілдіруде мемлекеттік қолдау.

- Орта және шағын бизнесті дамытуда ішкі нарық сұраныстарына лайықты инфрақұрылымдарды айқындау.

- Ауыл шаруашылығы салаларын жетілдіруде су көздері мен ресурстарын пайдаланудың тиімді жаңа технологиялық тетіктерін қарастыру.

- Дүниежүзілік нарық және халықаралық шаруашылық байланыстарының белсенді үндестігіне қарқынды ілесу бағытындағы интеллектуалды, технологиялық-ақпаратты әлеуетті - Отандық мамандар базасын құру. Осы мақсатта қолданыстағы мемлекеттік стратегиялық маңызды жобалар мен бағдарламаларды іске асыруға қажетті мамандар әлеуетін жетілдіретін, өндірістік - тағылымдамалық, білім көтеру, топырақтану мамандықтары бойынша интеллектуалдық бейімін ашу мақсатындағы заманауи технологиялық қысқа мерзімді мектеп немесе кәсіби - тәжірибелік курс орталығын ашу ұсынылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың ұлықтау рәсімінде сөйлеген сөзі // URL:<https://akorda.kz/kzmemleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-ulyktau-rasiminde-soylegen-sozi-26104659> [қаралған күні: 13.03.2023].
2. Маршалл А. Принципы экономической науки. В 3-х томах. Пер. с англ. яз.: «Прогресс». Фирма «Универс», 1993. I том. – 144с., II том. – 309 с., III том. – 350 с.
3. Reional Policy Readings in Theory and Applications. Friedmann J., Alonso W. Cambridge, London, 1975 г.

4. Мау В., Яновский К. Политические и правовые факторы экономического роста в российских регионах. Вопросы экономики, 2001, № 11.
5. Қасым-Жомарт Тоқаев. Климат жөнiндегi дүниежүзілік саммитiнде сөйлеген сөзi. // URL:<https://akorda.kz/kz/prezident-kasym-zhomart-tokaevty-n-klimat-zhonindegi-duniezhuizilik-sammitte-soylegen-sozi-1115325> [01.12.2023]; Нурланова Н.К. Региональная парадигма устойчивого развития Казахстана: проблемы теории и практики. – Алматы: Институт экономики КН МОН РК, 2009. - С. 11-22.
6. Совместные работы в рамках привлечения инвестиций // URL:<https://forte.kz.news.akimat-kyzylordinskoy-oblasti-i-ao-fortebank-zakrepili-sovme-157>. [қаралған күні: 12.05.2023].
7. Михайлова А. Кызылординская область: Инвестиции как драйвер экономического роста // URL:<https://newtimes.kz.ekonomika106209-kyzylordinskaia-oblast-investitsii-kak-draiver-ekonomicheskogo-rosta> [қаралған күні: 29.02.2023].
8. Экономика Кызылординской области // URL:<https://strategy2050.kz.ru.news52605> [дата обращения: 04.02.2023].
9. Аудан экономикасы // URL:<https://tolqyn.kz.zanalyk2780-aral-balyu-euroopa-eksporttaluda.html> [қаралған күні: 25.09.2023].
10. Привлечение инвестиций и инвесторов в развитие экономики региона // URL:<https://www.ult.kz/post/za-7-mesyatsev-kyzylordinskaia-oblast-eksportirovala-svyshe-120-tonn-metavanadata-ammoniya>; Бизнес-проекты. ИА «BNews.kz» URL:https://online.zakon.kz/Document/doc_id=37361918 [қаралған күні: 27.09.2023].
11. Иностранные инвестиции // URL:<https://primeminister.kz.ru.newsinostrannie-investitsii-pozvolyat-sozdat-bolee-25-tisyach-rabochih-mest-v-kizilordinskoi-oblasti-16728> [22.06.2023].
12. Реализованные проекты в регионе, за годы независимости // URL:<https://ism.kzshest-proektov-za-gody-nezavisimosti> [қаралған күні: 22.04.2023].
13. См.: Инвестпроектны региона // URL:<https://kz.kursiv.media2021-07-31v-kyzylordinskoy-oblasti-budet-realizovano-pochti-270-investproektov>; Вааль Т. Строительство завода по производству кальцинированной соды в Кызылординской области // URL:<https://vlast.kznovosti50869-140-mlrd-investitsij-privlechet-stroitelstvovavoda-po-proizvodstvu-kalcinirovannoj-sody-v-kyzylordinskoy-oblasti-smailov.html>; В Кызылординской области наблюдается снижение объемов инвестиций // URL:<https://ortcom.kzru/novosti1658298415>; Темпы роста экономики // URL:<https://kyzylorda-news.kz.ru.obshestvokyzylordinskij-region-zanimaet-pervoe-mestov-respublike-po-pokazatelyam-privlecheniya-investitsij> [қаралған күні: 11.10.2023].
14. Мемлекет басшысы Темірбетон бұйымдары зауытына барды // URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-temirbeton-buuymdary-zauyty-na-bardy-1093751>; Приоритетные задачи по развитию Кызылординской области обозначил глава Правительства // URL:<https://primeminister.kz.ru.news/prioritetnyye-zadachi-po-razvitiyu-kyzylordinskoy-oblasti-oboznachil-glava-pravitelstva-23112620> [қаралған күні: 23.12.2023].
15. Приоритетные задачи по развитию региона // URL:<https://kzvesti.kz.newspaper-articlesinvestirujite-v-kyzylordu-71387>; В Кызылординскую область за год привлечено 350 миллиардов тенге инвестиций // URL:<https://tengrinews.kz.kazakhstan-newskyzylordinskuyu-oblast-god-privlecheno-350-milliardov-486663>; Материал предоставлен акиматом Кызылординской области; Приоритетные задачи по развитию Кызылординской области обозначил глава Правительства // URL:<https://primeminister.kz.ru.news/prioritetnyye-zadachi-po-razvitiyu-kyzylordinskoy-oblasti-oboznachil-glava-pravitelstva-23112620> [қаралған күні: 23.12.2023].
16. Ключевые инфраструктурные объекты региона // URL:<https://ru.sputnik.kz.20221222velichit-finansirovanie-remonta-tets-2-petropavlovskav-dva-raza-predlagaet-akim-30542910.html> [қаралған күні: 22.12.2023].
17. АП РК. ф.7.Он.1. Д. 584. ЛЛ. 112-113.
18. АП РК. ф.63.Он.1. Д. 59. Л.52.; АП РК. ф.99.Он.1. Д. 4. ЛЛ.1-2.; ф.63.Он.1. Д. 26. Л.49.
19. АП РК. ф.63.Он.1. Д. 680. Л.96.
20. Сабден О.С. Основные направления повышения конкурентоспособности экономики Казахстана. Материалы Международной научно-практической конференции г. Алматы, 18 мая 2007г. Под. ред. О. Сабдена –Алматы: Институт экономики МОН РК, 2008 г. -376с.
21. НА РК. ф.18. Он.1. Д.754. ЛЛ.1-3.
22. Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың БҰҰ Бас Ассамблеясы 77-сессиясының жалпы дебатында сөйлеген сөзі // URL:<https://akorda.kz/prezident-kasym-zhomart-tokaevty-n-buu-bas-assambleyasyn-77-sessiyasynyn-zhalpy-debatynda-soylegen-sozi-20874> [20.09.2023].
23. Указ Президента Республики Казахстан К.Токаева «О Концепции внешней политики Республики Казахстан на 2020 – 2030 годы» от 6 марта 2020 года, №

280; Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының 2020-2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы // URL:https://www.akorda.kz.ru/legal_acts/decrees-konceptii-vneshnei-politiki-respubliki-kazahstan-na-2020-2030-gody [қаралған күні: 03.03.2023].

24. Ерняязова Ж.Н., Талапбаева Г.Е. Экономические направления повышения инвестиционной деятельности в сельской местности (Кзылординской области). Международный журнал экспериментального образования. – 2013. – № 11-1. – С. 129-131; URL:<https://expeducation.ru/article.view?id=4448> [қаралған күні: 06.02.2023].

REFERENCES:

1. Memleket basshisi Qasim-Jomart Toqaevtin innogwraciya rasiminde soylegen sozi [Speech of the Head of State Kasym-Jomarta Tokaeva at the inauguration ceremony] // URL:<https://www.akorda.kz/kzmemleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyin-ulyktaur-rasiminde-soylegen-sozi-26104659> [Accessed:13.03.2023].
2. Marshall A. Principy ekonomicheskoy nauki [The principle of economic science]. T.1-3. Translation from English: «Progress». Firma «Univers», 1993. I. – 144 p., II t. – 309 p., III tom. – 350 p.
3. Teoriya jane qoldanbalar boyynsha aymaqtq sayasat oqqları [Reional Policy Readings in Theory and Applications]. Fridman Dj., Alonso V. Kembridj, London, 1975.
4. May B., Yanovskiy K. Politicheskie i pravovye faktory ekonomicheskogo rosta v rossijskih regionah [Political and legal factors of economic growth in Russian regions]. Questions of Economics, 2001, No. 11.
5. Qasim-Jomart Toqaev. Klimat jonindegi duniejuzilik sammitinde soylegen sozi [Kasym-Jomart Tokaev. Speech at the World Climate Summit] // URL: <https://akorda.kz/kz/prezident-kasym-zhomart-tokaevtyin-klimat-zhonindegi-duniejuzilik-sammitte-soylegen-sozi-1115325> [01.12.2023]; Nurlanova N.Q. Regional'naya paradigma ustojchivogo razvitiya Kazahstana: problemy teorii i praktiki [Regional paradigm for sustainable development of Kazakhstan: problems of theory and practice]. Almaty: Institute of Economics CS MES of the Republic of Kazakhstan, 2009. -P. 11-22.
6. Covmestnye raboty v ramkah privilecheniya investicii [Joint work to attract investments]. // URL:<https://forte.kz/news.akimat-kyzylordinskoj-oblasti-i-ao-fortebank-zakrepili-sovme-157> [Accessed:12.05.2023].
7. Mixaylova A. Kyzylordinskaya oblast': Investicii kak drajver ekonomicheskogo rosta [Kyzylorda region: Investments as a driver of economic growth] // URL:<https://newtimes.kz/ekonomika/106209-kyzylordinskaia-oblast-investitsii-kak-draiver-ekonomicheskogo-rosta> [Accessed: 29.02.2020].
8. Ekonomika Kyzylordinskoj oblasti [Economy of the Kyzylorda region]. URL:<https://strategy2050.kz.ru/news/52605> [Accessed: 04.02.2023].
9. Aymaqtın ekonomikası. [Economy of the region]. URL:<https://tolqyn.kz/analiz/2780-aral-balyy-europpa-eksporttaluda.html> [Accessed: 25.09. 2023].
10. Privlechenie investitsij i investorov v razvitie ekonomiki regiona [Attracting investments and investors in the development of the regional economy]. URL:[https://www.ult.kz/post/za-7-mesyatsev-kyzylordinskaya-oblast-eksportirovala-svyshe-120-tonn-metavanadata-ammoniya; Biznes-proekty. IA «BNews.kz» \[Business projects. NA "BNews.kz"\] URL:https://online.zakon.kz/Document/doc_id=37361918](https://www.ult.kz/post/za-7-mesyatsev-kyzylordinskaya-oblast-eksportirovala-svyshe-120-tonn-metavanadata-ammoniya; Biznes-proekty. IA «BNews.kz» [Business projects. NA) [Accessed: 27.09.2023].
11. Inostrannye investicii [Foreign investment]. URL:<https://primeminister.kz.ru/news/inostrannye-investitsii-pozvolyat-sozdat-bolee-25-tisyach-rabochih-mest-v-kizylordinskoj-oblasti-16728> [Accessed: 22.06. 2023].
12. Realizovannye proekty v regione, za gody nezavisimosti [Implemented projects in the region during the years of independence]. URL:<https://ism.kz/6shest-proektov-za-gody-nezavisimosti> [Accessed: 22.04. 2023].
13. Investproekty regiona [Investment projects of the region] URL: [https://kursiv.media/2021-07-31-v-kyzylordinskoj-oblasti-budet-realizovano-pochti-270-investproektov; Vaal T. Stroitel'stvo zavoda po proizvodstvu kal'cinirovannoj sody v Kyzylordinskoj oblasti \[Construction of a plant for the production of soda ash in the Kyzylorda region.\] // URL:https://vlast.kznovosti/50869-140-mldr-investitsij-privlechet-stroitelstvo-zavoda-po-proizvodstvu-kalcinirovannoj-sody-v-kyzylordinskoj-oblasti-smailov.html; V Kyzylordinskoj oblasti nablyudaetsya snizhenie ob'emov investitsij \[In the Kyzylorda region there is a decrease in investment volumes\]. // URL:https://ortcom.kz/ru/novosti/1658298415; Tempy rosta ekonomiki \[Economic growth rate\] URL:https://kyzylorda-news.kz.ru/obshhestvokyzylordinskij-region-zanimaet-pervoe-mesto-v-respublike-popokazatelyam-privlecheniya-investitsij](https://kursiv.media/2021-07-31-v-kyzylordinskoj-oblasti-budet-realizovano-pochti-270-investproektov; Vaal T. Stroitel'stvo zavoda po proizvodstvu kal'cinirovannoj sody v Kyzylordinskoj oblasti [Construction of a plant for the production of soda ash in the Kyzylorda region.] // URL:https://vlast.kznovosti/50869-140-mldr-investitsij-privlechet-stroitelstvo-zavoda-po-proizvodstvu-kalcinirovannoj-sody-v-kyzylordinskoj-oblasti-smailov.html; V Kyzylordinskoj oblasti nablyudaetsya snizhenie ob'emov investitsij [In the Kyzylorda region there is a decrease in investment volumes]. // URL:https://ortcom.kz/ru/novosti/1658298415; Tempy rosta ekonomiki [Economic growth rate] URL:https://kyzylorda-news.kz.ru/obshhestvokyzylordinskij-region-zanimaet-pervoe-mesto-v-respublike-popokazatelyam-privlecheniya-investitsij) [Accessed: 11.10.2023].
14. Memleket basshysy Temirbeton byjmdary зауытына бәрди [The head of state visited the factory of reinforced concrete products] URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket>

- basshysy-temirbeton-buyymdary-zauytyna-bardy-1093751; Prioritetnye zadachi po razvitiyu Kyzylordinskoy oblasti oboznachil glava Pravitel'stva [riority tasks for the development of the Kyzylorda region were identified by the head of the Government] URL:<https://primeminister.kz.ru/news/prioritetnye-zadachi-po-razvitiyu-kyzylordinskoy-oblasti-oboznachil-glava-pravitelstva-23112620> [Accessed: 23.12.2023].
15. Prioritetnye zadachi po razvitiyu regiona [Priority tasks for the development of the region]. URL:<https://kzvesti.kz.newspaper-articlesinvestirujte-v-kyzylordu-71387>; V Kyzylordinskuyu oblast' za god privilecheno 350 milliardov tenge investitsij // URL:https://tengrinews.kz.kazakhstan_news/kyzylordinskuyu-oblast-god-privlecheno-350-milliardov-486663; Material predostavljen akimatom Kyzylordinskoy oblasti; Prioritetnye zadachi po razvitiyu Kyzylordinskoy oblasti oboznachil glava Pravitel'stva [Material provided by the akimat of the Kyzylorda region; The head of the Government outlined priority tasks for the development of the Kyzylorda region]. URL:<https://primeminister.kz.ru/news/prioritetnye-zadachi-po-razvitiyu-kyzylordinskoy-oblasti-oboznachil-glava-pravitelstva-23112620> [Accessed: 23.12.2023].
16. Klyucheveye infrastrukturnye ob'ekty regiona [Key infrastructure facilities of the region]. URL:[https://ru.sputnik.kz.20221222uvelichit-finansirovanie-remonta-tets-2-petropavlovskaya-v-dva-raza-predlagaet-akim-30542910.html](https://ru.sputnik.kz.202212222uvelichit-finansirovanie-remonta-tets-2-petropavlovskaya-v-dva-raza-predlagaet-akim-30542910.html) [Accessed: 22.12.2023].
17. AP RK. F.7.1.1.AFF.. 584. SH. 112-113.
18. AP RK. F 63.1.1. AFF. 59. SH.52.; AP RK. F 99.1.1. AFF. 4. SH.1-2.; AP RK. F 63.1.1. AFF. 26. SH.49.
19. AP RK. F 63.1.1. AFF. 680. SH.96.
20. Sabden O.S. Osnovnye napravleniya povysheniya konkurentosposobnosti ekonomiki Kazahstana [The main directions for increasing the competitiveness of the economy of Kazakhstan] Materials of the International Scientific and Practical Conference, Almaty, May 18, 2007. Under. ed. O. Sabdena – Almaty: Institute of Economics of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, 2008 -376 p.
21. AP RK. F.18.1.1.AFF. 754. SH. 1-3.
22. Prezident Qasim-Jomart Toqayevtin BUU Bas Assambleyası 77-sessiyasının jalpi debatında soylegen sozi. [Speech of President Kasym-Jomarta Tokaeva at the general debates of the 77th session of the UN General Assembly]. URL:<https://akorda.kz.prezident-kasym-zhomart-tokaevty-n-buu-bas-assambleyasy-77-sessiyasy-nyn-zhalpy-debatynda-soylegen-sozi-20874> [20.09.2023].
23. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan K.Tokaeva «O Konceptcii vneshnej politiki Respubliki Kazahstan na 2020 – 2030 gody» ot 6 marta 2020 goda [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan K. Tokayev «On the Concept of Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan for 2020 – 2030»]. March 6, 2020, No. 280; Qazaqstan Respublikası sırtqı sayasatının 2020-2030 jıldarga arnalğan tujırmıdaması [The concept of the foreign policy of the Republic of Kazakhstan for 2020-2030] // URL:<https://www.akorda.kz.ru.legalActs/acts/decrees/o-konceptcii-vneshnei-politiki-respubliki-kazahstan-na-2020-2030-gody> [Accessed: 03.03.2023].
24. Erniyazova J.N., Talapbaeva G.E. Ekonomicheskie napravleniya povysheniya investitsionnoj deyatel'nosti v sel'skoj mestnosti (Kyzylordinskoy oblasti) [Economic directions for increasing investment activity in rural areas. (Kyzylorda region)]. International Journal of Experimental Education. – 2013. – № 11-1. – P. 129-131; URL:<https://expeducation.ruru.article.view?id=4448> [Accessed: 06.02.2023].

Bauyrzhan Auken¹, Aibolat Kushkumbayev²

¹ Senior Expert, Department of Asian research, Kazakhstan institute for strategic studies under the President of the Republic of Kazakhstan
(Astana, Kazakhstan)

e-mail: auken_b@kisi.kz

² Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Regional Studies, L.N.Gumilyov Eurasian National University
(Astana, Kazakhstan)

e-mail: kushkumbaev.magyar2011@yandex.kz

TRANSPORT AND LOGISTICS CONNECTIVITY OF CENTRAL ASIA IN AN ERA OF GLOBAL INSTABILITY

Abstract. Today the world is facing geopolitical turbulence and economic recession. During this period, due to its geographical location, Central Asia plays an increasingly important role in the global economy and geopolitics. In this regard, it is necessary for Kazakhstan and the countries of the region to consolidate to maintain stability and stimulate economic growth. This academic article explores the interconnectedness of the Central Asian region in the transport and logistics aspect in the conditions of modern instability. The article analyzes the factors influencing the transport and logistics infrastructure of the region and how it adapts to the challenges of our time. Particular attention is paid to changes within the region and its external connections, including the “Middle Corridor” and the “Belt and Road Initiative”. The study concludes that in the current difficult conditions, Central Asia is becoming a “testing ground” for innovation in the transport and logistics industry, which makes a significant contribution to the development of cooperation between the countries of the region.

Keywords: Central Asia, transport, infrastructure, highways, investments, cross-border infrastructure, transit.

Бауыржан Әукен, Айболат Көшкімбаев ЖАҒАНДЫҚ ТҰРАҚСЫЗДЫҚ ДӘУІРІНДЕГІ ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ КӨЛІКТІК-ЛОГИСТИКАЛЫҚ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ

Андатпа. Бүгінде әлем геосаяси турбуленттілік пен экономикалық құлдырауды бастан кешуде. Осы кезеңде Орталық Азия өзінің географиялық орналасуына байланысты жаһандық экономика мен геосаясаттағы маңызды рөл атқарады. Осыған байланысты Қазақстан мен аймақ елдері тұрақтылықты сақтау және экономикалық өсуді ынталандыру үшін бірігуі қажет. Бұл академиялық мақала заманауи тұрақсыздық жағдайында Орталық Азия аймағының көлік-логистикалық аспектідегі өзара байланысын зерттейді.

Мақалада аймақтың көліктік-логистикалық инфрақұрылымына әсер ететін факторлар және оның заман талабына қалай бейімделетіні талданады. Аймақ ішіндегі өзгерістерге және оның сыртқы байланыстарына, соның ішінде «Орта дәліз» мен «Белдеу және жол» бастамасына ерекше назар аударылады. Зерттеу қорытындысында Орталық Азия қазіргі күрделі жағдайда көлік-логистикалық индустриядағы инновациялар үшін «сынақ алаңына» айналуға, бұл аймақ елдері арасындағы ынтымақтастықты дамытуға елеулі үлес қосады.

Түйін сөздер: *Орталық Азия, көлік, инфрақұрылым, автомобиль жолдары, инвестициялар, трансшекаралық инфрақұрылым, транзит.*

Бауыржан Ауқен, Айболат Кушқумбаев
ТРАНСПОРТНО-ЛОГИСТИЧЕСКАЯ ВЗАИМОСВЯЗАННОСТЬ
ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ЭПОХУ ГЛОБАЛЬНОЙ НЕСТАБИЛЬНОСТИ

Аннотация. Сегодня мир переживает геополитическую турбулентность и экономическую рецессию. В этот период благодаря географическому расположению, Центральная Азия играет все более важную роль в мировой экономике и геополитике. В этой связи, для Казахстана и стран региона необходимо консолидироваться для поддержания стабильности и стимулирования экономического роста. Данная академическая статья исследует взаимосвязанность Центрально-Азиатского региона в транспортно-логистическом аспекте в условиях современной нестабильности. В статье анализируются факторы, влияющие на транспортно-логистическую инфраструктуру региона и то, как она адаптируется к вызовам современности. Особое внимание уделяется изменениям внутри региона и его внешним связям, включая «Средний коридор» и инициативу «Пояса и пути». В исследовании делается вывод, что в нынешних непростых условиях Центральная Азия становится «полигоном» инноваций в транспортно-логистической отрасли, что вносит существенный вклад в развитие сотрудничества между странами региона.

Ключевые слова: *Центральная Азия, транспорт, инфраструктура, автомагистрали, инвестиции, трансграничная инфраструктура, транзит.*

Introduction

In the evolving global landscape, marked by significant transformations, the pivotal determinant influencing the sustainable development of nations is regional integration and interconnection. In the exclusive context of Central Asia, the singular landlocked region worldwide, the nexus between transport-logistics interconnection and economic stability assumes paramount significance. Consequently, an investigation into the impact of the global agenda on the developmental policies governing the region's transport and logistics infrastructure emerges as a particularly pertinent inquiry.

The geopolitical upheavals in world politics have further propelled the nations in the Central Asian region to establish the multilateral “Central Asia Plus” framework, fostering deeper collaboration with developed nations [1].

Noteworthy is the profound influence of the crisis, which has catalyzed increased unity among the regional countries. Concurrently, Kazakhstan, strategically positioned as a transportation hub, has proactively engaged in the development of the “Middle Corridor” in collaboration with its partners.

The academic article delves into the intricate web of factors influencing the region's transportation networks amid global uncertainties. Drawing upon a diverse array of scholarly sources, the study starts with exploring the C5+1 framework as a mechanism for regional cooperation. Tyulebekova's historical analysis offers valuable insights into the evolution of Central Asia's transportation networks. Mamuka Tsereteli's exploration underscores the geopolitical significance of transportation infrastructure in promoting regional integration and stability. Additionally, Irakli Danelia's examination of the Middle Corridor highlights opportunities for enhanced connectivity. Michaël Levystone and Alberto Turkstra's analysis emphasizes the transformative potential of improved connectivity for fostering regional stability and prosperity. Yaroslav Lissovlik's exploration of China's cooperation with Central Asia sheds light on the role of external actors in shaping connectivity dynamics. Furthermore, Firdavs Kobilov's analysis underscores the importance of addressing logistical and regulatory challenges to maximize the effectiveness of connectivity initiatives. Finally, Catherine Putz's examination of sustainable transport corridors provides valuable insights into determining the most viable connectivity routes from Central Asia to Europe.

This scholarly article aims to undertake the analysis and systematic organization of data pertaining to the transport and logistics interconnection within the region, delving into the distinctive characteristics of each country in this context. The main tasks of the work are to determine the characteristics of the transport and logistics network of each country of Central Asia, to assess the main obstacles that prevent continuous communication and to determine the possibilities of increasing the transport and logistics communication.

Research methods

The article employs a comparative research methodology, characterized by a systematic analysis and comparison of the evolution of the transport systems across Central Asian countries. This method facilitates a comprehensive examination of the effectiveness of the region's transport infrastructure and trade routes, enabling the identification of key similarities and differences.

Through the implementation of a comparative analysis of each country's transportation systems, the study endeavors to attain a heightened comprehension of the structural and technological dimensions of the region's infrastructure development. By scrutinizing similarities and differences in this domain, the research aims to pinpoint the factors and drivers influencing the degree of interconnection among trade routes within Central Asian countries.

Historical review

The period of the industrial revolution in the 19th century was connected with the territorial changes of the Russian Empire. This in itself has had a

significant impact on transport routes in Central Asia. At that time, the caravan routes through Orinbor, the Turkmen steppe and Western Siberia were actively used for trade. However, due to the complexity of trade routes, the main route was Orinbor-Tashkent. However, the trade route took three months, and when delivering goods to Moscow, the travel time was about six months.

At the end of the 19th century, the problem was solved with the Transcaspiian railway connecting Samarkand and Tashkent with the Caspian Sea. This direction significantly reduced the delivery time and contributed to the industrial development of Central Asia, especially in the agricultural sector.

At the beginning of the 20th century, the Orinbor-Tashkent railway passing through the cities of Kazakhstan was built, which led to an increase in the export of Central Asian products to Russia. At the same time, the currently unused Sulukku railway between Kyrgyzstan and Tajikistan was launched.

In the following decades of the Soviet period, large-scale projects were implemented, such as the Turkestan-Siberian railway, many railways and highways connecting the countries of Central Asia. These infrastructure projects were important for improving the transport accessibility

Discussion and results

Today, when considering Central Asia as a region, experts have a question about the correctness of the interpretation given by the mentioned geographical space. If we consider the region in terms of geographic, cultural and economic proximity, then the five states of Central Asia - Kazakhstan, Turkmenistan, Uzbekistan, Tajikistan and Kyrgyzstan - can be defined as a geopolitical region. They are neighbors, have common historical and cultural ties, as well as similar economic characteristics.

Over time, the world economy is moving to a different growth mode. At the same time, South-South cooperation takes a special place in ensuring the efficiency of the global economy. Central Asia, uniquely located in the heart of the Eurasian continent, plays a crucial role in the geopolitical dynamics of the modern world. The region is strategically important because it is located on the traditional trade routes of the Silk Road. Central Asia is located between industrialized Europe and rapidly developing economies of East, South and Southeast Asia. This adapts the region to economic and cultural exchange, making it a crossroads of various interests and related opportunities.

However, despite the advantages, the countries of Central Asia face significant difficulties in establishing effective communication with each other and with the rest of the world. This depends on a number of factors. Geographical location deprives the region of access to water resources. Also, the historical aspect, that is, the period of Soviet influence, had its impact on the formation of regional relations.

The conflict in Eastern Europe has inflicted substantial damage on the strategic landscape of Eurasia, encompassing Central Asia, thereby rendering the link between the Black Sea and the Caspian Sea crucial for a multitude of stakeholders spanning from Western China to Central Europe. Consequently, the traditional transport corridors from Kazakhstan through Russia and Belarus

have become ineffective due to this conflict. Moreover, challenges such as instability in Afghanistan and sanctions on Iran have compounded the difficulties associated with travel to and from Central Asia. In response to this altered reality, the South Caucasus emerges as the sole conduit for the transportation of Central Asian goods and products to Europe, as well as goods originating from the West. Europe, in turn, exhibits a keen interest in diversifying its energy and resource suppliers, emphasizing the need for alternative access options to its trading partners in Asia.

The aforementioned conflict has amplified the significance of the “Middle Corridor” connecting Western China with Europe through Central Asia and the Caucasus. However, the lack of infrastructure and inefficient management of the entire transport system across numerous countries and modes have failed to attract substantial trader engagement, impeding transit growth to date. Additionally, the Caspian Sea’s shallow waters, coupled with limited capacity, necessitate a specialized approach to transshipment. This involves employing a dedicated shuttle flotilla of container and bulk carriers capable of expeditiously and cost-effectively moving cargo between the sea’s eastern and western shores. Addressing this challenge requires attention to issues such as tariff harmonization, customs procedures at border crossings, port readiness for handling diverse cargoes, and the availability of rail rolling stock along the corridor.

To further foster the Caspian-Black Sea relationship and optimize transit and economic opportunities for Central Asia and the South Caucasus, coordinated efforts are imperative to establish more efficient and cost-effective transportation links among the primary transit countries in the region. This, in turn, promotes the engagement of regional and global trade and shipping companies [3].

Kazakhstan assumes a pivotal and decisive role as a transit country owing to its strategic geographical location bridging Europe and Asia. The state has extensively developed its transport infrastructure, encompassing railways, roads, ports, and air transport, to facilitate the seamless movement of goods across its territory and contribute to the East-West initiative. Kazakhstan’s transit potential holds particular importance for transporting energy resources, including oil and gas, from Central Asia to international markets, along with agricultural, food, engineering, and chemical products.

The key export and import partners of Kazakhstan, including China, Italy, Russia, Korea, the Netherlands, and Germany, underscore the critical role of its geographic location bridging East and West. Notably, imports from Kazakhstan to Germany have witnessed a remarkable average annual growth rate of 16.6% over the past 26 years [4].

In Central Asia, including Kazakhstan, highways predominate as the primary means of freight transportation. However, in Kazakhstan, rail transport is more widespread than in other Central Asian countries due to two principal reasons. Firstly, Kazakhstan hosts over half of the region’s railways. Secondly, this prevalence is linked to a substantial investment plan in transport infrastructure. Another noteworthy aspect of Kazakhstan’s transport network pertains to its

access to the Caspian Sea through the ports of Aktau and Kuryk, where cargo traffic doubled in the first half of 2023.

Turkmenistan, positioned along the Caspian Sea, has actively capitalized on its coastline in recent years, with ports such as Aladzha, Khazar, Ekerem, and Turkmenbashi. Even before the completion of the expanded and modernized version of the Turkmenbashi complex, capable of transporting 4 million tons of cargo annually, authorities initiated the construction of the M37 highway connecting it with Ashgabat, the country's capital and transport hub. Turkmenistan has also invested in developing railway corridors, primarily aimed at augmenting export volumes, including oil, oil products, construction materials, among others. Despite the political system's closed nature, interest in railway infrastructure has extended beyond Turkmenistan's borders, evident in its diplomatic relations established with Iran and Afghanistan since 2014.

Kyrgyzstan and Tajikistan share similarities in their transportation sector, with underdeveloped railway networks, primarily due to challenging mountainous terrain that is not conducive to building extensive infrastructure of this kind. The national autonomous railway lines in both countries run from north to south, connecting to the networks of neighboring countries. Notable connections include Balykshi in Kyrgyzstan to Lugovoi in Kazakhstan, as well as the cities of Bekabad and Kokan in Uzbekistan with Kanibabad in Tajikistan, both of which the countries plan to electrify. These economically underdeveloped Central Asian nations rely on foreign aid, exemplified by loans from institutions like the Asian Development Bank (ADB) and the Japan International Cooperation Agency (JICA), for upgrading their transport infrastructure. Noteworthy projects include the reconstruction of routes like Bishkek-Osh, Bishkek-Naryn-Torugart, and Osh-Batken-Isfana in Kyrgyzstan.

Uzbekistan, recognizing its central regional location, initiated a four-year plan in 2015 to develop and upgrade its transport networks. Tashkent authorities have demonstrated interest in the railway sector, launching the first high-speed passenger trains in Central Asia in 2011 and opening new corridors such as Navoi-Nokis and Kumkorgan-Tash-Gozar in Afghanistan. Simultaneously, Uzbekistan has expanded its electrified railway lines, currently amounting to 1100 km. Since 2016, as part of President Mirziyoyev's "good neighbor" policy, Uzbekistan has actively participated in the construction of cross-border infrastructure to facilitate the flow of goods and people. This includes a road and rail bridge connecting Turkmenabat, south of the Farab and Amu Darya rivers, with the international border post near the city of Beyneu.

For China, the Central Asian republics serve as a gateway to diverse land routes leading to Western markets, alleviating congestion in eastern China and its ports. The Asian Development Bank estimates a staggering \$33 billion per year between 2016 and 2030 will be required to address the substantial infrastructure deficit in Central Asia. The region inherited the crumbling infrastructure of the Soviet era, characterized by the "all roads lead to Moscow" approach. However, given the current predominant trade model between East and West, there is a pressing need for modern infrastructure. Complicating matters is the varying width of railway tracks, with former Soviet republics using a wider gauge

(1520 mm) compared to the standard used in China and Europe (1435 mm). This necessitates track changes or platforms for trains passing through Central Asia. This infrastructure deficit contributes to Central Asia's low ranking in the 2016 Global Connectivity Index, with only Kazakhstan in the top 100 (60th place), while Uzbekistan and Kyrgyzstan are in the last places (139th and 124th, respectively).

The large-scale “One Belt, One Road” initiative has the potential to serve as a catalyst for promoting communication and cooperation in the region. Central Asian countries should responsibly promote this route through their territories and develop plans to maximize its positive impact on the economy.

Today, both regional and global powers are increasingly focusing on Central Asia, investing political and economic capital to strengthen relations. Beyond the EU, Turkey, China, and the US, India also has a policy of “connecting Central Asia” while Pakistan aims to deepen cooperation with the region to address current energy shortages. In this context, concerns about conflicts of interest are often raised due to Central Asia's overlapping sphere of influence among several powerful powers. However, current dynamics suggest that the countries of the region are striving to maintain a delicate balance between competing major states, marking a departure from past geopolitical games [6].

Economic cooperation between Central Asia and China holds significant potential, promising mutual benefits for both regions. Notably, trade collaboration has witnessed substantial success in recent years, with a remarkable 31.9% increase in trade turnover between China and Central Asian countries in 2022, surpassing 32 billion dollars. The inaugural China-Central Asia Summit in Xi'an is expected to further solidify this positive trend in growing South-South cooperation.

In particular, trade turnover between China and Kazakhstan, the largest economy in Central Asia, experienced a notable surge, exceeding 34% growth in 2022, with total trade surpassing 24 billion dollars. Recognizing the positive trajectory of bilateral economic cooperation, Kazakhstan's Prime Minister, Alikhan Smayilov, expressed the country's commitment to working towards the goal set by the presidents of both nations to increase bilateral trade turnover to 35 billion dollars by 2030.

Given the unique economic landscapes of the Central Asian countries—Kazakhstan being the largest landlocked economy globally, Uzbekistan separated from the coast by several countries, and Kyrgyzstan and Tajikistan being landlocked with mountainous regions - transport plays a pivotal role in China's investments in regional economies. By September 2022, China had invested approximately 3 billion US dollars in transportation and warehousing in Kazakhstan, illustrating the significance of this sector in regional development.

Investments aimed at establishing transport links are yielding tangible economic results in countries like Uzbekistan. Leveraging the Belt and Road Initiative as a gateway to Eurasia, local manufacturers are expanding their market reach not only to China but also to Iran, the European Union, India, Turkey, and other nations. The improvements in transport infrastructure associated with the Belt and Road Initiative are anticipated to reduce delivery

times from Uzbekistan by nearly 15%, marking the most substantial reduction among countries participating in the initiative and leading to a projected 13-23% increase in Uzbekistan's exports.

Another potential avenue for economic cooperation between China and Central Asia is through participation in BRICS Plus. Tajikistan was the first Central Asian country to participate in the ninth BRICS summit in 2017, under China's chairmanship. Kazakhstan also participated in the 14th BRICS summit in 2022. There is potential for other Central Asian countries to join the BRICS dialogue in the future. Membership in the new BRICS Development Bank stands out as a promising direction for the region's economy, offering additional resources for the development of Central Asia [7].

Europe stands as a paradigm for transport connection development within its region. Examining the European experience and incorporating its practices into Central Asia can fortify integration and cooperation in the realm of transport links. For instance, the implementation of integrated regional "smart" management can enhance the quality of local public and private transport services. This approach aims to mitigate the negative environmental impact of automobiles, improve safety, and alleviate road traffic congestion.

Effective and proficient management forms the cornerstone of any successful system. Furthermore, key factors for the advancement of regional transport connections include openness, cooperation, mutual trust, and determination. Central Asian nations may find it beneficial to consider technical aspects and structures of European Union roads, especially those regionally similar. Notably, provisions such as designated facilities for truck drivers to rest and dine, as mandated by the European TEN-T standard for roads connecting member states every 100 km, could serve as a model. Additionally, the establishment of gas filling and charging stations for various vehicle types, including cars, electric vehicles, trucks, and motorcycles, is imperative, with an average requirement of approximately 4.8 fuel stations and 2.7 charging stations per 100 km for electric vehicles.

Several factors contribute to the subpar transport links between Central Asia and the EU. Firstly, the geographical factor: all five Central Asian states lack direct access to the world ocean, and the mountainous landscape poses challenges to transport infrastructure development. Additionally, the absence of a common land or sea border between the regions of Europe and Central Asia necessitates dependency on other countries for land connections. Secondly, the lack of a unified strategic regional plan is attributed to the geographical dispersion of the countries. Kazakhstan and Turkmenistan are the only two countries with direct access to the Caspian Sea through the ports of Aktau and Turkmenbashi, while Kyrgyzstan, Tajikistan, and Uzbekistan must rely on these ports to transport cargo to Europe via the Caspian Sea and the Caucasus. These specific conditions pose obstacles to the formulation of a regional strategy for establishing transport links between the EU and Uzbekistan.

Furthermore, the pressing need for a unified regional approach and strategy for transport link development with the EU is underscored. Each country in the region pursues its own developmental approach based on national interests and

economic conditions. However, noteworthy efforts have been exerted to address these challenges, and there is mutual interest among the involved parties to further develop interregional transport relations.

A European study on sustainable transport links with Central Asia has determined that the “Middle Corridor” traversing southern Kazakhstan, holds the potential to provide the most sustainable transport link between Europe and Central Asia. The study considered a territory 300 km to the north and 600 km to the south of the main direction, impacting all five Central Asian states. This route encompasses four of the five most populous cities in Central Asia: Tashkent, Almaty, Bishkek, and Shymkent.

Conducted by the European Bank for Reconstruction and Development (EBRD) and funded by the European Commission for implementing the European Union Central Asia Strategy 2019 and the Global Gateway 2021 strategy, the study evaluated several route options in a 55-page report. Recommended actions for trade route development encompass both “soft connectivity” (enabling environment) and “hard connectivity” (physical infrastructure). The study, focusing on “hard connectivity” identified the necessity for 33 infrastructure investments in the region. In terms of “soft communication” seven coordinated actions were identified.

According to the study, the total investment required for the development of the “Middle Corridor” is approximately 18.5 billion euros. This includes the restoration and modernization of the railway and road network, expansion of rolling stock, increase of port capacity, improvement of border crossings, and construction of multimodal logistics centers [9].

Conclusion

In light of the challenges faced by the global community, it is evident that Central Asia holds significant strategic importance as a crossroads connecting East and West, North and South. The effective development of transport and logistics infrastructure, coupled with enhanced cooperation among the region’s countries, presents a unique opportunity to expand trade routes, attract investment, and foster deeper cultural ties. However, realizing this potential necessitates collaborative efforts from all stakeholders and the implementation of a sustainable political settlement strategy in the region.

Amid a period of global turbulence and instability, the imperative to strengthen cooperation and integration becomes paramount for ensuring sustainable development in Central Asia. The region, positioned as a pivotal link in international cooperation for global trade, is poised to expand its influence in response to contemporary challenges and opportunities.

The ongoing development of the “Middle Corridor” assumes critical importance in enhancing regional interconnectedness. This infrastructure initiative offers a unique chance to foster interaction and collaboration among Central Asian countries. The improvement of transport connections, establishment of logistics centers, and creation of stable trade routes contribute not only to the economic growth and development of the region but also to the reinforcement of cultural and humanitarian ties.

With effective strategies and concerted actions, Central Asian countries have the potential to surmount global instability and serve as a model of successful cooperation and development, irrespective of the prevailing global political climate.

REFERENCES:

1. C5+1 Meeting in Astana: Discussions on Regional Cooperation & US-Kazakhstan Relations. URL:<https://thediplomaticinsight.com/c51-meeting-in-astana-discussions-on-regional-cooperation-us-kazakhstan-relations/> (date accessed: 07.11.2023).
2. Tyulebekova D. Istoriya razvitiya transportnykh koridorov tsentralnoi Azii // Vestnik KaZNPJ. -2015. - № 2. – С. 34 – 40.
3. Mamuka Tsereteli, The Strategic Value of Connectivity in Central Asia and the Caucasus// The Central Asia – Caucasus Analyst. - 2023.
4. Irakli Danelia, Route to Kazakhstan - Connecting Central Asia and Europe through the Middle Corridor. URL:<https://www.maersk.com/news/articles/2023/09/13/unlocking-the-middle-corridor-a-new-route-for-central-asia-to-europe-logistics> (date accessed: 5.10.2023).
5. Michaël Levystone, Connectivity in Central Asia at the Crossroads of International Crises: Transport, Energy and Water from Interdependence to New Cooperation Ways//Russie.Nei.Reports. - 2022. – Vol. 41.
6. Alberto Turkstra, Central Asia in the Age of Connectivity. URL:https://www.europenowjournal.org/2018/06/04/central-asia-in-the-age-of-connectivity/#_ftn1 (date accessed: 12.11.2023).
7. Yaroslav Lissovolik, China's cooperation with Central Asia: Targeting connectivity. URL: <https://news.cgtn.com/news/2023-05-16/China-s-cooperation-with-Central-Asia-Targeting-connectivity-1jQyR8u4hrO/index.html> (date accessed: 22.10.2023).
8. Firdavs Kobilov, Promoting sustainable inter-regional transport connectivity between Central Asia and the EU: perspectives and challenges//Sustainable transport connections between Europe and Central Asia final report - 2023. – p. 78-85.
9. Catherine Putz, From Central Asia to Europe: What Is the Most Sustainable Transport Corridor? URL:<https://thediplomat.com/2023/07/from-central-asia-to-europe-what-is-the-most-sustainable-transport-corridor/> (date accessed: 27.10.2023).

Өмір Тұяқбаев¹, Асқар Жиренов², Үміт Қыдырбаева³

¹ *Әл-Фараби ат. ҚазҰУ «Жазба жәдігер және рухани мұра» ҒЗО ғылыми қызметкері, PhD
(Алматы, Қазақстан)*

e-mail: otuyak_76@mail.ru

² *«Ғылым ордасы» РМК Сурек кездесетін кітаптар музейінің меңгерушісі, докторант
(Алматы, Қазақстан)*

e-mail: seikhuni.kz@mail.ru

³ *Познань А. Мицкевич университеті, адъюнкт, PhD
(Познань, Польша)*

e-mail: kudyrbayevaumit@gmail.com

МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАЛАРДЫҢ ЖАЗБА МҰРАЛАРДЫ ЗЕРТТЕУДЕГІ РӨЛІ

Аңдатпа. Дүниежүзілік технократиялық саяси процесстер күшейген сайын әлемдік жаһандану үрдісі де, мәдени кеңістіктің унификациясы да қарқын алып келе жатқаны анық. Жаһанданудың қатерлері алдында Қазақстан Республикасында ұлт мәдениеті, құндылықтары, ұлттық коды ішкі саясат, мәдениет және идеология саласындағы басты бағдар ретінде таңдалып отыр. Оларды зерттеу, ел ұстанымына орнықтыру мақсатында ҚР Үкіметі бірнеше мемлекеттік бағдарламаларды қабылдап, ұлттық мәдениет пен тарихты әр алуандығымен және ұлылығымен қосып зерттеуге, мәдени мұраларды жинастырып, ел болашағының игілігіне пайдалануға үлкен қаржы бөлді. Бұл саясат бүгінде «Архив – 2025» жобасымен жалғасын тауып, сол бойынша ғылыми ізденістер әлі де жалғасуда

Өткен ғасырларда өркениеттер тоғысы түйісінде халықтардың мәдениетімен, тұрмыс-тіршілігімен, дүниетанымымен біте қайнасып, кең ауқымда дамыған мәдениеттің бірі – емшілік өнер. Мақалада өткен ғасырларда түрлі халықтар мен Ұлыстар арасындағы мәдени алмасуларда дала өркениеті, соның ішінде медицинасы қалай дамыды, қандай орны болды деген сұрақтарға жауап ізделеді. Мемлекеттік бағдарламалар аясындағы ізденістер нәтижесінде анықталған Дала медицинасының жарқын деректері – «Таңсұқ-нәме Илхәнй», «Асрар ал-Атибба» сынды шығармаларға, олардың зерттелу мәселелеріне шолу жасалады.

Түйін сөздер: мемлекеттік бағдарлама рөлі, Жібек жолы бойындағы мәдени алмасулар, ортағасырлық жазба мұралар, «Таңсұқ-нәме Илхәни», «Асрәр ал-атиббә'», дала медицинасы.

Omir Tuyakbaev, Askar Zhirenov, Umit Kydyrbaeva
THE ROLE OF STATE PROGRAMS IN THE STUDY OF WRITTEN HERITAGE

Abstract. Recent scientific studies often note that as technocratic political processes intensify in the world, the process of globalization and unification of cultural space are gaining momentum. In the context of threats from globalization, national culture, values, and national code have been chosen as the main guidelines in the field of domestic politics, culture and ideology in the Republic of Kazakhstan. In order to study, develop and establish them in the country, the Government of the Republic of Kazakhstan adopted several state programs and allocated large funds for the study of national culture and history in all its diversity and grandeur and its use for the benefit of the future of the country. Today, this policy is continued by the Archive 2025 project, within the framework of which representatives of the social and human sciences and specialized specialists are mobilized for scientific research.

Healing art is one of the cultures that has become widely developed and intertwined with the culture, lifestyle and worldview of the peoples of past centuries at the junction of civilizations. The article seeks answers to questions about how steppe culture, including medicine, developed, and what place it played in the cultural exchange between peoples and states in past centuries. The article reviews “Tansuk-name Ilkhani”, “Asrar al-Atibba” as bright sources of steppe medicine, identified as a result of research within the framework of government programs, the problems of their research.

Keywords: *the role of the state program, cultural exchanges on the Silk Road, medieval written heritage, "Tansūk-nāme Ilkhānī", "Asrār al-atibbā", steppe medicine.*

Омир Туякбаев, Аскар Жиренов, Умит Қыдырбаева
РОЛЬ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРОГРАММ В ИССЛЕДОВАНИИ ПИСЬМЕННОГО НАСЛЕДИЯ

Аннотация. В последних научных исследованиях часто отмечается, что по мере усиления технократических политических процессов в мире набирают обороты процессы глобализации и унификации культурного пространства. В условиях угроз глобализации национальная культура, ценности и национальный код выбраны в качестве основных ориентиров в области внутренней политики, культуры и идеологии в Республике Казахстан. В целях их изучения, развития и утверждения в стране Правительством Республики Казахстан принято несколько государственных

программ и выделены крупные средства на изучение национальной культуры и истории во всем ее многообразии и величии и использование ее на благо народа, будущее страны. Сегодня эту политику продолжает проект «Архив 2025», в рамках которого к научным исследованиям мобилизуются представители социальных и гуманитарных наук и профильные специалисты.

Искусство врачевания – одна из культур, получившая широкое развитие и переплетающаяся с культурой, образом жизни и мировоззрением народов прошлых веков на стыке цивилизаций. В статье предпринимаются попытки ответить на вопросы о том, как развивалась степная культура, в том числе и медицина, и какое место она играла в культурном обмене между народами и государствами в прошлые века. В статье рассматриваются «Тансұк нәме Илхәни», «Асрәр аль-Атиббә'» как яркие источники степной медицины, выявленные в результате исследований в рамках государственных программ, проблемы их исследования.

***Ключевые слова:** роль государственной программы, культурные обмены на Шелковом пути, средневековое письменное наследие, «Тансұк нәме Илхәни», «Асрәр аль-Атиббә'», степная медицина.*

Кіріспе

Қазақстан Республикасы жаһандану, әлемдік мәдени унификация қаупіне басты қауқар ретінде ұлттық құндылықтар мен ұлттық кодты зерттеу, халық жадында қайта жаңғыртуға үлкен маңыз беріп келеді. 2023 жылдың 18 маусымында Түркістан қаласында өткен ІІ Ұлттық Құрылтайда ҚР президенті Қ.Ж. Тоқаев көнеден жеткен мәдени-мұраларды заман талабына сай жаңғыртып, әлемге насихаттау және бала тәрбиесінде қолдану қажеттігін атап өткен болатын. Бұған дейінгі ҚР Үкіметі қабылдаған «Мәдени мұра», «Халық тарих толқынында», «Архив – 2025» мемлекеттік бағдарламасы мен жобаларының басты міндеті рухани-мәдени игіліктеріміз, тарихи танымымыз бен жадымыз хатталған көне жазба мұраларын зерттеуге негізделді. Жазба мұралар – Қазақстан аумағындағы тарихи процестің дамуының объективті көрінісін ашықтайтын құнды дереккөз. Бұл тұрғыда Қазақстан мен Орталық Азияның тарихына, тарихи географиясына және мәдениетіне қатысты ақпараттың ең үлкен қабаты – шығыс деректері екені анық.

Батыс пен Шығысты байланыстырған Дешті Қыпшақты түгел дерлік кесіп өткен «Жібек жолы» тек сауда ғана емес, мәдениет пен өркениет көшінің де жолы болғаны анық. Жібек жолы бойында орналасқан көне кент, рабат, қала тұрғындары алыс жақын елдердің саудагерлерімен, жиһанкездерімен араласа жүріп әр елдің хабарын, өнерін, кәсібін біліп отыруға тырысса керек. Мысалы, зергерлер әр елдің асыл тастарын алдырып, олардың сапасын өзара салыстырып, құндысы мен құнсызын ажыратып отырған. Сол сияқты емшілер мен тәуіптер де әр жердің шөбі мен аң өнімдерін сұратып отырса керек-ті.

Зергерлердің сұранысы сауда көрігін қыздырғанын ортағасырларда асыл тастарға арналған бірнеше трактаттардың жазылуынан, бір тілден бір тілге үздіксіз аударылып жатқанынан аңғаруға болады. Қыпшақ қауымынан шыққан, аты заманында мәшһүр болған ортағасырлық ғалым Білік бин ‘Абдалла әл-Қифшақи (шамамен 1189–1263 жж. өмір сүрген) қымбат металдар мен асыл тастардың пайдасы, емдік қасиеті, шығатын жері, өндірілетін ошақтары, сапасы, бағасы, т.с.с. мол мәлімет беретін «Канз ат-туджәр фй ма‘рафат ал-ахджәр» («Тастарды білгісі келетін саудагерлерге қазына») атты 30 баптан тұратын лапидариялық трактатын осындай сұраныстың көптігінен жазған болатын [1].

Жібек жолы бойындағы Орталық Азиядағы металдардың бай табиғи кен орындарының ашылуы алхимия тәжірибесін және металлургиялық материалдармен тәжірибе алмасуды ынталандырды және бұл өз кезегінде асыл тастар туралы сан жетпес трактаттардың жазылуына себеп болды. Жалпы лапидария – асыл тастар туралы еңбектің ең өнімді жазылған жері Орталық Азия болды. Өңірден шыққан Мұхаммед әл-Хорезми (723–850), Ахмад әл-Ферғани (797-860), Хаббаш әл-Хасиб (769-869), Мұхаммед ар-Рази (865–925), Әбу Наср әл-Фараби (870–950), Әбу ал-Уафа Бұзджани (940–998), Әбу Әли Ибн Сина (930–1037), Әбу Махмуд ал-Ходжанди (945–1000), Махмуд әл-Қашғари (XI в.), Әбу Райхан әл-Бируни (973–1048), Зайн ад-дин Джурджани (1040–1136), Наср ад-дин ат-Туси (1201–1274), Ұлықбек (1394–1449), Әли Қушшы (1402–1474) т.б. бірнеше ғалым қалам тартқан. Осынша ғалымдардың асыл тастарға арнап еңбек жазуына не себеп? Біздің пайымыдауымызша – Жібек жолы саудагерлері мен колөнер шеберлері тудырған асыл тастарға деген үлкен сұранысы болса керек.

Дәл осындай үрдіс емшілік саласында да орын алған және оның дамуына айтарлықтай септігін тигізген. Емдік шөптерге, аңдардың емдомға қажетті өнімдеріне (сүт, өт, сүйек, май, тері, жүн, т.т.), минералдар мен түрлі қоспаларға сұраныс өте жоғары болған. Нәтижесінде, ғасырлар тоғысында ықылым заманнан халықтардың мәдениетімен, тұрмыс-тіршілігімен, дүниетанымымен біте қайнасып, бірге жасап келе жатқан емшілік дәстүр түрлі халықтардың мідениеті, өнері, білімі, тәжірибесі негізінде жан-жақты дами түсті.

Емдік шөптерге деген сұраныстардың сонау ертеден қалыптасқаны жайлы антик жылнамашылары хабар береді. Плиний мен Теофраст римдіктер мен гректердің «скиф шөптері», «скиф тамыры» деп аталатын емдік шөптерді кең қолданғандығы және оларды сауда жолдары арқылы тасымалдағандығы жайында жазады. Мысалы, Рим ветеринары Пелагониус грек және рим дәрігерлерінің «скиф шөптерін» дәрі-дәрмек өндіру үшін кеңінен қолданғанынан және «скиф шөптері» арасында иіртамыр (халық атауында – татар шөбі), кирказон тамыры мен понтикалық шандраны арнайы алдырып отырғандарын жазады [2, 20].

Емдік шөптер мен одан дайындалатын дәрі-дәрмектерге үлкен сұраныс ортағасырларда да жалғасын тауып, шығыс медицинасының емдік практикаларынан нақты және алуан түрлі мағлұматтар беретін

медициналық шығармаларға да қызығушылық тудырған. Қытай, тибет, үнді, парсы, араб, грек медицинасы жайлы мол мәлімет беретін бірқатар шығармалар өз кезеңінде билігі жүрген құдіретті хан, сұлтандардың сұранысымен арнайы жазылған немесе аударылған. Сондай еңбектің бірі ретінде – Елхандық Мұхаммед Ғазан ханның (1295-1304) сұранысымен арнайы аударылған қытай, моңғол, түрік халықтарының медицинасынан мол мәлімет беретін «Таңсұқ-нәме-и Илхәнй» және авторы беймәлім Шағатай Ұлысында жазылған «Асрәр әл-атиббә'» («Емшілер сыры»), «Дастур әл-‘илаж» («Емдеу дәстүрі») шығармаларын атауға болады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақаланың негізгі нысаны мемлекеттік бағдарламалар аясында зерттеуге қол жеткізген Жібек жолы бойындағы халықтардың медицинасынан мәлімет беретін жазба мұралары болғандықтан зерттеуде этнография, деректану және мәдениеттану ғылымының зерттеу әдістері қолданылады. Жазба деректер мәліметтерін сараптау, жүйелеу және салыстыру әдістері арқылы Жібек жолы бойында қалыптасқан емшілік өнер аспектілері қарастырылады.

Зерттеу әдістемесін анықтауда бірнеше отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері зерделене отырып, этномедицина және деректері жайлы зерттеулерге, ортағасырларда билік құрған түркі мемлекеттерінде жазылған медициналық шығармаларға шолу жасалады.

Тақырыптың зерттелу деңгейі

Ұлы даланың медициналық мәдениетін С.Х. Субханбердин [3], А. Артишевский [4], А. Төлеубаев [5], В. Переверзев [6], Х.С. Жұманазаров [7], Г.К. Аалиева [8], А. Афанасьева [9] сынды зерттеушілер әлеуметтік, саяси, мәдени және экономикалық дамудың бір көрінісі, мәдени генезис процесінің бөлігі және адамның бейімделуінің әлеуметтік-мәдени механизмдерінің бірі ретінде зерттеген. Олардың еңбектерінде ХІХ ғ. орыс және шетелдік этнографтардың естеліктері, мұрағаттық құжаттар, далалық этнографиялық материалдар, статистикалық және әлеуметтанулық зерттеулерінің нәтижелері деректік негіз болды, бірақ ортағасырлық дереккөздер қарастырылмады.

«Халық тарих толқынында», «Архив – 2025» мемлекеттік бағдарламасы аясында шетелдік қорлардан Рашид ад-диннің ХІІІ ғ. бірінші жартысында парсы тіліне аударған «Таңсұқ-нәме Илхәнй», анонимді «Асрәр әл-атиббә'», т.б. бірнеше ортағасырлық медициналық шығармалар көшірмелері алынды. Ирандық М. Минауи [10], түрік ғалымы С. Үнвер [11] «Таңсұқ-нәме Илхәнйдің» деректік маңызына ерекше назар аударып, трактатының толық мәтіні, 23 иллюстрациясы бар хижра жыл санауымен 713 (1313) ж. көшірген Ыстамбұлдағы Сүлеймания кітапханасында (инв.№ Ау.С 3596) сақтаулы көне нұсқасын жарыққа шығарды.

Шығармаға алғаш назар аударып, зерттелуіне түрткі салған мемлекет және қоғам қайраткері, түркітанушы ғалым Зәки Уәлиди Тоған (1890-1970

жж.) болатын. Ол «Тансұқ наме Илхани» қолжазбасы жайлы Ыстанбұл қаласында сапармен жүрген шығыстанушы ғалым В.В. Бартольдке (1869-1930 жж.) хабарлап, қолжазбаның миниатюрасы бар 12 парағының көшірмесін ұсынады [10, 2 б.]. Бартольд бұл еңбектің көшірмесін танысуға шығыстанушы-филолог, қытайтанушы, тибеттанушы ғалым А.А. Драгуновқа (1900-1955 жж.) жібереді. Драгунов «Тансұқ-наме» үзіндісін «Древнемандаринский язык в персидской транскрипции» атты зерттеуіне арқау етіп, қытай тілінің арап қарпінде жазылу дәстүрі (исытифэй) ортағасырларда XV ғ. дейін жалғасты деген бірнеше тұжырым жасайды [12, 395-396 бб.].

Сонымен қатар, қолжазба еңбек турасында тың зерттеулер жүргізген авторлар арасында: А. Аджыдуман, Ш. Шемс, Б. Арда, Г. Кырилен [13], Пол Бьюэлл [14], Ф. Кляйн Франк пен Чжу Мин [15], Пьер Юар [16], Вивьен Ло мен Ван И Дэнді [17] атауға болады. Өкінішке орай, отандық ғылымда бұл жазба деректер әзірге зерттелмей келеді.

Нәтижелері мен талқылама

«Жібек жолымен» алыс елдерден тасымалданған тауарлар қолөнер кәсібі мен шаруашылықтың дамуына ғана серпін берген жоқ, халықтар мен Ұлыстардың мәдени және ғылыми алмасуларына да жан бітірді. Соның ішінде медициналық білім мен практика мәдениетаралық алмасудың тікелей бенефициарларының бірі болды. Сондай алмасудың жарқын бір мысалы; оба, шешек, аусыл сияқты адамдардың жаппай өліміне себеп болған, қала, ауыл тұрғындарының зәре-құтын қашырған жұқпалы аурулардың алдын алу, емін іздеу, олармен күресу жұмыстарының басқа елдердегі тәжірибелер әуелде саудагерлердің баяндауымен, кейін емшілердің еңбектерімен тарап, Жібек жолы бойында тарихта алғаш рет шешекке қарсы «вариоляция» тәжірибесі дамып, кең қолданылады. Саудагерлердің Үндістан субконтинентіндегі емшілердің шешекке қарсы «тика» деп аталатын тәжірибені, яғни шешекпен ауырған науқастың жараларынан материал алып, оны жұқтырмаған адамның кішкентай жарасына жағу әрекетін жасағандары жайлы мәлімет таратқандығын баяндайтын деректер бар. Сау адам шешектің жеңіл түрімен ауырып, айыққаннан кейін ауыр ауруға қарсы күшке (иммунитетке) ие болады деген пікір қытай, парсы, түрік, араб емшілерінің арасында қолдау тауып, тез тарайды.

Вакцинация тарихын зерттеушілер Мәуереннаһр емшілерінің жұқпалы аурулардың алдын алу, күресу тәжірибелерінде кең қолданған «вариоляция», кейін XVIII ғ. «вакцинация» деп аталған егу тәжірибесі Жібек Жолының бойында орын алған және медицина саласындағы мәдени алмасулардан бастау алғанын айтады [18, 21-25 бб.].

Еліміздің мәдени мұрасын насихаттау, қолдану, сақтау және зерделеуге байланысты негізгі аспектілерді анықтайтын «Мәдени мұра», «Халық тарих толқынында», «Архив-2025» Мемлекеттік бағдарламалар аясында тарихтың тереңінен тамыр тартқан, түркі халықтарының мәдениетімен

танысуға мүмкіндік беретін түрлі қорлардан жазба мұралар көшірмелері алынды. Ол көне еңбектер халық этнографиясын, этномедицинасын, салт-дәстүрін, тұрмыс-тіршілігін, тілін, дүниетанымын зерттеуге де таптырмас дерек болды. Сол деректердің қатарында ғылыми ортада өте аз зерттелген түркі медициналық білімінен мол мәлімет беретін ортағасырлық екі шығармаға арнайы тоқталамыз.

Түркі далалық медицина ерекшеліктері

Дешті Қыпшақты ең жайлаған көшпелі халықтардың ертеден бері қалыптасқан және емдік тәжірибелерінде жиі қолданған ем-дом түрлері болған. Мақалада ұсынған «Далалық медицина» термин ұғымына көшпенділердің емшілік өнерінің өзіндік ерекшелігі, таным-түсінігі, философиясы қамтылады.

Орта ғасырларда Жібек жолын еңдей жайлаған дала халықтарының медицинасының мына ерекшеліктеріне жіті назар аударуға болады:

Шөптермен емдеу (фитотерапия): Табиғатпен етене жақын өмір сүрген көшпелі түркі халықтары жаз жайлауының, күзек пен қыстақтардың жер жағдайына, шөбіне, суына баса назар аударған. Қысы-жазы төрт түлік малдың қамын ойлаған халық олардың жем-шөбіне, жеген шөптерінің қасиетіне үңілген. «Андызды жерде ат өлмейді», «Жусанды жерде мал өлмес», «Өлеңді жерде өгіз семіреді», «Тобылғы шөпке жетеді, шөп көпке жетеді», «Жалбызды жерде жан қалар, ерменді жерде ер қалар» немесе «Жыңғылды жерде жын жүреді», «Жыңғылды жерде мал айдама», «Алабұтаға ат бекітпе» деген сияқты тұрмыстық қажеттілігінен туындаған тұрақты сөз тіркестерінен, мақал-мәтелдерінен малына от іздеген шаруақор халықтардың әрбір өсімдіктің қасиетін түсінуге, жақсы білуге тырысқандарын, байқағандарын аңғару қиын емес. Шөптердің гүлдеу, өну, пісу, ұрық шашу, улы болу мерзімдерін бақылап, жыл маусымына қарай өсімдіктердің шипалық немесе улы қасиеттерінің артатынын біліп отырса керек. «Шипа – шөптен» деп білген көшпенділер емдік тәжірибесінде көбінесе жергілікті өсімдіктерге сүйенген. Науқастарды шөптермен емдеу кең тараған тәжірибе болған. Ол тәжірибе ұрпақтан-ұрпаққа ауызша, практикалық тұрғыда үйретіліп, сан ғасырлар бойы жалғасын тауып, бірқатары тілінде сақталып келген.

Жануарлар өнімдермен емдеу (серотерапия): Көшпелілер тек өсімдіктерді ғана емес, аң-жануарлардан алынатын өнімдерді де емдік мақсатта кеңінен қолданған. Жануарлардың майын, сүтін, өтін, сүйектерін және басқа да өнімдерін ем-дом шараларында пайдаланып, түрлі дәрмектер дайындаған. Бұл мәліметтер көне ортағасырлық жазба деректерден жетепесе де XVI ғ. басында Көшпенді өзбектер ханы шибандық Әбу әл-Мансур Көшкінші (1432-1530) ханға жазылған «Дастур әл-‘илаж» («Емдеу дәстүрі») атты түркі тілінде жазылған медициналық шығармада аң, құс өнімдерінен дайындалған бірнеше дәрі-дәрмек түрлерін кездестіруге болады. Мысалы, көшпенділер бір ғана аң-жануарлар өтін мынадай емдерде пайдаланған: егер адамның көзіне ақ түссе қоянның

өтін көзіне тартады, ағын жоқ қылады [19, 16b]; егер суырдың өтін балмен араластырып шашы жоқ адамның (басына) жақса, шашы қаулап шығады, әрі қара болады [19, 34a]; егер адамның іші кеуіп, іш дәреті жүрмесе, қызыл ешкінің өтін қарнына жақса бірден ішін айдайды [19, 34b]; кімде-кімнің құлағы ауырса немесе саңырау болса, оның емі – жылқының өтін және құндыз құйрығын балмен араластырып құлағына жағу, бірден жақсы болады [35a]; егер түркептің (көгершіннің бір түрі) өтін етімен бірге отқа қақтап жесе, іш ауруына жақсы болады [19, 35b]; қарғаның өтін сақалына жақса ағарады [19, 36a]; ұлар өтін шайырмен (араластырып) барлық жараға жақса, жазылады [19, 38b]; ешкінің өтін алапес болған адамға жақса тәуір болады [19, 40a]. т.т. «Дастур әл-‘илаж» шығармасының мәліметтеріне сенсек, далалық жағдайда мал өнімдері емдік тәжірибелері үшін қолданатын бай материалдар көзі болған және ұзақ ғасырлар бойы көшпелі халықтардың емдік шара қажетін өтеп келген [20].

Рухани және психофизикалық емдеу әдістері: Дала медицинасында діни түсініктер мен дүниетанымдарға негізделген салт-жоралар, рәсімдер, ритуалдар (аластау, ұшықтау, үшкіру, дем салу, дұғалық жазу, т.б.) да кең қолданылған. Бақсы, диуана, тәуіп, молдалар физикалық және тылсым әлем арасындағы делдал емші қауым ретінде қабылданған. Бақсы, диуана дәруіштердің аластау, ұшықтау, үшкіруінен, тәуіп молдалардың дем салуынан, жазып берген дұғалық, шіріткілерінен шипа тауып, емдомдарына қанағаттанып келген.

Дәстүрлі емдік тәжірибелер: Көшпелі қоғамда ауырған жерлерге массаж жасау, тітіркендіру (акупунктура), кесу, жансыздандыру, қан алдыру, булау сияқты емдік әдістер де кең таралған. Бұл емдік тәжірибелерді көбінесе мол тәжірибе жинақтаған сынықшы, жарашылар қолданған. Бұл түрдегі сауықтыру, емдеу түрі тек практикалық қана емес, психологиялық және рухани сауаттылықты, үлкен тәжірибені да талап еткен дала медицинасының құрамдас бөлігі болған.

«Таңсұқ-нәме Илхәни», «Асрәр ал-атибба’» мұралары

Жібек жолы бойындағы медициналық алмасулардың жарқын бір көрінісі – «Рашид әт-Табиб», «Рашид әд-Дәулә» лақап атымен танылған, Елхандықтар мемлекеті тұсында маңызды қызметтер атқарған мемлекет қайраткері, ғалым, энциклопедист, дәрігер, атақты «Жамй’ ат-тауәрийх» («Жылнамалар жинағы») тарихи-энциклопедиялық еңбектің авторы – Рашид әд-Дйн Фазл Алла инб Әбу әл-Хайр әл-Хамадәнидің (1247–1318) парсы тіліне аударған «Таңсұқ-нәме Илхәни» атты медициналық аударма шығармасы. Зерттеушілер Рашид әт-Табиб «Таңсұқ-нәме Илхәни» шығармасын нақты қай тілден аударды деген сұраққа әзір тұшымды жауап бере қойған жоқ. Десе де, көп зерттеушілер шығарма Хан империясы (б.з.д. 206 – бз. 220 жж.) тұсында өмір сүрген қытай дәрігері Ван Шухәнің «Мо цзин» атты медициналық трактатынан аударылған болса керек деп жорамал жасайды [21, 120].

«Таңсұқ-нәме Илхәнй» қолжазбасына алғаш назар аударғанын ғалым З.У. Тоғанның В.В. Бартольдке берген бірнеше беттерін зерттеген қытайтанушы лингвист А.Д. Драгунов ондағы исытифэй (亦思替非, yisītīfēi) – араб графикасымен жазылған қытай сөздерін тексере келіп, қытай шипагері Цуй Цзянның (崔家阳) «Май цзюэ» (脈訣, mài jué) – «Жүрек қағысын [тексеру] жолы» деген шығармасына өте жақын екенін жазады [12, 360-371; 22, 146-147]. Осы зерттеулер негізінде Эндо Мицуаки [23], Ханеда Койчи [24], Персис Берлекамп [25] т.б. зерттеушілер «Таңсұқ-нәме» қытай медициналық еңбектерінен аударылғаны жайлы бір ауыздан келіссе де, нақты қай шығармадан аударылғаны туралы әр түрлі пікір айтады. Бірқатар зерттеушілер «Таңсұқ-нәме» мазмұндық жағынан Сун патшалығы кезінде өлең шумақтарымен жазылған «Май цзюэ» шығармасына жақын келеді деп санаса, енді бірі ондағы диаграмма, миниатюралар Хан династиясы тұсында өмір сүрген Хуо Тоның (Hua Tuo) «Hua Tua Nei zhao tu» - Хуо Тоның ішкі аурулардың иллюстрациялары» еңбегіне жақын келеді деп санайды [26, 488-490].

Алайда, Елхан мемлекеті тұсында жазылған бұл жалғыз «Таңсұқ-нәме Илхәнй» емес. Бұндай атаумен Рашид әд-Диннен де ертеректе атақты шығыс математигі, астроном, философ, география, музыка, оптика, медицина, минералогия бағытында елеулі еңбектер жазған қаламгер ғалым Наср әд-Дин Туси (Әбу Жафар Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Хасан Әбу Бәкр Насреддин ат-Туси, 1201-1274 жж.) минералогия саласына арнап «Таңсұқ-нәме Илхәнй» атты еңбек жазған болатын. Бұл екі шығарманың аттары бірдей болғанымен авторлары мен қозғаған тақырыптары әр түрлі шығармалар.

«Таңсұқ нәме иа тибб-и ахл-и Хитā» (اتخ له ابط اي همان قوسكنت) деген атпен Таңсұқ-нәменің алғашқы баспа кітабында шығарманың аталуы былай түсіндіріледі: «Бұл кітап алдыңғы өткен хәкімдердің (даналардың) айтқандарынан және зағип [пенденің] тәжірибелерімен белгілі болған нәрселерді жинақтап, осы кітабыма «Таңсұқ нәме-и Илхәнй» деп ат бердім. Онда патшаның алдында таңсық деп саналған әр нәрсенің, сый-сыяпаттың мәнін баяндадым».

Кітап кіріспесінен байқағанымыздай, автор шығармасына «Таңсұқ-нәме» атауын бергенде қытай емес, түркі тіліндегі «таңсық» сөзін ғажайып, таптырмас таңсық дүние деген мағынасында қолданып, кітап атауына лайық көрген. Рашид әд-Диннің «Таңсұқ нәмесі» өз кезеңінің медицина саласы бойынша алғашқы теориялық және практикалық маңызы зор еңбектердің бірі болды және ұзақ жылдар бойы медицина саласын таңдаған шәкірттері оны оқу құралы ретінде ұзақ жылдар бойы пайдаланған, көшірген. Бұл еңбектің атап өтер тағы бір ерекше тұсы – адам анатомиясы егжей-тегжейлі бейнеленген [10, 102-103].

Екі парсылық автордың еңбектеріндегі маңызды тұсы – екеуі де Елхандық билеушілерге арнап жазған. Елхан мемлекеті (Хулагу мемлекеті) 1256-1353 жж. аралығында Орта Азия мен Таяу Шығыста билігін жүргізген мемлекет. Дәл осы Елхан мемлекеті тұсында араб,

парсы халқы қытай, тибет медицинасымен ғалымдардың аударма еңбектері арқылы таныса бастайды. Бұл үрдістің басында сол кезеңдерде мемлекеттік қызмет атқарған қаламгер ғалым Наср ад-Дин Туси мен Рашид әд-Дин Хамадани тұрды [27, 214].

«Асрәр ал-атиббә'» трактаты

Жібек жолы бойындағы медициналық алмасулардың тағы бір жарқын көрінісі – шағатай түркі тілінен парсы тіліне аударылған «Асрәр ал-атиббә'» («Емшілер сыры») атты анонимді шығарма. «Асрәр ал-атиббә'» шығырмасының маңыздылығына алғаш көңіл бөліп, ғылыми ортаға ұсынған әскери дәрігер, эпидемиолог-ғалым, Франция Ғылым Академиясының корресподент мүшесі, Ұлттық Медицина Академиясының академигі – Д. Тулузан (Joseph-Desire Tholozan, 1820–1897) болды. Қаджар шахы Наср ад-дин Шах (1831-1896) Франциядан мемлекетіне денсаулық сақтау ісін дамытуға, Еуропа тәжірибесін үйретуге тәжірибелі дәрігер жіберуді сұрайды. Францияның Сыртқы істер министрлігі бірінші дәрежелі танымал дәрігер Д. Тулузанды 1858 ж. Иранға аттандырады. Ел арасында Табйб Тұлұзән Иўнәнй есімімен танылған ол Қаджар шахының сарайында 30 жыл Хақим-башы (ميكيك (يشاب) қызметін атқарады. Ғалым Тегеранда жүрген жылдары парсы, үнді медицинасымен танысып, бұрын-соңды зерттелмеген өте сирек кездесетін екі ортағасырлық трактатты: 1) «Асрәр ал-атиббә'»; 2) «Рисәла дар тибб» жарыққа шығарады. [28, 296]

Алғашқы аталған медициналық шығарманы «Asrār al-aṭibbā' iā mudjarrabāt īlat Chagātāī» (يياتغخ تالاي تابرجم اباطالا رارسا) – «Емшілер сыры немесе Шағатай елдерінің емшілік тәжірбиесі» деген атпен Тегеранда 1276/1860 жылы бастырып шығарады. Ол баспа кейін 1963 жылы араға жүз жыл салып екінші мәрте басылады. Тулузан кітап кіріспесінде трактаттың қолжазбасы, шығу тарихына қысқа шолу жасайды. Жазуынша тозығы жеткен, парақтары түбінен ажырап ретсіз шашылған қолжазбамен танысуына, беттерін реттеп, баспаға дайындауына екі ай уақытын жұмсаған. Оны қолжазба мәтініндегі дәстүрлі парсы және грек медицинасынан тіпті бөлек ем-дом түрлері қызықтырған. Мәтінімен толық таныса келіп, Орта Азия халықтарына тиесілі екенін және хижра жыл санауымен 910/1506 жылы түрік тілінен парсы тіліне Мирзә Шихаб ад-дйн Сәкіб Даһлауи әл-Хорасанй атты адамның аударғанын анықтайды. Мирзә Шихаб ад-дйн Сәкіб Даһлауи сол жылы Бомбей арқылы қажылыққа бара жатқан Исфиджабтық Шахзада Азат Мухаммад Өзім төренің қолындағы шағатай тіліндегі қолжазбасынан аударады [29, 14]. Мухаммад Өзім төрені Шахзаде деп көрсетуіне қарағанда қолжазба иесі де беделді адам болмаса керек.

Парсы әдебиеттерінде «Асрәр ал-атиббә'» деген қысқа атауымен танылған бұл медициналық трактатта жалпы саны 80-нен аса түрлі аурудың емдік жолдары баяндалады. Кітап мәтінінде алдымен аурудың аты аталып, сол ауруға байланысты ем-домы баяндалады. Трактат аударма

шығарма болғандықтан ондағы ем-дом жолдары аса жеңіл, барлығына ұғынықты тілмен баяндалған [30].

«Асрәр ал-атиббә» («Емшілер сыры») атты медициналық трактатын далалық медицина мәдениетінен, ерекшеліктерінен, эпидемиялық ауруларға қарсы көшпенді халықтарының күресу жолдарынан, фармакологиялық білімдерінен мол мәлімет беретін шығарма. Шығарманы арнайы зерттемесе де түркі тілінде жазылған ортағасырлық шығармаларға шолу еңбектер жазып жүрген белігілі түрік ғалымы В. Хайдар мен И.Н. Уисал «Асрәр ал-атиббә»ны» шағатай тілінде жазылған алғашқы медициналық еңбек деп бағалайды [31, 380].

Қорытынды

Өркениет көші болған Жібек жолының бойындағы қала, рабаттарда түрлі кәсіптер мен қолөнерлер, халық шаруашылығы өзіне тән даму ерекшеліктеріне ие болған. Көшпелі халықтардың өзіндік емшілік өнеріне, әсіресе, шөппен емдеу тәжірибесіне қалалық өркениет өкілдері – ғалымдар мен емші-хәкімдер үлкен қызығушылық білдірген. Мәуереннаһрлық шығармашыл ғалымдар мен хәкімдер көшпенді жұрттың емшілік тәжірибесі мен өнерін хаттап, араб, парсы, үнді, қытай емшілік тәжірибесімен өзара салыстырып, жергілікті халықтың дәстүрі мен танымына, тұрмысы мен шаруашылығына, қоршаған табиғат жайына лайықтап отырған. Ол үрдіс Жібек жолы бойындағы сауда керуендері бәсендеген XV–XVII ғасырларда да жалғасын тапқан.

Шетелдік қорлардағы жазба мұралардың көшірмесін елге әкелуде ҚР Үкіметі қабылдаған мемлекеттік бағдарламалардың рөлі үлкен болды. 2003 жылдан 2011 жылға дейін жалғасқан «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында Қытай, Түркия, Моңғолия, Ресей, Жапония, Мысыр, Өзбекстан, Армения, сонымен қатар АҚШ пен Батыс Еуропаға жалпы саны 22 мемлекеттің 85 мұрағат, қорларына ғылыми-зерттеу экспедициялар ұйымдастырылып, нәтижесінде 5 мыңнан астам Қазақстан тарихына, мәдениетіне қатысты архивтік құжаттар, қолжазбалар көшірмелері мен шет тіліндегі баспа кітаптар әкелінді. ҚР Үкіметі 2019 жылғы 20 желтоқсандағы № 953 қаулысымен «Архив – 2025» бағдарламасы аясында Қазақстан тарихы бойынша 7 000-нан астам құжаттар мен қолжазбалар көшірмесі сатып алынды. Солардың ішінде түркі халықтарының ортағасырлық емшілік өнері баяндалған жазба мұралардың көшірмесі алынды, бірақ ол мұралардың зерттелуі әзірге кемшін болып тұр. Қазақ хандығымен ауылы аралас, қойы қоралас, етене жақын Моғол (XIV–XV ғғ.), Шибан (1500-1601) мемлекеттерінің хандарына жазылған «Дастур әл-‘илаж» (Көшкінші ханға жазылған), «Зубдат ал-каххалин» («Көз емшілерінің қаймағы», шибандық Абдуллатиф ханға арналған) сынды, аштархадық билеуші Субханқули ханның қаламымен жазылған «Табиблік кітабі», «Ихйа’ ат-тибб Субхани», Хиуа ханы Әбілғазы Баһадүр ханның «Манәфи’ ал-инсән» («Адам пайдасы») медициналық шығармалары мұрты бұзылмаған күйде қорларда шаң

басып жатыр. Бұл жазба деректердегі баяндалған емшілік өнер, автордың заманынан бұрын бар және ел арасында қолданылып келген тәжірибелер екені даусыз. Бұл тақырып шетелдік қорлардағы бабалар мұрасын зерттеуге үлкен мүмкіндік берген мемлекеттік бағдарламалар болмағанда жабулы қақпақ күйінде қалар еді.

Бұл тұрғыдан келгенде жоғарыда аталған мемлекеттік бағдарлама аясында елге әкелінген Қазақстан территориясында билік құрған Шыңғыс хан ұрпақтарының Ұлыстары тұсында жазылған «Асрār ал-атиббā», «Таңсұқ-нāме Илхāни» шығармалары Еуразиядағы Сайын дала иесі – түркілердің далалық медицинасын зерттеуге таптырмас дерек деп бағаласа болады. Бұл шығармалардың парсы тіліне аударылуы Жібек жолы бойындағы медициналық білім алмасу үрдісі жүргенін көрсететін басты дерек деп білеміз. Ол алмасуларда далалық медицина қалалық өркениеттен оқшауланып қалмай, біте қайнасып, дамып отырғанын көрсетсе керек. Бұл шығармалардың сандық нұсқасы бүгінде мемлекеттік бағдарламалар аясында әкелінген жазба мұралар көшірмесін жүйелеп, ортақ қорға жинап отырған Астана қаласындағы Ұлттық қолжазба орталығында.

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті қаржыландырды (грант № AP19675139).

ӘДЕБИЕТТЕР.

1. Bīlīk bin 'Abd Allah al-Kīfshākī. Kanz al-tujār fī ma'rafat al-ahjār. Dār al-Kutub, Tab'ah Taimūr. No 135. f. 1b-186b. [in Arab]
2. Мирский М.Б. Медицина России X–XX веков: очерки истории. – М.: РОССПЭН, 2005. – 107 с.
3. Субханбердин С.Х. Лекарственная политика и история развития аптечного дела в Казахстане / Автореферат на соискание ученой степени канд. фарм. наук. – Алматы, 1967. – 64 с.
4. Артишевский А. Этюды о врачевателях и фармацевтах. - Алматы: Эмити, 2006,
5. Төлеубаев Ә.Т. Қазақтағы бақсылық // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – Т.1. – Алматы, 2006. – Б. 24–42.
6. Переверзев В.Г. Лекарственная помощь и история становления аптечного дела в Казахстане // Казахстанский фармацевтический вестник. – 2002. – № 21(169). – С. 8–21
7. Жуманазаров Х.С. Традиции, связанные с узбекской народной медициной: автореферат дисс. PhD: 07.00.07. / Х.С. Жуманазаров; Институт истории АН РУз. – Ташкент, 2018. – 52 с.
8. Аалиева Г.К., Тентигулкызы Н. Эволюция народной медицины и ее место в социальной структуре кыргызов по эпосу «Манас» // Интерактивная наука. – 2017. – №12. – С. 111–120
9. Afanasyeva A. Russian Imperial Medicine: The Case of the Kazakh Steppe // Crossing Colonial Historiographies: Histories of Colonial and Indigenous Medicines in Transnational Perspective. / Ed. by A. Digby, W. Ernst, P.B. Mukharji. – Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2010. – P. 57–75.
10. Rashīd al-Dīn Ṭabīb (1931). Tansyknāme-i Ilkhāni iā Tibb Ahl-e Hitā / Edit. M. Mīnavi Tehrān. – 519 p. [in Farsi]
11. Ünver S. Tansuknamei İlhan Der Fünunu Ulumu Hatai Mukaddimesi. – İstanbul: Milli Mecmuası Basımevi, 1939. – 112 s.
12. Драгунов А.А. Древнемандаринский язык в персидской транскрипции // Известия Отделения гуманитарных наук АН СССР. – 1931, – № 3. – С. 359–375.

13. Acidurman A., Şems Ş., Arda B., Kirilen G. (2022) A Preliminary Study on Chapters Related to Human Anatomy in An Illustrated Persian Medical Book: Tānksūqnāme-i İlkhān Der Funūn-i 'Ulūm-i Khaṭā'ī. *Belleten*. No 87(309), 415-437. [in Turkish]
14. Buell P. How did Persian and Other Western Medical Knowledge Move East, and Chinese West? A Look at the Role of Rashid al-Din and Others // *Asian Medicine*. – 2007, – № 3. – Б. 279-295.
15. Klein-Franke F., Zhu Ming. Rashīd ad-Dīn as a Transmitter of Chinese Medicine to the West // *Le Muséon*. – 1977, – CIX/3, – P. 395–404.
16. Huard P. Propos du Tenk Suk Name (Tenksuq-nameh) // *Méridiens: Revue de l'Association Scientifique des Médecins Acupuncteurs*. – 1977, –№ 37-38. – Б. 11-16.
17. Vivienne Lo, Wang Yidan. Chasing the Vermilion Bird: Late Medieval Alchemical Transformations in The Treasure Book of Ilkhan on Chinese Science and Techniques // *Imagining Chinese Medicine*. –2018, – V.18. – Б. 291–304.
18. Riedel, Stefan. Edward Jenner and the history of smallpox and vaccination // *Baylor University Medical Center Proceedings*. – 2005, – №18. – P. 21-25.
19. Султан 'Али ал-Хурасāни. «Дастūr ал-'илāж». Қолжазба, «Амфир» антикварлық салоны, жеке қор. №7.10 (152). ff. 1а–88б.
20. Шадкам З., Тұяқбаев Ө., Сұлтанбек К. «Дастūr ал-'илāж» трактатындағы халық емшілігі – медициналық антропология көзқарасымен // *Еуразия гуманитарлық институты хабаршысы*. – 2022, – №3. – Б. 89–100.
21. Acar V. Tibet tıp kaynaklarına göre Orta Asya türk tıbbı // *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*. – 2015, –№ 5(3). – S. 115-123.
22. Завьялова О.И. Диалекты китайского языка. – М.: Восточная книга, 1996.
23. Endo, Mitsuaki. Oshukuka (Myakuketsu) Perushagoyaku ni haneī shita 14 seiki hatsu chugokuon // *Hashimoto Mantaro kinen chugokugogaku ronshu*. [Китайское произношение начала XIV в., отраженное в персидском переводе трактата «Методы [исследования] пульса» Ван Шухэ // *Сборник трудов по китайскому языкознанию памяти Хасимото Мантаро*: – Токуо: Uchiyama shoten, 1997, – P. 219–236. (На яп. яз.)
24. Haneda, Koichi. On the Original Chinese Text of the Persian Translation of “Mochueh” // *Journal of Asian and African Studies*. – 1995, –№ 48(49). – P. 719-726.
25. Persis, Berlekamp. The Limits of Artistic Exchange in XIVth-Century Tabriz: the Paradox of Rashid Al-Din's Book on Chinese Medicine // *Muqarnas an Annual on the Visual Cultures of the Islamic World*. Brill. – 2010, – V. 27. – P. 209–250.
26. Saburo, Miyasita. A Link in the Westward Transmission of Chinese Anatomy in the Later Middle Ages, *Isis* 58. – 1967, –№ 4. – P. 486-90.
27. Haykiran K. İlhanlılar zamanında kültür ve eğitim. – Ankara, 2015. – 444 s.
28. Theodorides, J. (1998) Tholozan and Persia. *History of Science*, No 32(3), 287-296.
29. Tūlūzān, lūnānī (1383). *Asrār al-aṭibbā' iā mudjarrabāt fīlat Čaġatāī*. Ṭchrān: Muassase-ie muṭāla'ā-t-e tarīkh, ṭibb-e islāmī. – 101 s. [in Farsi]
30. Тұяқбаев Ө., Шадкам З., Қайранбаева Н. Ортағасырлық түркі медицинасының парсы тіліндегі мұрасы – «Асрār ал-атибба'» // *ҚазҰУ хабаршысы, Шығыстану сериясы*. – 2023, – № 4 (107). – Б. 97–104.
31. Uysal N. *Türk Dili Tarihinde Çaġatay Türkçesiyle Yazılmış Tıp Metinleri ve Taḫibçılık*. // *Tarihsel ve Çaġdaş Türk lehçelerinde Tıp: Metinler, Tarih, Uygulamalar, Kavramlar, Terimler*. – Ankara, 2020. – S. 375–392.

REFERENCES:

1. Bīṭīk bin 'Abd Allah al-Ḳīfshākī. *Kanz al-tujār fī ma'rafat al-ahjārp*. Dār al-Kutub, Tabṭ'ah Taimūr. No 135. f. 1b-186b. [in Arab]
2. Mirski, M.B. (2005) *Medicina Rossii X–XX vekoe: ocherki istorii (Medicine of Russia of the 10th–20th centuries: essays on history)* – Moscow. 107 p. [in Russian]
3. Subhanberdin, S.H. (1967) *Lekarstvennaya politika i istoriya razvitiya aptechnogo dela v Kazakhstane (Drug policy and history of pharmacy development in Kazakhstan)*. Author's abstract on competition of university degree. Pharm. science. Almaty, – 64 p. [in Russian]
4. Artishevsky, A. (2006), *Etyudi o vrachevatryah i farmaseftikah (The study is for doctors and pharmacists)*. - Almaty: Amity. [in Russian]
5. Toleubayev, A.T. (2006). “Qazaqtaġı baqsılıq” (Kazakh witchcraft), *Qazaq xalqınıñ dāstūrleri men ādet-ġurıptarı*. – V.1. – Almaty. pp. 24–42. [in Kazakh]
6. Pereverzev, V.G. (2002). *Lekarstvennaya pomosh i istoriya stanovleniya aptechnogo dela v Kazakhstane (Medical care and the history of the establishment of the pharmacy business in Kazakhstan)*. *Kazakhstanski farmaceuticheski vestnik*. No 21(169), 8–21. [in Russian]
7. Zhumanazarov H.S. (2018) *Tradicii, svyazannye s uzbekskoi narodnoi medicinoy (Traditions related to Uzbek folk medicine)*. Abstract of dissertation PhD: 07.00.07. History

Institute of the AN R.Uz. - Tashkent. - 52 p. [in Uzbek]

8. Aaliyeva, G.K., Tentigulkyzy, N. (2017) Evoluciya narodnoi medicinoini ee mesto v socialnoi structure kirgizov po eposu "Manas" (Evolution of folk medicine and its place in the social structure of the Kyrgyz according to the epic "Manas"). *Interaktivnaya nauka*. No 12, 111–120. [in Russian]
9. Afanasyeva, A. (2010). "Russian Imperial Medicine: The Case of the Kazakh Steppe". *Crossing Colonial Historiographies: Histories of Colonial and Indigenous Medicines in Transnational Perspective*. / Ed. by A. Digby, W. Ernst, P.B. Mukharji. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing. pp. 57–75.
10. Rashid al-Din Tabib (1931). *Tansyknâme-i Ilkhānī iā Tibb Ahl-e Hitā* / Edit. M. Mīnavī Tehrān. – 519 p. [in Farsi]
11. Ünver S. Tansukname-i İlhan Der Fünunu Ulumu Hatai Mukaddimesi. – İstanbul: Milli Mecmua Basımevi, 1939. – 112 s. [in Turkish]
12. Dragunov, A.A. (1931) Drevnemandarinskii yazyk v persidskoi transkriicii (Ancient Mandarin in Persian transcription). *Izvestiya otdeleniya gumanitarnich nauk AN SSSR*. No 3, 359–375. [in Russian]
13. Acıdurman A., Şems Ş., Arda B., Kirilen G. (2022) A Preliminary Study on Chapters Related to Human Anatomy in An Illustrated Persian Medical Book: Tānksūqnâme-i İlkhān Der Funūn-i 'Ulūm-i Khaṭā'ī. *Bellesten*. No 87(309), 415-437. [in Turkish]
14. Buell, P. (2007). How did Persian and Other Western Medical Knowledge Move East, and Chinese West? A Look at the Role of Rashid al-Din and Others. *Asian Medicine*. No 3, 279-295.
15. Klein-Franke F., Zhu Ming. (1977). Rashid ad-Dīn as a Transmitter of Chinese Medicine to the West. *Le Muséon*, CIX/3, pp. 395-404.
16. Huard P. (1977) Propos du Tenk Suk Name (Tenksuq-nameh). *Méridiens: Revue de l'Association Scientifique des Médecins Acupuncteurs*. No 37-38, 11-16.
17. Vivienne Lo, Wang Yidan. (2018). Chasing the Vermilion Bird: Late Medieval Alchemical Transformations in The Treasure Book of Ilkhan on Chinese Science and Techniques. *Imagining Chinese Medicine*. – V.18, 291-304.
18. Riedel, Stefan. (2005) Edward Jenner and the history of smallpox and vaccination. *Baylor University Medical Center Proceedings*. No 18, 21-25.
19. Sultān 'Alī al-Horāsānī. Dastūr al-'Ilāj. Manuscript, "Ampir" antique salon, private collection. No 7.10 (152). ff. 1a–88b. [in shagatai/turki]
20. Şadkam Z., Tuyaqbaev Ö., Sultanbek K. (2022) «Dastūr al-'Ilāj» traktatındağı xalq emşiligi – medicinalıq antropologiya közqarasımen (Folk medicine in the treatise "Dastūr al-'Ilāj" - from the point of view of medical anthropology). *Evraziya Gumanitarlıq Institutı Habarşısı*. No3, 89–100. [in Kazakh]
21. Acar, V. (2015). Tibet tıp kaynaklarına göre Orta Asya türk tıbbi. *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*. No 5(3), 115-123. [in Turkish]
22. Zavyalova O.I. (1996). *Dialekty kitaiskogo yazyka (Chinese dialect)*. M.: Vostochnaya kniga. [in Russian]
23. Endo Mitsuaki (1997). Oshukuka (Myakuketsu) Perushagoyaku ni hanei shita 14 seiki hatsu chugokuon. Hashimoto Mantaro kinen chugokugogaku ronshu. [Chinese pronunciation of the early 14th century, reflected in the Persian translation of the treatise "Methods [of studying] the pulse" by Wang Shuhe. Collection of works on Chinese linguistics in memory of Hashimoto Mantaro] Tokyo: Uchiyama shoten, 219–236 peji. [in Japan]
24. Haneda, Koichi (1995), On the Original Chinese Text of the Persian Translation of "Mochueh". *Journal of Asian and African Studies*. No 48(49), 719-726.
25. Persis, Berlekamp (2010). The Limits of Artistic Exchange in XIVth-Century Tabriz: the Paradox of Rashid Al-Din's Book on Chinese Medicine. *Muqarnas an Annual on the Visual Cultures of the Islamic World*. Brill. Vol. 27, pp. 209-250
26. Saburo, Miyasita (1967). A Link in the Westward Transmission of Chinese Anatomy in the Later Middle Ages. *Isis* 58, No 4, 486-90.
27. Haykıran K. (2015) İlhanlılar zamanında kültür ve eğitim. Ankara. – 444 s. [in Turkish]
28. Theodorides, J. (1998) Tholozan and Persia. *History of Science*, No 32(3), 287-296.
29. Tūlūzān, İlūnānī (1383). *Asrār al-atıbbā' iā mudjarrabāt filat Chağatāī*. Tehrān: Muassase-ie muāla'āt-e tarīkh, tıbb-e islāmī. – 101 s. [in Farsi]
30. Tuyakbaev Ö., Şadkam Z., Kayranbaeva N. (2023) Ortağasırlıq türki medicinasınıñ parsı tilindegi murası – "Asrār al-atıbbā". *QazUW xabarşısı, Şığıstanw seriýası*. No 4 (107), 97–104. [in Kazakh]
31. Uysal İ.Nebi (2020). Türk Dili Tarihinde Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Tıp Metinleri ve Tabıbcılık (Medical Texts Written in Chagatai Turkish and Tabıbcılık in the History of Turkish Language). *Tarihsel ve Çağdaş Türk lehçelerinde Tıp: Metinler, Tarih, Uygulamalar, Kavramlar, Terimler*. Ankara. – S. 375-392. [in Turkish]

Мырзахан Эгамбердиев¹, Таңшолпан Сарсенбаева²

*¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Шығыстану факультеті, Түріксоі кафедрасы, тарих
ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
e-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com*

*² Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Шығыстану
факультеті, Түріксоі кафедрасының докторанты
(Алматы, Қазақстан)
e-mail: sarsenbaeva.tangsholpan@mail.ru*

ҚАЗАҚСТАН МЕН ӨЗБЕКСТАН АРАСЫНДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ (ҚАЗІРГІ ГЕОСАЯСИ ҮДЕРІСТЕР МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа. Жаһандық әлемде Еуразия континентінде және әлемдік аренада ерекше орын алатын мемлекеттердің дамуы мен болашағына империалистік державалардың ықпалы сөзсіз. Ресей-Украина соғысы және оның салдары өшпес әлеуметтік-экономикалық із қалдырары анық. Еуропа елдері мен халықаралық ұйымдардың Ресейге қарсы санкцияларының салдарын ескере отырып, Қазақстанның алдында тиісті саяси шешімдер негізінде жаңа сыртқы саясатын құру таңдауы тұр.

Мемлекетаралық бірлестіктер шеңберінде көршілес Қазақстан мен Өзбекстан ынтымақтастығының трансформациялық үдерістері биліктің өзгеруінен кейін ғылыми әдебиетте нақты көрінісін таппай келеді. Осыған байланысты зерттеушілер, сарапшылар және басқа да институттардың алдында аймақтағы ресейлік ниеттің өзгеруі нәтижесінде тығыз қарым-қатынастарды тудырған жаһандық өзгерістер жағдайында трансформациялық үрдістердің даму болашағын ғылыми тұрғыдан қайта қарастыру міндеті тұр. Бұл зерттеу екі мемлекет арасындағы қарым-қатынастардың трансформациялық үдерістерін ой елегінен өткізу мәселелеріне арналып, қазіргі заманғы геосаяси қайта құрулар, әсіресе сыртқы саясатта және мұнай-газ секторында қандай да бір жолмен әсер етті және із қалдырады деген сауалдарға жауап береді. Салыстырмалы және статистикалық талдау әдістері, сонымен қатар қойылған мақсатты жан-жақты талдау мәселелері осы зерттеудің құрамдас бөлігі болып табылады. Посткеңестік қайта құрудың өзара қарым-қатынасының тарихи алғы шарттары мен Қазақстан және Өзбекстанның трансформациялық үдерістері осы зерттеудің өзегіне айналды. Саяси-экономикалық өзара іс-қимылдар мен кезең-кезеңмен ынтымақтастық саласында, алдымен өңірлік деңгейде, содан кейін ШЫҰ, Түрік мемлекеттері ұйымы (ТМҰ)

шенберінде қол жеткізілген келісімдерге қарамастан, Қазақстан мен Өзбекстан арасында аймақтық бәсекелестік проблемалары туындағанды. Ресейлік геосаясат екі елдің сыртқы саяси байланыстарын қайта қарауға және тығыз байланыстар қажеттілігіне өзіндік серпін берді, бұл өз кезегінде жаңа трансформациялық үдерістерді жылдамдатты. Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, тарихнамалық шолу мен дереккөз базасы қазіргі заманғы геосаяси үдерістер аясында Қазақстан мен Өзбекстанның өзара ынтымақтастықтың заманауи аспектілерін қайта қарауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Қазақстан, Өзбекстан, трансформация, геосаясат, ынтымақтастық, Орталық Азия.

Mirzahan Egamberdiyev, Tansholpan Sarsenbayeva
TRANSFORMATION OF COOPERATION BETWEEN
KAZAKHSTAN AND UZBEKISTAN (ON THE EXAMPLE OF MODERN
GEOPOLITICAL PROCESSES)

Abstract. In a global world, the influence of imperialist powers on the development and prospects of states that hold a special place on the Eurasian continent and on the world stage is imminent. The Russian-Ukrainian war and its consequences will undoubtedly leave an indelible socio-economic mark. Considering the consequences of the sanctions of European countries and international organisations against Russia, Kazakhstan faces the choice of building a new foreign policy based on appropriate policy decisions.

The methodological aspects of the study of transformational processes of cooperation between neighbouring states represented by Kazakhstan and Uzbekistan in the context of interstate associations are not sufficiently reflected in the scientific literature, especially after the change of power. In this regard, researchers, analysts and other institutions confront the great challenge of scientifically reconsidering the prospects of transformation processes in the context of global changes that have caused a close relationship as a result of Russian sentiments in the region. This research paper is devoted to the problems of transformational processes in the relationship between the two states, which in one way or another have been and will be influenced by contemporary geopolitical reconstructions, especially in foreign policy and the oil and gas sector. The methods of comparative and statistical analysis, as well as comprehensive study of the objective are an integral part of this study. The historical background to post-Soviet relations and the transformation processes of Kazakhstan and Uzbekistan are at the core of the study. Despite the agreements on political-economic interactions and gradual cooperation, first on a regional level and later within the SCO, there were problems of regional rivalry between Kazakhstan and Uzbekistan after the Organization of Turkic States (OTS). Russian geopolitics provided some impetus to rethink foreign policy and the need for

close cooperation between the two states, which prompted new transformational trends. Therefore, the historiographical review and the source base provide an opportunity to reconsider the contemporary aspects of Kazakhstan-Uzbekistan interactions within the framework of contemporary geopolitical processes.

Keywords: *Kazakhstan, Uzbekistan, transformation, geopolitics, cooperation.*

Мырзахан Эгамбердиев, Таншолпан Сарсенбаева
ТРАНСФОРМАЦИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА КАЗАХСТАНА
И УЗБЕКИСТАНА (НА ПРИМЕРЕ СОВРЕМЕННЫХ
ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ)

Аннотация. В глобальном мире влияние империалистических держав на развитие и перспективы государств, которое занимает особое место в Евразийском континенте и на мировой арене неминуем. Российско-Украинская война и его последствия не оспоримо оставит неизгладимый социально-экономический след. Учитывая, последствия санкций стран Европы и международных организаций против России перед Казахстаном стоит выбор построения новой внешней политики на основе соответствующих политических решений.

Методологические аспекты изучения трансформационных процессов сотрудничества соседских государств в лице Казахстана и Узбекистана в контексте межгосударственных объединений достаточно не отражена в научной литературе, особенно после изменения власти. В связи с этим перед исследователями, аналитиками и другими институтами стоит большая задача научного переосмысления перспектив развития трансформационных процессов в контексте глобальных изменений, которые стали причиной тесных взаимоотношений в результате российских настроений в регионе. Данное научная работа посвящена проблемам исследования трансформационных процессов взаимоотношений двух государств, на которых так или иначе современные геополитические реконструирования влияли и будут оставлять след особенно во внешней политике и нефте-газовой сфере. Методы сравнительного и статистического анализа, а так же комплексного изучения поставленной цели являются неотъемлемой частью данного исследования. Исторические предпосылки взаимоотношений постсоветского переустройства и трансформационные процессы Казахстана и Узбекистана стали ядром изучения проблемы. Несмотря на достигнутые договоренности в области политико-экономических взаимодействий и поэтапного сотрудничества сначала на региональном уровне, а после в рамках ШОС, после Организации Тюркских государств (ОТГ) между Казахстаном и Узбекистаном были проблемы регионального соперничества. Российская геополитика дала своего рода толчок переосмысления внешней политики и необходимости тесного сотрудничества двух государств, что вызвала тенденции

новой трансформации. В силу сказанного историографический обзор и источниковедческая база дает возможности по новому пересмотреть современные аспекты взаимодействий Казахстана и Узбекистана уже в рамках современных геополитических процессов.

Ключевые слова: *Казахстан, Узбекистан, трансформация, геополитика, сотрудничество.*

Кіріспе

1991 жылдың басындағы бұрынғы КСРО-ға қатысты түбегейлі өзгерістер Еуразиялық құрлықтағы елдердің халықаралық және аймақтық деңгейде өздерінің жеке дара стратегиялық дамуын өзгерте бастады. Орталық Азияның аймақтық интеграциясы мен дербес саяси-экономикалық болашағы бір жағынан көршілес елдерді алаңдатса, екінші жағынан Ресейдің аймаққа бағытталған саясаты елеулі ізін қалдыруда. Бастапқы жылдары Өзбекстанның ішкі саяси жағдайында діни фактордың өрбуі мен Қазақстанның көпвекторлық ұстанымы екі елдің мемлекеттік құрылымын ұлттық принциптерге негіздеді. Бұл жағдай өз кезегінде көршілес мемлекеттердің өзіндік саяси бағытын белгілеп берді және бірқатар мәселелердің туындауына түрткі болды. Осыған қарамастан екі ел арасында нақты келісім-шарттарға қол жеткізілді, оның ішіндегі ең маңыздылары: «Мәңгілік достық туралы келісім шарт» (1998 ж.), «Қазақстан Республикасы мен Өзбекстан Республикасы арасындағы мемлекеттік шекарасы туралы шарт» (2001 ж.), «Қазақстан Республикасы мен Өзбекстан Республикасы арасындағы стратегиялық әріптестік туралы келісім шарт» (2013 ж.), «Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы одақтастық туралы келісім шарт» (2022 ж.) [1] және т.б. Әрине, бұл жетістіктерге қол жеткізу барысында екі ел арасында бірқатар қарсы пікірлер де орын алды. Бұның өзіндік себептері көптеген зерттеулерде көрініс тапты [2].

Ресей Федерациясының 2014 жылдан бастап Украинаға қарсы ниетінің өзгеруі салдарынан әлемдік геосаяси ықпалдастық жүйесі өзгеруге бет алды, Қазақстан мен Өзбекстан мемлекеттері осы орайда қарбаластың құрсауына түсті. Сонымен қатар осы аралықта екі елдің мемлекет басшылары да ауысып үлгерді. Ресейдің Украинаға қарсы ашқан соғысы болса әлемді дүр сілкіндіріп, Орталық Азия елдеріне деген пиғылын өзгертуге негіз қалады. Екі елдің сыртқы саяси бағыттарының өзгеруіне Сириядағы соғыс пен Әзірбайжан мен Армения арасындағы Қарабақ мәселесінің туындауы да едәуір із қалдырды, себебі Түркі кеңесіне мүше болып табылатын Қазақстан мен Өзбекстан аталған жағдайларға ресми пікірлерін білдірді [3].

Қазақстан мен Өзбекстан қай қырынан қарасақ та Қытай, АҚШ, Ресей және Еуропа елдері үшін маңызды елдер болып табылатынына ешкім күмән келтіре алмайды. Ресей бұл аймақты үнемі шикізат қоры ретінде пайдаланып келсе, Қытай мен АҚШ оны бәсекелестік аймағы деп санайды [4]. Сол себепті тақырыптың өзектілігі өзінің ішкі құрылымы мен мазмұны

жағынан аса жоғары деуге негіз бар. Себебі арадан жарты ғасырға жуық уақыт өткеніне қарамастан, Қазақстан мен Өзбекстан бүгінгі таңда жаңа қалыптасқан Түрік мемлекеттері ұйымы (ТМҰ) шеңбері мен екі жақты келісімдер жүргізу арқасында тығыз байланыстарын күшейту қажеттілігін түсінген сыңайлы [5].

Өзбекстан Республикасының мемлекет басшысы Ш.М. Мирзиевтің билік басына келуімен елінің сыртқы саясатын халықаралық және аймақтық деңгейде түбегейлі өзгертуге бет алдырды. Ол 2017 жылы Қазақстанға жасаған алғашқы іс-сапары барысында ашық ниетін айқындап қана қоймай, көршілес мемлекеттің ынтымақтастық пен әріптестікке дайын екендігін тілге тиек етті. Сол себепті әлемдік жүйеде орын алып жатқан геосаяси өзгерістер негізінде 2021 жылы екі мемлекет «Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы одақтастық туралы келісім шартқа» қол қою туралы бастама көтерілді [6]. Бұл жағдай екі елдің мүдделерін қорғайтын шартқа айналды және оның астарында жаһандану мен көрші мемлекеттердің агрессиялық ұстанымдарына біріге қарсылық білдіру қажеттілігін меңзеткен сыңайлы болды. Сол себепті зерттеу нысанына айналған Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы байланыстардың жаңа белестері мен трансформациялық үдерістерін ғылыми тұрғыдан зерделеу және қайтадан ой елегінен өткізу мәселелері мақаланың негізгі мақсаты болып табылды. Аталған мақсатқа қол жеткізу барысында нақты міндеттер айқындалды: бірінші кезекте тақырыпқа қатысты жаңа зерттеулер мен ресми деректердің кешенді талдануы; екіншіден Қазақстан мен Өзбекстан мемлекет басшыларының өзгеруінен кейінгі байланыстардың қарқынын саралау; үшіншіден екі ел арасындағы қарым-қатынастардың трансформациясы мен даму болашағына болжамды тұжырым жасау.

Зерттеу әдістері

Қазақстан мен Өзбекстанның мемлекет басшыларының өзгеруімен екі ел арасындағы екіжақты қарым-қатынастарды реттеу міндеті тұрған құқықтық құжаттарға қол қойылды [7]. Екі ел арасындағы байланыстардың жаңа қырлары мемлекетаралық ынтымақтастыққа жаңа асуларды еңсеру керектігін айқындады. Бұл әрине, ғылыми тұжырымның нақтылығын талап ететін тетіктердің бірі болып саналады. Сондықтан Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы байланыстардың трансформациясын нақты деректемелік құжаттарды өзара салыстыру арқылы қол жеткізілді. Ш.М. Мирзиевтің 2021 жылдың 6 желтоқсанда Қазақстан сапары нәтижесінде оң өзгерістер байқалып, бірқатар кездесулерге қол жеткізілді, олардың арасында ең маңыздылары: өңірлік қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері көтерілді және ТМҰ-ы шеңберіндегі ынтымақтастықты одан әрі күшейту керектігі аңғарылды [8]. Осы тұрғыда қол жеткізілген келісім-шарттардың қаншалықты күшіне енгендігі сараланды және олардың біразының бүгінгі таңда әлі де қолданысқа еңбегенгіне көз жеткізілді. Өзбекстан мен Қазақстан арасындағы жақындасу, екіжақты қарым-қатынастарды нығайту үшін

құқықтық және институционалдық негіз құру көпжақты ынтымақтастыққа, жалпы алғанда Орталық Азияның қалыптасып келе жатқан өңірлік қауіпсіздігіне оң әсер ететіні туралы бірқатар сарапшылар айтып келеді [9]. Дегенмен, ағымдағы саяси-экономикалық үдерістердің хронологиялық және нақты математикалық моделдеу әдісі екі елдің жаһандық қысымға қарсы өзара одақтасу керектігін бастамай отыр. Қарым-қатынастардағы оң өзгерістерге Қазақстан мен Өзбекстан мемлекет басшыларының Орталық Азиядағы көшбасшылық үшін күресті шетке қойып, бірін-бірі толықтыруға және өзара әрекеттесуге ұмтылуы да әсер етті. Осы орайда Қазақстан мен Өзбекстанның бұрынғы басшылары Н.Ә. Назарбаев пен И.А. Каримовтың саяси ұстанымдары кешенді түрде сараланды және оның кемшілік тұстары айқындалды. Қазақстан Орталық Азиядағы ең ірі экономиканы құрайтыны сөзсіз, ал стратегиялық маңызды Өзбекстанның геосаяси және демографиялық әлеуеттілігі аймақтың саяси тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Сондықтан, зерттеуде пайдаланылған компаративті талдау әдісі көршілес елдердің аймақтағы интеграциялық байланыстарды нығайту және оның қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі маңыздылығын айғақтайтынын көрсетті.

Зерттеу нәтижелері

Қазақстан мен Өзбекстан Республикаларының билік жүйесінің өзгеруі мен ынтымақтастықтың жаңа даму үдерісі. 2016 жылы Өзбекстан Республикасының президент міндетін атқарушы болып Ш.М. Мирзиеев келді және екі ел арасындағы байланыстардың қыры жаңа сатыға көтеріле бастады [10]. Артынша Өзбекстанда сайлау науқаны ұйымдастырылды, онда либерал-демократиялық партиясынан түскен Ш.М. Мирзиеев 88,61 % дауыспен ресми түрде Өзбекстанның Президенті аталды [11].

Өзбекстан үшін бұл жағдай бетбұрыс кезеңі деп аталуда. Мемлекет басшысы Ш.М. Мирзиеев Орталық Азияның кіндігіндегі көршілес елдер Түркіменстан және 2017 жылдың 22 наурызында Қазақстанға ресми іс сапармен келді. Осы кездесуде екі ел арасында экономикалық саланы дамыту бағытында бір қатар құжаттарға қол қойылды [12]. Олардың арасында: стратегиялық әріптестікті одан әрі тереңдету және тату көршілікті нығайту туралы бірлескен декларация; өңіраралық ынтымақтастық туралы келісім; 2017-2019 жылдарға арналған экономикалық ынтымақтастық стратегиясы; табыс пен мүлікке қосарланған салық салуды болдырмау туралы келісімге өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы хаттама; әскери ынтымақтастық туралы келісім және т.б. [13].

Қазақстанда билік жүйесі Өзбекстанмен салыстырғанда сол кезеңдегі мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың өкілеттілігін тоқтату туралы БАҚ-ы арқылы халыққа жеткізіп, ерікті түрде өзгеріске ұшырады десе болады. Дегенмен, көптеген сарапшылар оның билікті әлі уысында ұстағандығын тілге тиек етіп, болашақта бұл жағдай халықтың көтерілуіне алып келуі мүмкін деген пайымдар жасады [14]. Артынша тарихта терең із қалдырған

қанды қаңтар оқиғасы болып өтті және биліктегі бірқатар тетіктер өзгеріске ұшырады. Оның бір айғағы ретінде Атазаң референдумы мен 2023 жылдың 19 наурызындағы парламенттік сайлауды атауға болады [15]. Жуырда Атырау қаласында өткен Ұлттық құрылтайда Президент Қ-Ж.К. Тоқаев мемлекеттің даму стратегиясын нақты айқындап, биліктің басқару форматы мен жауапкершіліктің артатынын атады және осымен ол ішкі ықпалды күштердің әлсірей бастағанын аңғартты.

Алайда, осыған қарамастан қысқа мерзім ішінде жаңа басшылар арасында екі жақты және ТМҰ-ы шеңберінде байланыстардың елеулі трансформациясы жүзеге асты. Осы аралықтағы Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы байланыстардың жаңа белестерін келесідей айқындауға болады: 15 сәуір 2019 жылы «Қазақстанның Өзбекстандағы жылы» деп жариялануына байланысты екі ел арасында қол жеткізілген уағдаластықтарды жүзеге асыру үшін «Жол картасына» және сол іспетті 10-нан астам маңызды құжаттарға қол қойылды [16]. Бұл маңызды қадамдар бұрынғы мемлекет басшылар арасында жасалса да, оның басым бөлігі қағаз жүзінде қалды. Оның түпкі себептерін сарапшылар бұрынғы мемлекет басшыларының жеке дара пиғылдарымен байланыстырды [17].

Қ-Ж.К. Тоқаев пен Ш.М. Мирзиеев тұсындағы екі ел арасындағы ынтымақтастықтың эволюциясы. Қысқа әрі халықаралық қатынастар жүйесіндегі Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы байланыстардың даму кезеңдерін екі ұстаным негізінде айғақтаған жөн. Бірінші кезекте халықаралық ықпалдастықтың өршуінің салдарынан ТМҰ-ы ішіндегі мәселелер және Орталық Азиядағы ұлттық мемлекеттілікті сақтау мен қорғау мақсатында жүзеге асырылған байланыстары.

Ш.М. Мирзиеевтің билік басына келуі халықаралық және аймақтық ұйымдардағы Өзбекстанның позициясын өзгертті. 2019 жылдың 15 қазанында Әзірбайжанның бас қаласы Бакуда өткен кезекті саммиті барысында сол кездегі Түркі Кеңесінің толыққанды мүшесі болып танылды. Өзбекстанның бұл қадамын бірқатар зерттеушілер мен сарапшылар екі жақты қарады. Ресейлік аналитиктер оны Түркияның Түрік бірлігін жандандыру және «пантүрікшілдікті» меңзеуімен байланыстырса, Отандық және шетелдік зерттеушілер Өзбекстанның әрекетін эволюциялық бетбұрысқа тенеді [18]. Мәселен, отандық сарапшылар Өзбекстанның ТМҰ-на мүшелігін оң көз қараспен қабылдаса, Түркия Президенті Р.Т. Эрдоган ТМҰ-на тағы да бір түркі тілдес мемлекеттің туы ілініп тұратыны қуантарлық екенін айтты [19]. Ресейлік сарапшылар болса, Орталық Азиядағы Түркия Республикасының сенімді серіктестігі ретінде алдағы уақытта Қазақстан емес Өзбекстанның басымырақ рөл атқаратыны және бәсекелес ел болатынына меңзеді. Саммит барысында Ш.М. Мирзиеев қазіргі таңда жас кәсіпкерлердің экономикадағы ролі мен оларға көрсетілетін жеңілдік тақырыбында сөз қозғады. Сөйтіп, кезекті ІХ саммитті Өзбекстанның Самарқанд қаласында өткізілді. Саммит нәтижесінде ТМҰ-на мүше мемлекеттер арасында; халықаралық аралас тасымал туралы келісім; кедендік

дәлізді оңайлату туралы келісім және т.б. бастамаларға қол қойылды [20].

Өзбекстанның аймақтық ұйымдарға мүше болып белсенділік танытқаны Ресей мен Қытайға аса ұнай қоймайтыны рас. Алайда, Ресейдің 2022 жылғы ақпан айынан басталған Украинадағы соғысы салдарынан Орталық Азиядағы мемлекеттердің бірігуіне себеп болды. Соның бірі, 2022 жылдың желтоқсан айындағы Қазақстанның мемлекет басшысы Қ-Ж.К. Тоқаевтың бастамасымен Ташкент қаласында келісім-шарт жасауды атауға болады. Осыған дейін екі ел тек стратегиялық әріптес еді, сонымен қатар ШЫҰ, Түркі кеңесі секілді аймақтық ұйымдарда мүше еді. Одақтастық туралы шартқа қол қоюы екі ел арасындағы қарым-қатынасты жаңа деңгейге шығарды. Бұл екі мемлекет арасындағы сенімнің жоғары деңгейін көрсетеді. Еліміздің аймақтық қауіпсіздік ұйымының ҰҚШҰ-на мүшесі бола отырып, жаңадан Өзбекстан елімен «Одақтастық туралы шартқа» қол қоюы ресейлік саясаткерлер мен сарапшылар тарапынан сыни көзқарасқа ұшырады [21]. Көпшілік Қазақстанның ҰҚШҰ-дан шығып, Өзбекстанмен бірге жаңа ұйым құрғалы жатқанын және үшінші тарап шабуыл жасаған жағдайда Қазақстан бауырлас елге бет бұратынын болжады. Өз кезегінде еуропалық саясаттанушылар бұл оқиғаны мәдениеті, тілі, тарихы ортақ Орталық Азия елдерінің бірігуінің бастамасы ретінде қабылдап, бұл шешімді тарихи оқиғаға теңеп отыр. Келісім-шарт әскери, сауда-экономикалық, мәдени-гуманитарлық салалардағы, азаматтық қорғаныс және энергетика саласындағы ынтымақтастықты кеңейтуге негізделген. «Одақтастық қатынастар туралы келісімшартқа» қосымша басқармалар мен ведомстволар деңгейінде көпжақты ынтымақтастықты көздейтін 15 құжатқа қол қойылды [22]. 2022 жылы Ресей мен Украина арасында басталған соғыс әсерінен Орталық Азиядағы елдердің экономикалық және саяси өмірі алаңдата бастады. Сөзсіз ішкі нарық пен әлемдік қарбаласта шикізатты нарыққа шығару мәселесі туындады. Еуропалық сарапшылардың пікірінше, Қазақстанның Өзбекстан Республикасымен тығыз ынтымақтастығы екі елдің іргетасын қалауға қызмет етеді және алдағы уақытта бұл бастамаға Орталық Азиядағы басқа елдер де тартылады деп күтілуде [23]. Ал, 2024 жылдың 17 наурызында Ресей Федерациясында өткен президенттік сайлау қортыныдысы бойынша басымдық дауысқа ие болған В.В. Путиннің қайтадан билік басына келуі Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы байланыстарды одан әрі күшейте түсетін сынайлы.

Аймақтық геосаяси проблемалар аясында Қазақстан Республикасы мен Өзбекстан Республикасы мемлекет басшыларының кездесулері жиілей түсті. Бұл Ресей мен Украина арасында басталған соғыс әсерінен ғана емес, оның Орталық Азиядағы салдары, сонымен қатар, Еуропа елдерінің және халықаралық ұйымдардың Ресейге қарсы салынған санкцияларының нәтижесінде пайда болған мәселелердің салдарынан туындады. Қазақстан мен Өзбекстан, Ресей және Қытай сияқты екі алпауыт державаның құрсауында қалғандықтан, тығырықтан шығудың жаңа жолдарын іздеуді бастады [24]. Себебі шикізат экспорттауда Ресейден туындаған мәселелерге

қатысты Қазақстан бір жағынан Өзбекстанға мұқтаж болып отыр, ал Өзбекстанның сыртқы саудасын нығайтуда Қазақстанның географиялық потенциалы қажет болып тұр.

2022 жылы Ресей Қазақстанның мұнайы мен газын батыстың нарығына жеткізуге тосқауыл қойды, артынша «*үш жақты газ одағы*» деген мәселені ортаға салып, Орталық Азияның нарығын өзіне тәуелді етудің жаңа әдісін ойластырды. Оған Өзбекстан ресми пікірін білдірді: Өзбекстан премьер-министрінің орынбасары, энергетика министрі Ж. Мирзамахмудов «*Ресеймен газ келісімі жасалғанның өзінде бұл одақтастық дегенді білдірмейді*», Ресей газын көрші Қазақстан арқылы жеткізу туралы келіссөздер жүргізіп жатыр, бірақ «*бұл техникалық келісім болады*» деп, ойын ашық түрде аяқтады [25]. Осылайша, Ресейдің айла әрекеттерін сезінген Қ-Ж.К. Тоқаев Каспий арқылы Иран және Өзірбайжан елдеріне ресми сапарларынан нәтижелі қайтты [26]. Ол Иранның Серахс және Инче Бурун шекаралас аймақтары арқылы ынтымақтастықты жандандыруға және Қазақстанның Солтүстік-Оңтүстік дәлізіне қатысу (Үндістаннан Иран арқылы Балтық теңізіне дейін) қажеттіліктеріне ден қойды [27]. Сонымен қатар, Еуроодақ елдері мен АҚШ Ресейге қарсы санкциялардың әсерін ескере отырып, Орталық Азия елдеріне қаржылай қолдау көрсетуге дайын екендігін білдірді. Бұл туралы Орта Азия елдерінің Сыртқы істер министрлерімен С5+1 форматында өткен кездесуінде АҚШ Мемлекеттік хатшысы Энтони Блинкен тілге тиек етті [28].

2023 жылдың 28 ақпанында АҚШ Мемлекеттік хатшысы Энтони Блинкеннің Қазақстанға алғаш сапары барысында АҚШ пен Орталық Азия елдеріндегі ынтымақтастық пен серіктестікті дамыту мәселесін қарастырды, сонымен қатар, аймақтық қауіпсіздік мәселесін Қазақстан және Өзбекстан Президенттерімен талқылады. Ресейге салынған санкциялардың нәтижесінде Ресейлік зауыт фабрикаларының біршама бөлігі Орталық Азияға, яғни Қазақстан мен Өзбекстанға қоныс аударды. АҚШ пен Еуропа елдері үшін бұл мәселе шешімін таппаған маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

ТМҰ-ы шеңберінде Қазақстан-Өзбекстан байланыстары: Самарқанд саммитінің жаңа жетістіктері. Түркияның БАҚ материалдары Самарқанд қаласын «*Орталық Азияның Цюрихи*» деп атады, өйткені 2022 жылы қалада екі ірі саммит өтті, олар – ШЫҰ және ТМҰ-ы. Тоғызыншы саммит «*Түркі өркениетінің жаңа дәуірі: ортақ даму мен өркендеу жолында*» ұранымен басталып, ТМҰ-ның төрағалығы ресми түрде Түркиядан Өзбекстанға өтті. 2021 жылы Ыстамбұлда өткен Саммитте белгіленген қызмет бағыттарының тізбесі Самарқандтағы жиында талқылануын жалғастырды. Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастығы кеңесін құру туралы Нахичеван келісіміне өзгерістер енгізу туралы хаттамаға қол қою ТМҰ-ның түпкілікті әрі толыққанды халықаралық ұйымға айналуға деген ұмтылысын көрсете білді [29].

Самитте алынған қарар негізінде 2023 жыл Түркі өркениетінің гүлдену

жылы болып жарияланды, ол 2021 жылғы Саммитте қабылданған Түркі әлемінің 2040 жылға дейінгі тұжырымдамасымен қолдау тауып, саясат пен қауіпсіздік, экономика мен салалық даму, инфрақұрылымдық өзара байланыс қағидаты, адамдар арасындағы байланыстарды кеңейту және т.б. жатты. Сонымен қатар, жоғарыда аталған Тұжырымдаманы жүзеге асыру мақсатында Самарқандта 2022-2026 жылдарға арналған ТМҰ-ның даму стратегиясы бекітілді.

Жарғылық капиталы 500 миллион долларды құрайтын Түркі инвестициялық қорын қалыптастыру туралы шешім қабылданып, жаңа қордың төрағасы ретінде бұрынғы ТМҰ-ның бас хатшысы Б.Әміреев тағайындалды. ТМҰ-на мүше елдердің басшылары Қазақстанның Түркістан облысындағы TURANSEZ арнайы экономикалық аймағын дамыту ниетін қолдады. 2022 жылдың қараша айының басында Түрік мемлекеттерінің банктік қауымдастықтар кеңесі құрылды. Жалпы, мұның бәрі қауымдастық мүшелерінің сауда-экономикалық және қаржылық интеграциясын одан әрі дамыту әрекеті туралы айтады. Саммитке қатысушылар Түрік мемлекеттерінің көліктік байланысы тақырыбына, атап айтқанда, «Шығыс-Батыс» Транскаспий халықаралық дәлізін одан әрі дамыту қажеттілігіне ерекше назар аударды. Бұл кезеңде әзірге нәтижелер қарапайым. Ш.М. Мирзиев атап өткендей, Өзбекстан сыртқы сауда жүктерінің 10 пайызын осы дәліз арқылы тасымалдайды. Бұны ескере отырып, процесті жандандыру үшін жаңа келісімдердің тұтас тізбесі қабылданды, мысалы, жеңілдетілген кедендік дәліз құру, халықаралық аралас жүк тасымалы, сондай-ақ Көлік коммуникацияларын дамыту бағдарламасы. Сонымен қатар, Зәңгезур дәлізін мүмкіндігінше тезірек ашу, Баку-Тбилиси-Карс теміржол желісінің өткізу қабілетін арттыру және Өзбекстан-Қырғызстан-ҚХР мен Термез-Мазари-Шариф-Кабул-Пешавар теміржол желілерін әртараптандыру мақсатындағы жұмыстарға қолдау көрсетілді [30].

Энергетика мәселесі де өзекті мәселелердің біріне айналды. Саммитте Р.Т. Эрдоған Түрік мемлекеттерінің стратегиялық энергетикалық дәліздердің тоғысқан жерінде тұрғанына тоқталып, мысалы, Баку-Тбилиси-Джейхан құбырын ең сәтті энергетикалық жобалардың бірі деп атады. Оның үстіне, оның пікірінше, Оңтүстік газ дәлізі Еуропаға газ тасымалдайтын төртінші артерия ретінде ойластырылған, оның негізі Трансанадолы газ құбыры (TANAP) болып табылады. Бұл Ресейдің ықпалынсыз көлік және энергетика саласындағы бастамалардың ауқымды екенін айта кеткен жөн. Мәселе Түркияның өз аумағынан тысқары жерде мұндай ірі жобаларға инвестиция салуға қаншалықты дайын екендігінде, өйткені түрік тарапы әдетте шағын және орта жобаларға көңіл бөлуге дағдыланған. Оның үстіне жұырда Түркияда болып өткен жойқын зілзәлә салдарынан Түркия қаншалықты инвестиция салатыны сұрақ белгісі болып отыр. Саяси қайшылықтарды да ұмытпау керек. Мысалы, сол Зәңгезур дәлізі – Әзірбайжан мен Түркия ілгерілеткен, бірақ Армения мен сөзсіз, Иран тарапынан елеулі қарсылыққа ұшыраған жоба немесе Ресей қауіптенетін Транскаспий газ құбыры жобасы

деуге негіз бар [31]. Осыған аландаушылық білдірген Ресейдің халықаралық істер жөніндегі кеңестің ресми ақпарат материалдарында бұл мәселе жан-жақты талқылаудан өтіп, Түрік интеграциясының алдын алынуы қажеттілігі күн өткен сайын тілге тиек етілуде. Әрине қазіргі Ресейдің ішкі нарығы мен Ресей-Украина соғысындағы шығыны оның экономикалық потенциалын төменге тартуы ықтимал. Сол себепті Орталық Азия мемлекеттерінің шикізат байлығын ұысында ұстауды меңзеп отыр.

Қорытынды

Бүгінде Орталық Азия өз дамуының жаңа кезеңінен өтуде. Аймақтың маңызды мемлекеттері болып табылатын Қазақстан мен Өзбекстан бір жағынан Ресейдің пиғылы нәтижесінде, екінші жағынан Қытайдың «жұмсақ күш саясатына» төтеп беру үшін тең құқықты негізде бірігулері күн талабынан туындап отқандығы анық. Сол себепті екі ел арасында мемлекетаралық ынтымақтастықты нығайту, өзекті мәселелердің барлық спектрі бойынша өзара қолайлы шешімдерді нақты іздеу үрдісі байқалады. Соңғы жылдары Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы саяси-экономикалық ынтымақтастықтың дамуы жеделдетілген динамикаға ие болды, сыртқы сауда, өзара инвестиция, көлік секторы саласындағы ынтымақтастықтың пайдаланылмаған әлеуетін белсенді түрде іске асыру тенденциясы жылдамдығын арттырды. 2018 жылдың қараша айында Шымкентте екіжақты қарым-қатынастар тарихындағы бірінші Өңіраралық форум өтті, онда екі елдің өңірлері деңгейінде тікелей өңіраралық ынтымақтастық туралы 16 меморандумға қол қойылды, ал өңірлердің шаруашылық субъектілері оны жүзеге асыру туралы келісімдердің 26 инвестициялық жобаға қол қойылды.

Президент Ш.М. Мирзиеевтің 2021 жылғы 5-6 желтоқсандағы Қазақстанға мемлекеттік сапары барысында одақтастық қатынастар туралы Декларацияға қол қойылғаннан бергі жылдар ішінде екі мемлекет арасындағы әріптестік жаңа деңгейге көтерілді. Одақтастық қатынастар туралы шарт сауда-экономикалық, көліктік, энергетикалық, экология және суды пайдалануды, аймақтағы қауіпсіздікті қоса алғанда, бірлескен ынтымақтастықтың бірқатар нақты бағыттарын анықтайды және Қазақстан мен Өзбекстанның одан әрі дамудың маңызды мәселелеріне ортақ көзқарастарын біріктіреді. Одақтастық қатынастардың табысты және тиімді дамуы үшін мемлекет басшылары деңгейінде Жоғары мемлекетаралық кеңес құрылды. Ол өзара іс-қимылды дамытудың басым бағыттарын анықтауға, маңызды саяси және экономикалық мәселелерді шешуге, өзара мүдделі негізгі өңірлік және жаһандық күн тәртібіндегі ұстанымдарды анықтауға шақырылды.

Жылдар бойы нақты шешімін таппай келген мәселелер, екі елдің мемлекет басшыларының өзгеруі салдарынан жаңа қырға ие бола бастады. Қ-Ж.К. Тоқаев пен Ш.М. Мирзиеевтің бастамасымен шешімін таппай келген демаркация мәселесі оңды нәтижеленді, Өзбекстан «ашық есік» саясатын

ұстанып, туризм саласын дамытуға бет бұрды, екі ел арасындағы байланыстар модернизацияланды. Осылайша, Қазақстан мен Өзбекстан Орталық Азия аймағында бірінші болып екіжақты қарым-қатынастарды одақтастар деңгейіне жеткізді, саяси диалогты институттандырды, бұл бүкіл Орталық Азияның дамуындағы маңызды кезеңге айналды. Бір жағынан, екі мемлекетке екіжақты және өңірлік диалогты дамытуға ортақ көзқарастарды тиімдірек қалыптастыруға мүмкіндік берсе, екінші жағынан, ол Орталық Азиядағы саяси және стратегиялық өзара іс-қимылдың түбегейлі жаңа деңгейіне өтуге бастамашы бола алады.

Мемлекеттер ТМҰ-да ортақ белсенділікті арттырды, Орталық Азияның өміршеңдігін жалғастыру мақсатында ортақ нарық пен тұрақты әскер мәселелері де күн тәртібіне енді. Расында да, Қазақстан мен Өзбекстанның одағы туралы декларацияны түркі халықтарының өзара ынтымақтастығы мен бірлігі шеңберінде қарастырған жөн. Өйткені ұлттық мүдде мен ұлттың болашағы бірліктің арқасында жүзеге асатыны сөзсіз. Орталық Азияның ірі мемлекеттері болып саналатын Қазақстан мен Өзбекстан Түркі мемлекеттері ұйымы, Түркі мәдениетінің халықаралық ұйымы (ТҮРКСОЙ), Түркітілдес елдердің Парламенттік Ассамблеясы сияқты аймақтық ұйымдарға мүше. Қазақстан мен Өзбекстанның интеграциясы Орталық Азиядағы түркі әлемін нығайтатыны анық. Бір-бірімен одақтастық қатынасқа түсу арқылы олар көршілес елдердің интеграциясына жаңа серпін беріп, жаңа мүмкіндіктерді ашады.

Жалпы, бүгінде Қазақстан мен Өзбекстан аймақ мемлекеттері арасындағы өзара іс-қимылдың жаңа түрінің үлгісі ретінде аймақтық ынтымақтастықты нығайтудың жолсерігі мен негізіне айналуға арналған өзіндік жолын тұрғызуда. Сонымен қатар, қазақ-өзбек ынтымақтастығы ешкімнің мүддесіне қарсы бағытталмаған, керісінше, Орталық Азия алдында тұрған тұрақты даму мен қауіпсіздіктің ортақ міндеттерін шешу үшін ортақ күш-жігерді біріктіруге бағытталған.

ӘДЕБИЕТТЕР.

1. Сәтбаев Д. Орталық Азияны жақындастыру. Иллюзия немесе шынайы мүмкіндік? // «Қазақстан экономикасының трансформациясы». – Астана: «IndigoPrint» баспаханасы, 2019. – 305-322 б.
2. Кушкумбаев С. Партнерство Казахстана и Узбекистана в контексте истории и геополитики Центральной Азии // Материалы международной конференции «Узбекистан – Казахстан: 25 лет установления дипломатических отношений». – Ташкент, 2017. – 18-26 с.
3. Левистон М. Казахстан в пучине кризисов: от январских волнений до войны в Украине. Перевод с французского Н. Киселевой-Туле // *Russie.NEI.Reports*, № 39, Iffri, сентябрь 2022.
4. Тюркер А.Т. Российские и китайские интересы в Центральной Азии // *Центральная Азия и Кавказ*. – Том 15, Выпуск 1. – 2012. – 121-131 с.
5. Erol M.S. Organization of Turkic States Samarkand Summit: «Towards Common Development and Prosperity» in the Turkish World // *ANKASAM*, <https://www.ankasam.org/organization-of-turkic-states-samarkand-summit-towards-common-development-and-prosperity-in-the-turkish-world/?lang=en> (Қаралған уақыты:

- 12.01.2024).
6. Қазақстан Республикасы мен Өзбекстан Республикасы арасындағы одақтастық қатынастар туралы шартқа қолқою туралы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 19 желтоқсандағы № 60 Жарлығы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2200000060> (Қаралған уақыты: 13.01.2024)
7. Узбекистан и Казахстан договорились о повышении статуса межгосударственных отношений до уровня союзничества // <https://podrobno.uz/cat/politic/uzbekistan-i-kazakhstan-dogovorilis-povyshenii-statusa-mezhgosudarstvennykh-otnosheniy-do-urovnya-so/> (Қаралған уақыты: 15.02.2024)
8. Эксперты Казахстана и Узбекистана обсудили планы дальнейшего расширения сотрудничества // https://www.inform.kz/ru/eksperty-kazahstana-i-uzbekistana-obsudili-plany-dal-neyshego-rasshireniya-sotrudnichestva_a4017473 (Қаралған уақыты: 16.02.2024)
9. Узбекистан и Казахстан будут вместе противостоять угрозам. Ташкент и Астана могут создать собственную систему региональной безопасности // https://www.ng.ru/cis/2022-12-01/1_8605_kazakhstan.html?ysclid=lgysup02nt153823296 (Қаралған уақыты: 16.02.2024)
10. Медицинское заключение о болезни и причине смерти Ислама Абдуганиевича Каримова // <https://president.uz/ru/lists/view/30> (Қаралған уақыты: 19.02.2024)
11. Церемония вступления в должность Президента Республики Узбекистан // <https://president.uz/ru/lists/view/110> (Қаралған уақыты: 20.02.2024)
12. Президент Узбекистана Шавкат Мирзиев прибыл в Казахстан // <https://president.uz/ru/lists/view/337> (Қаралған уақыты: 22.02.2024)
13. Қазақстан мен Өзбекстан одақтастық қатынастар туралы құжатқа қол қойды // <https://kaz.orda.kz/aza-stan-men-uzbekstan-oda-tasty-atynastar-turaly-zhat-a-ol-ojdy/> (Қаралған уақыты: 28.02.2024)
14. 14. Январь, который изменил Казахстан. Как страна переживает последствия крупнейших беспорядков в своей истории // <https://www.bbc.com/russian/features-64121146> (Қаралған уақыты: 30.02.2024)
15. 15. Парламентские выборы в Казахстане отличались неформальностью - кыргызские эксперты // https://www.inform.kz/ru/parlamentnskie-vybory-v-kazahstane-otlichalis-neformalnost-yu-kyrgyzskie-eksperty_a4049929?ysclid=lgtencdwdk192671669 (Қаралған уақыты: 02.03.2024)
16. 16. Брифинг для представителей средств массовой информации по итогам переговоров с Президентом Республики Узбекистан Шавкатом Мирзиёевым // https://www.akorda.kz/ru/events/international_community/foreign_visits/brifing-dlya-predstavitelei-sredstv-massovoi-informacii-po-itogam-peregovorov-s-prezidentom-respubliki-uzbekistan-shavkatom-mirzиеevym (Қаралған уақыты: 03.03.2024)
17. Blackmon P. After Karimov and Nazarbayev: change in Uzbekistan and Kazakhstan? // December 2020 Central Asian Survey 40(1):1-18. DOI:10.1080/02634937.2020.1837073 (Қаралған уақыты: 05.03.2024)
18. Узбекистан вступает в Тюркский совет // https://www.inform.kz/ru/uzbekistan-vstupaet-v-tyurkskiy-sovet_a3565230?ysclid=lgtf2beii1842336040 (Қаралған уақыты: 06.03.2024)
19. Uzbekistan decides to join 'Turkic alliance' during Erdogan's visit // <https://www.hurriyetdailynews.com/uzbekistan-decides-to-join-turkic-alliance-during-erdogans-visit-131109?ysclid=lgtf5ye1rp366441772> (Қаралған уақыты: 07.03.2024)
20. The 9th summit of OTS summit in Samarkand ends with adoption of joint declaration // <https://asiaplustj.info/ru/node/318720?ysclid=lgtfbe66h8590934058> (Қаралған уақыты: 07.03.2024)
21. Визит Токаева в Ташкент: свет и тень в отношениях двух стран // <https://rus.azattyq.org/a/32192614.html> (Қаралған уақыты: 09.03.2024)
22. Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы одақтастық байланыстар туралы Декларацияға қол қойылды // https://www.inform.kz/kz/kazakstan-men-uzbekstan-arasyndagy-odaktastyk-baylanystar-turaly-deklaraciyaqa-kol-koylydy_a3870936?ysclid=lgtfvxdxj855050456 (Қаралған уақыты: 09.03.2024)
23. Ahmad Siddiqui M. Sh., Ud Din Kh. Conceptualizing Security Dilemma and Economic Impacts of the Russian-Ukraine War on the Central Asian Region // https://www.researchgate.net/publication/368714792_Conceptualizing_Security_Dilemma_and_Economic_Impacts_of_the_Russian-Ukraine_War_on_the_Central_Asian_Region (Қаралған уақыты: 12.03.2024)
24. Токаев: Узбекистан – братское государство, с которым мы связаны общими корнями // <https://www.nur.kz/politics/universe/1945535-tokaev-i-mirzиеev-proveli-sovmestnyu-brifing-dlya-smi/?ysclid=lgtgcom266912209770> (Қаралған уақыты: 12.03.2024)

25. Узбекистан отказался от идеи России по «тройственному газовому союзу» // <https://www.rbc.ru/politics/08/12/2022/6391782d9a7947746a4ce52?ysclid=lg067avr571781647> (Қаралған уақыты: 12.03.2024)
26. 10 договоров о сотрудничестве были подписаны между Казахстаном и Азербайджаном // <https://www.nur.kz/zhanakazakhstan/1984948-10-dogovorov-o-sotrudnichestve-byli-podpisany-mezhdu-kazahstanom-i-azerbaydzhanom/> (Қаралған уақыты: 13.03.2024)
27. 9 совместных документов подписали Иран и Казахстан по итогам визита Токаева // <https://www.nur.kz/politics/universe/1974742-9-sovmestnyh-dokumentov-podpisali-iran-i-kazahstan-po-itogam-vizita-tokaeva/> (Қаралған уақыты: 13.03.2024)
28. What to expect from Blinken's visit to Kazakhstan this week and C5+1 ministerial meeting // https://www.inform.kz/en/what-to-expect-from-blinken-s-visit-to-kazakhstan-this-week-and-c5-1-ministerial-meeting_a4040631?ysclid=lgth9nr91807966228 (Қаралған уақыты: 14.03.2024)
29. Burhanettin D. Semerkand Zirvesi ve Türkiye'nin Yeri // <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/duran/2022/09/17/semerkand-zirvesi-ve-turkiyenin-yeri?ysclid=lgthujb460982810136> (Қаралған уақыты: 14.03.2024)
30. Pomfret R. The Eurasian Land Bridge The Role of Service Providers in Linking the Regional Value Chains in East Asia and the European Union // <https://www.eria.org/uploads/media/ERIA-DP-2018-01.pdf> (Қаралған уақыты: 15.03.2024)
31. Исламов Д. Саммит Организации тюркских государств в Самарканде: между иллюзией и реальностью // <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/postsoviet/sammit-organizatsii-tyurkskikh-gosudarstv-v-samarkande-mezhdu-illyuziei-i-realnostyu/?ysclid=lg16d7j6s501821109> (Қаралған уақыты: 16.03.2024)

REFERENCES:

1. Satbayev D. Ortalyq Aziyany zhaqyndastyru. Illuziya nemese shynayi mumkindik? [Convergence of Central Asia. Illusion or real opportunity?] // «Qazaqstan ekonomikasynyn transformatsiyasy» [Transformation of the economy of Kazakhstan]. – Astana: «IndigoPrint» baspahanasy, 2019. – 305-322 p.
2. Kushkumbayev S. Partnyorstvo Kazakhstana i Uzbekistana v kontekste istorii i geopolitiki Tsentralnoi Azii [Partnership between Kazakhstan and Uzbekistan in the context of Central Asian history and geopolitics] // Materialy mezhdunarodnoi konferentsii «Uzbekistan – Kazakhstan: 25 let ustanovleniya diplomaticheskikh otnoshenii». – Tashkent, 2017. – 18-26 p.
3. Leviston M. Kazakhstan v puchine krizisov: ot yanvarskih volnenii do voiny v Ukraine. Perevod s frantsuzkogo N. Kiselevoi-Tule [Kazakhstan in the depths of crises: from the January riots to the war in Ukraine. Translation from the French by N. Kiseleva-Toulet] // Russie.NEI.Reports, № 39, Ifri, september 2022.
4. Turker A.T. Тюркер А.Т. Росийские и Китайские интересы в Тsentralnoi Azii [Russian or Chinese interests in Central Asia] // Tsentralnaya Aziya i Kavkaz. [Central Asia and the Caucasus] – Volume 15, Issue 1. – 2012. – 121-131 p.
5. Erol M.S. Organization of Turkic States Samarkand Summit: «Towards Common Development and Prosperity» in the Turkish World // ANKASAM, <https://www.ankasam.org/organization-of-turkic-states-samarkand-summit-towards-common-development-and-prosperity-in-the-turkish-world/?lang=en> (accessed: 12.01.2024).
6. Qazaqstan Respublikasy men Özbekstan Respublikasy arasyndagy odaqstasyq qatynastar turaly shartqa qol qoiy turaly. Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin 2022 jylgy 19 jeltosandagy № 60 Jarlygy [About the signing of the treaty on alliance relations between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Uzbekistan. Decree № 60 of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 19, 2022] // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2200000060> (accessed: 13.01.2024)
7. Uzbekistan i Kazakhstan dogovorilis o povyshenii statusa mezhgosudarstvennykh otnosheniy do urovnya soyznichestva [Uzbekistan and Kazakhstan agree to upgrade inter-state relations to an alliance] // <https://podrobno.uz/cat/politic/uzbekistan-i-kazahstan-dogovorilis-povyshenii-statusa-mezhgosudarstvennykh-otnosheniy-dourovnya-so/> (accessed: 15.02.2024)
8. Eksperty Kazakhstana i Uzbekistana obsudili plany dalneyshego rasshireniya sotrudnichestva [Experts from Kazakhstan and Uzbekistan discuss plans to further expand cooperation] // https://www.inform.kz/ru/eksperty-kazahstana-i-uzbekistana-obsudili-planu-dal-neyshego-rasshireniya-sotrudnichestva_a4017473 (accessed: 16.02.2024)

9. Uzbekistan i Kazakhstan budut vmeste protivostoyat ugrozam. Tashkent i Astana mogut sozdat sobstvennyuyu sistemu regionalnoi bezopasnosti [Uzbekistan and Kazakhstan will work together to counter threats. Tashkent and Astana could create their own regional security system] // https://www.ng.ru/cis/2022-12-01/1_8605_kazakhstan.html?ysclid=lggyupo2nt153823296 (accessed: 16.02.2024)
10. Meditsinskoe zaklučenje o bolezni i prichine smerti Islama Abduganievicha Karimova [Medical report on the illness and cause of death of Islam Abduganievich Karimov] // <https://president.uz/ru/lists/view/30> (accessed: 19.02.2024)
11. Tseremonia vstupleniya v dolzhnost Prezidenta Respubliki Uzbekistan [Inauguration ceremony of the President of the Republic of Uzbekistan] // <https://president.uz/ru/lists/view/110> (accessed: 20.02.2024)
12. Prezident Uzbekistana Shavkat Mirziyoyev pribyl v Kazakhshtan [Uzbekistan's President Shavkat Mirziyoyev arrives in Kazakhstan] // <https://president.uz/ru/lists/view/337> (accessed: 22.02.2024)
13. Qazaqstan men Ózbekstan odaqtastyq qatynastar turaly qujatqa qol qoidy [Kazakhstan and Uzbekistan signed a document on alliance relations] // <https://kaz.orda.kz/aza-stan-men-zbekstan-oda-tasty-atynastar-turaly-zhat-a-ol-oidy/> (accessed: 28.02.2024)
14. Yanvar, kotoryi izmenil Kazakhstan. Kak strana perezhivayet posledstviya krupneishikh bezporyadkov v svoei istorii [The January that changed Kazakhstan. How the country is experiencing the aftermath of the biggest riots in its own history] // <https://www.bbc.com/russian/features-64121146> (accessed: 30.02.2024)
15. Parlamentskiye vybory v Kazakhstane otlichyalis neformalnostiyu – kyrgyzskie eksperty [Kazakhstan's parliamentary elections were notable for their informality – Kyrgyz experts] // https://www.inform.kz/ru/parlamentskiye-vybory-v-kazakhstan-otlichyalis-neformal-nost-yu-kyrgyzskie-eksperty_a4049929?ysclid=lgtencdw dk192671669 (accessed: 02.03.2024)
16. Brifing dlya predstavitelei sredstv massovoi informatsii po itogam peregovorov s Prezidentom Respubliki Uzbekistan Shavkatom Mirziyoyevym [Briefing for media representatives on the results of negotiations with the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev] // https://www.akorda.kz/ru/events/international_community/foreign_visits/brifing-dlya-predstavitelei-sredstv-massovoi-informacii-po-itogam-peregovorov-s-prezidentom-respubliki-uzbekistan-shavkatom-mirziyevym (accessed: 03.03.2024)
17. Blackmon P. After Karimov and Nazarbayev: change in Uzbekistan and Kazakhstan? // December 2020 Central Asian Survey 40(1):1-18. DOI:10.1080/02634937.2020.1837073 (accessed: 05.03.2024)
18. Uzbekistan vstupayet v Turksiy sovet [Uzbekistan joins the Turkic Union] // https://www.inform.kz/ru/uzbekistan-vstupaet-v-tyurkskiy-sovet_a3565230?ysclid=lgtf2be ii1842336040 (accessed: 06.03.2024)
19. Uzbekistan decides to join 'Turkic alliance' during Erdogan's visit // <https://www.hurriyetdailynews.com/uzbekistan-decides-to-join-turkic-alliance-during-erdogans-visit-131109?ysclid=lgtf5ye1rp366441772> (accessed: 07.03.2024)
20. The 9th summit of OTS summit in Samarkand ends with adoption of joint declaration // <https://asiaplustj.info/ru/node/318720?ysclid=lgtfbe66h8590934058> (accessed: 07.03.2024)
21. Vizit Tokayeva v Tashkent: svet i ten v otnosheniyakh dvukh stran [Tokayev's visit to Tashkent: light and shadow in relations between the two countries] // <https://rus.azattyq.org/a/32192614.html> (accessed: 09.03.2024)
22. Qazaqstan men Ózbekstan arasyndagy odaqtastyq baylanstar turaly Deklaratsiyaga qol qoiyldy [The Declaration on alliance relations between Kazakhstan and Uzbekistan was signed] // https://www.inform.kz/kz/kazakstan-men-ozbekstan-arysyndagy-odakastyk-baylanstar-turaly-deklaraciya-kol-koyyldy_a3870936?ysclid=lgtfvxd xj855050456 (accessed: 09.03.2024)
23. Ahmad Siddiqi M. Sh., Ud Din Kh. Conceptualizing Security Dilemma and Economic Impacts of the Russian-Ukraine War on the Central Asian Region // https://www.researchgate.net/publication/368714792_Conceptualizing_Security_Dilemma_and_Economic_Impacts_of_the_Russian-Ukraine_War_on_the_Central_Asian_Region (accessed: 12.03.2024)
24. Tokayev: Uzbekistan – bratskoe gosudarstvo, s kotorym my svyazany obshimi kornyami [Tokayev: Uzbekistan is a brotherly state with which we are linked by common roots] // <https://www.nur.kz/politics/universe/1945535-tokaev-i-mirziyev-proveli-sovmestnyy-brifing-dlya-smi/?ysclid=lgtgcom266912209770> (accessed: 12.03.2024)
25. Uzbekistan rejects Russia's «Triple Gas Union» idea // <https://www.rbc.ru/politics/08/12/2022/6391782d9a7947f46a4ce52?ysclid=lg067avp571781647> (accessed: 12.03.2024)

12.03.2024)

26. 10 dogovorov o sotrudnichestve byli podpisany mezhdu Kazahstanom i Azerbaidzhanom [10 cooperation agreements signed between Kazakhstan and Azerbaijan] // <https://www.nur.kz/zhanakazakhstan/1984948-10-dogovorov-o-sotrudnichestve-byli-podpisany-mezhdu-kazahstanom-i-azerbaydzhanom/> (accessed: 13.03.2024)

27. 9 sovmetnykh dokumentov podpisali Iran i Kazahstan po itogam vizita Tokayeva [Iran and Kazakhstan signed 9 joint documents after Tokayev's visit] // <https://www.nur.kz/politics/universe/1974742-9-sovmetnykh-dokumentov-podpisali-iran-i-kazahstan-po-itogam-vizita-tokayeva/> (accessed: 13.03.2024)

28. What to expect from Blinken's visit to Kazakhstan this week and C5+1 ministerial meeting // https://www.inform.kz/en/what-to-expect-from-blinken-s-visit-to-kazahstan-this-week-and-c5-1-ministerial-meeting_a4040631?ysclid=lgthg9nr9i807966228 (accessed: 14.03.2024)

29. Burhanettin D. Semerkand Zirvesi ve Türkiye'nin Yeri // <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/duran/2022/09/17/semerkand-zirvesi-ve-turkiyenin-yeri?ysclid=lgthujb46o982810136> (accessed: 14.03.2024)

30. Pomfret R. The Eurasian Land Bridge The Role of Service Providers in Linking the Regional Value Chains in East Asia and the European Union // <https://www.eria.org/uploads/media/ERIA-DP-2018-01.pdf> (accessed: 15.03.2024)

31. Islamov D. Исламов Д. Саммит Организации тюркских государств в Самарканде: между иллюзией и реальностью [Organization of Turkic States summit in Samarkand: between illusion and reality] // <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/postsoviet/sammit-organizatsii-tyurkskikh-gosudarstv-v-samarkande-mezhdu-illyuziy-i-realnostyu/?ysclid=lg16d7j6s501821109> (accessed: 16.03.2024)

Салтанат Әшірбай¹, Гаухар Абдрахманова²

¹ Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті,
«Саясаттану» кафедрасының 2-курс магистранты,
e-mail: saltanat.ashirbay.1984@gmail.com

² Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті,
«Саясаттану» кафедрасының доценті,
тарих ғылымдарының кандидаты,
(Астана, Қазақстан)
e-mail: gauhar-abdrakhmanova@mail.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАСТАРДЫ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУ САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТ

Андатпа. Қазіргі таңда жастардың жұмыспен қамту мәселесі өте өзекті. Тәуелсіздік алған жылдардан бастап елімізде жастар және осал топтағы жастарды жұмыспен қамту үшін көп сатылы мемлекеттік бағдарламалар қабылданды. Бұл мақалада жастар арасындағы жұмыссыздықты жою мақсатында жүргізілген бағдарламалар мен олардың нәтижелері айқын көрсетіледі. Сондай-ақ, салыстырмалы түрде шетелдік зерттеулерге мысал келтіріліп, жастардың жұмыссыздығымен күресте нәтижеге қол жеткізе алдық па деген сауалға жауап іздейді. Салыстырмалы және статистикалық зерттеу тәсілдері қолданылған.

Мақалада еліміз жастарының қазіргі таңдағы жұмыссыздық мәселесі мен онымен күресуде жасалған бағдарламалары зерттеледі. Нақты нәтиже берген Жастар корпусын қолдау жобасы (Zhasproject) төңірегінде толық мағлұмат беріліп, жұмсалған мемлекеттік қаражат жастардың жұмыссыздық деңгейін азайту мәселесі бойынша сараптама жасалынды. Зерттеуде жастарды жұмыспен қамту саласындағы ағымдағы мемлекеттік саясаттың тиімділігі бағаланып, мемлекеттік реттеу және жастарды жұмыспен қамтамасыз етудегі әлеуметтік мемлекеттің маңыздылығы талданды. Жоғарғы оқу орындарының түлектерін жұмысқа орналастыру мәселелерін қарастырылып, алдағы уақытта жастарды жұмыспен қамтуды мемлекеттік реттеудің тиімділігін арттыру жөнінде ұсыныстар берілді.

Түйін сөздер: жастар, мемлекеттік саясат, жастар жұмыссыздығы, Қазақстан, Дүниежүзілік банк, Жастар корпусын дамыту жобасы, Zhasproject, NEET жастары.

Saltanat Ashirbay, Gaukhar Abdrakhmanova
GOVERNMENT POLICY IN THE YOUTH EMPLOYMENT IN
MODERN KAZAKHSTAN

Abstract. Today the problem of youth employment is very relevant. Over the years of independence, the country has adopted various state programs for the employment of the country's youth. This article will highlight the programs carried out to reduce youth unemployment and their results. Foreign studies that investigate this problem have also been studied. These works provide an analysis of measures to eliminate youth unemployment. Comparative and statistical research methods were applied.

The article discusses the problems of unemployment of the modern youth of our country, as well as analyzes programs to address this issue. The study examined the Youth Corps Project (Zhasproject), and analyzed the results of the implementation of this program to reduce the unemployment rate of young people in Kazakhstan. The study assessed the effectiveness of the current state policy in the field of youth employment, analyzed state regulation and the importance of the welfare state in ensuring youth employment. The issues of employment of university graduates are considered, recommendations are given to improve the effectiveness of state regulation of youth employment in the future.

Keywords: *Youth, government policy, youth unemployment, Kazakhstan, World Bank, Youth Corps Project, Zhasproject, NEET.*

Салтанат Әшірбай, Гаухар Абдрахманова
ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА В СФЕРЕ ЗАНЯТОСТИ
МОЛОДЕЖИ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В настоящее время проблема занятости молодежи очень актуальна. За годы независимости в стране приняты различные государственные программы по трудоустройству молодежи страны. В данной статье будут освещены программы, проводимые с целью сокращения безработицы среди молодежи и их результаты. Также изучены зарубежные исследования, которые исследуют данную проблематику. В этих трудах дается анализ мероприятия по устранению безработицы среди молодежи. Применены сравнительные и статистические методы исследования.

В статье рассматриваются проблемы безработицы современной молодежи нашей страны, а также анализируются программы по решению этого вопроса. В исследовании изучена Проект развития молодежного корпуса (Zhasproject) и проведен анализ результатов осуществления данной программы по снижению уровня безработицы молодежи Казахстана. В исследовании оценивалась эффективность текущей государственной политики в сфере занятости молодежи, анализировалось государственное регулирование и важность социального государства в обеспечении занятости молодежи. Рассмотрены вопросы трудоустройства выпускников высших учебных заведениях, даны рекомендации по повышению эффективности государственного регулирования занятости молодежи в будущем.

Ключевые слова: *молодежь, государственная политика, молодежная безработица, Казахстан, Всемирный банк, проект развития молодежного корпуса, молодежь Zhasproject, молодежь NEET.*

Кіріспе

Қазіргі таңда жастар жұмыссыздығы мәселесі тек Қазақстанда емес, әлемнің алпауыт елдерін алаңдататын көкейтесті әлеуметтік мәселелердің біріне айналып отыр. Көрші мемлекеттегі геосаяси жағдай – Ресей-Украина соғысы еліміздің еңбек нарығына едәуір өзгерістер әкелді. Әлем саясатындағы өзгерістер халықтың әлеуметтік жағдайын нашарлатып, еңбек нарығында жұмыссыздықтың белең алуына себеп болып отыр.

Соңғы онжылдықта дамушы елдердегі жұмыссыз жастар кедейліктің зардабын шегуде. Бұл жұмыстың тұрақсыздығына және ресми жұмыспен қамту мен әлеуметтік қорғаудың болмауына байланысты. 2013 жылы дамушы елдердегі жұмыспен қамтылған жастардың үштен бірінен астамы (37,8 %) күніне 2 доллардан аз қаражатқа өмір сүреді. Салдарынан кедейлік әлемдегі 169 млн. жастарға әсер етіп, бұл сан 286 миллионға дейін өседі деген болжам бар [1].

Жастар жұмыссыздығымен күресуде дабыл қаққан Біріккен Ұлттар Ұйымының басшылығының үйлестіру кеңесі бекіткен жалпы жүйелі Альянсы 2016 жылдың ақпан айында «Жастарды жұмыспен қамту жөніндегі жаһандық бастама» көтерді. Бастама мақсаты – бірнеше мүдделі тараптардың қатысуымен әріптестік арқылы мемлекеттік деңгейде жүзеге асырылатын іс-шаралардың ықпалын арттыруға және кеңейтуге ықпал ету, ғылыми негізделген шараларды іске асыруға жәрдемдесу және жастарды жұмыспен қамту саласында тиімді және инновациялық іс-шаралар ауқымын ұлғайту. Біріккен Ұлттар Ұйымының 21 ұйымы әзірлеген бұл жаһандық бастама ұйымның бүкіл жүйесінің саяси салмағы мен ықпалын пайдалануды, оның иелігіндегі барлық білім мен ресурстарды елдерді, әлеуметтік серіктестерді, жеке секторды, жастар ұйымдарының өкілдерін, азаматтық қоғамды, қорларды, ғылыми орталықтарды біріктіру үшін жұмылдыруды жоспарлап отыр [2].

Мақала жазу барысында келесі мақсаттар қойылды:

- Қазақстандық еңбек нарығындағы жастарды жұмыспен қамтудың теориялық аспектілерін саралау;
- Еліміздегі мемлекет іске асыратын жастарды жұмыспен қамтуды қолдаудың қолданыстағы бағдарламалары мен шараларын талдау;
- Жастарды жұмыспен қамту саласындағы ағымдағы мемлекеттік саясаттың тиімділігін бағалау;
- Жастарды жұмыспен қамту саласындағы табысты шетелдік тәжірибелерді және оларды қазақстандық жағдайларда бейімдеу мүмкіндігін зерделеу;
- Жастарды жұмыспен қамту саласындағы мемлекеттік реттеу және жастарды жұмыспен қамтамасыз етудегі әлеуметтік мемлекет рөлін талдау;
- Жоғарғы оқу орындарының түлектерін жұмысқа орналастыру мәселелерін қарастыру;
- Жастарды жұмыспен қамтуды мемлекеттік реттеудің тиімділігін арттыру жөніндегі негізгі қызметтерін зерттеу.

Зерттеу жұмысының әдіс тәсілдері

Мақалада Біріккен Ұлттар Ұйымы, Халықаралық Еңбек Ұйымы мен Дүниежүзілік банктың жұмыссыз жастарға қатысты мақалаларынан дерек-

темелер мен статистикалық мәліметтер келтірілді. Еліміздегі Ұлттық статистика бюросының ресми статистикалық деректемелеріне мысал келтіріліп, шетелдік және қазақстандық ғалымдардың ғылыми мақалалары негізінде осал топтағы жастарды қолдау мақсатында атқарылып жатқан мемлекеттік жобалар жөнінде шағын зерттеу жүргізілді.

Мақалада салыстырмалы талдау әдісін қолдана отырып, Қазақстандағы жастарды жұмыспен қамту саласындағы мемлекеттік жастар саясаты дамыған елдердің жастарды жұмыспен қамту саласындағы саясатымен салыстырылды. Бұл әдіс Қазақстандағы жұмыссыздықты алдын алу мақсатындағы саясатты жақсарту үшін пайдаланылуы мүмкін үздік зерттеулер мен тәжірибелерді анықтауға мүмкіндік берді.

Ғылыми еңбектерге шолу. Жұмыссыздық мәселесі әлем тәжірибесінде өзектілігін ешқашан жоймаған күрделі мәселе. Дамыған өркениетті мемлекеттерде жұмыссыздық мәселесі күн тәртібінде үнемі қозғалатын маңыздың проблемалардың бірі екенін байқауға болады. Яғни, шетелдік ғалымдар мен экономистердің еңбектеріне шолу арқылы жұмыссыздық мәселесінің тек бүгін көтеріліп отырған проблема емес екендігін аңғаруға болады.

Ең алғаш еңбек нарығында әлеуметтік-экономикалық жұмыссыздық және халықты жұмыспен қамту мәселесі өнеркәсіптік капитал дәуірінде пайда болды. XVIII ғасырда өмір сүрген ағылшын экономисі, әрі діни қызметкер Томас Мальтус жұмыссыздық өндірістің баяулап халықтың өсу қарқыны жоғарылаған кезде туындайды деген қорытындыға келген [3].

Мальтустық теорияның шектеулі екенін классикалық экономистер – Дж. Локк, А.Смит, Д. Риккардо дәлелдеді. Бұл ғалымдар макроэкономикада нарықты өзін-өзі реттеу тетіктерін ашу, еңбек ұсынысы арасындағы тәуелділікті анықтау, жалақы мөлшерлемесі, еңбек нарығының экономикалық заңдылықтарын талдау тәсілдері арқылы әдіснамалық негізде жұмыспен қамту теориясын жасады [4].

Карл Маркс капиталистік қоғамдағы жұмыссыздықтың пайда болуының экономикалық механизмін ашты. Капиталдың табиғи құрылымының өсуі салдарынан жұмыссыздықтың өсуі заңды деп көрсетті [5].

Жаңа экономикалық теорияның неоклассикалық бағытын құрушылар А.Маршалл [6], Дж. Б. Кларк, А. Пигу, Л. Вальрас [7], А. Лаффер, Р. Холл, А. Риз, М. Фельдштейндер еңбек тауардың құнын жасаушы ретінде танылмайды, ал тауардың құнының мөлшері оның шекті пайдалылығымен анықталады деп тұжырымдады [8].

XX ғасырдың 60-70 жылдарынан бастап еңбек нарығының проблемалары экономикалық жүйенің «институты» ретінде белсенді түрде зерттеле бастады. Институционалистердің өкілдері Т.Веблен, Дж. Данлоп, Дж. Коммонс, Дж. Гэлбрейт еңбек нарығы – бұл кәсіпкерлер мен жұмысшылар арасында ережелерді сақтай отырып келіссөздер жүргізетін алаң деп баяндады [9].

КСРО құлаған соң ТМД мемлекеттерінің еңбек нарықтары жаңа экономикалық басқарушылық жүйе мен нормативті-құқықтық негізде құрыла бастады. Ресейлік ғалым экономистер «еңбек нарығы» деген тіркесті қабылдау керек пе деген дилеммада тұрды. Сол кездегі қоғам үшін бұл тіркес мүлдем келмейді деп кейбір ғалымдар дау шығарды. Дегенмен, ресейлік мемлекеттік басқару саласындағы трансформация еңбек нарығындағы оң өзгерістерді

көрсетті.

XXI ғасырдың басында ресейлік ғалымдар «еңбек нарығының толыққанды теориясын» ұсынды. Онда ғалымдар «теория өркениетті еңбек нарығында жұмыс күшіне сұраныс пен ұсыныс еркіндігін, нарықтағы еркін баға, таңдаулы мамандықтар, қызметкерлер мен түрлі жұмыс берушілер арасындағы жетілген бәсекелерді ұсынды [10].

Еуропаның заманауи ғалымдар Atanu Ghoshray, Javier Ordóñez, Hector Sala зерттеулерінде, Еуроодақтағы жастар арасындағы жұмыссыздық деңгейі әр түрлі елдер мен аймақтарда әр түрлі болып келеді және дағдарыс кезінде күшейді. 2007 жылғы 15,5 пайыздан бастап 2013 жылы 23,5 пайызға дейін өсті және ересектер арасындағы жұмыссыздық деңгейінен екі есе көп болды. Соңғысын ішінара жастар арасындағы жұмыс күшінің аздығымен түсіндіруге болады. Алайда, жастар арасындағы жұмыссыздықтың ресми деңгейі де шынайы проблеманы жете бағаланбауында, өйткені жұмыссыз қалған жастар білімін жалғастыруға немесе отбасыларымен бірге тұруға шешім қабылдауы мүмкін деген тұжырымдама жасалынды. Мұндай жағдайда жұмыс табу қиын болса, жұмыс іздеу әрекеттері төмендейді және NEET деп аталатын санаттың өсуіне әкелуі мүмкін деп мәлімдеді [11].

Сонымен қатар, Еуроодақ елдерінде жастар жұмыссыздығы мәселерін зерттеуші бір топ ғалымдар Mona Mourshed, Jigar Patel, Katrin Suder Еуропада кең етек алған бұл мәселенің себептеріне талдау жасады. Ғалымдар 2014 жылдың соңғы статистикалық мәліметтерінде жұмыссыз жастардың саны 5,6 млн. адамға жеткен. Ал, NEET санатындағы жастардың саның 7,5 млн.-ды құраған. Ғалымдар Франция, Германия, Италия Португалия, Испания, Швеция және Біріккен Корольдіктің жұмыссыз жастарымен, 25 мемлекеттің 100-ге жуық компания, үкіметтік емес ұйымдар, білім ұйымдарының бағдарламаларына зерттеу жүргізді. Авторлар жастар жұмыссыздығының деңгейін реттеу үшін оларға алдымен білім беруді бастауды, ақпараттандыру базасын кеңейтуді, жастардың бастамаларын қолдауды, олардың тәжірибелік дағдыларын дамытуға шараларын ұсынды [12].

Батыс Балқан мемлекеттеріндегі жұмыссыздықты зерттеуші ғалымдар Ajtene Avdullahi, Vjosa Fejza Ademi, Besmir Salihu, Arif Krasniqi жұмыссыздықтың 2010-2019 жылдарда WB6 мемлекеттерінде – Албания, Босния мен Герцоговина, Косово, Солтүстік Македония, Монтенегро және Сербияда екі есе өскенін байқады. Арнайы кәсіби тәжірибесі мен білімі жоқ жастардың еңбек нарығына деген интеграциясының әлсіздігін көрсетті. Сондықтан жұмыспен қамту мекемелері осы санатқа еңбек саласындағы белсенді нарықтық шаралар, тиісті тапсырмалар, әсіресе кәсіптік білім беру және қайта даярлау қызметтеріне мүмкіндігінше көп көңіл бөлуі керек деген ұсыныс береді [13].

Америка Құрама Штатының Еңбек статистикасы бюросының 2023 жылдың соңғы мәліметіне сүйенсек, 16 мен 24 жас аралығындағы 826 мың жастар жаз мезгілі кезінде жұмыссыздар қатарында болған. Яғни, бұл сан алдыңғы жылмен салыстырғанда 5,6 пайызға төмен болды делінген [14]. Еңбек нарығындағы жұмыссыздық мәселесін алдын үшін АҚШ келесі бағдарламаларды жүзеге асырады: «Жастарды қорғау лигалары», «Шектеусіз студенттер лигасы», «Студенттер аштықты жою үшін», «Айналаға бет бұру».

Сонымен қатар, ерте жүктілікке тап болған 20 жасқа дейінгі жалғызбасты аналарға арналған көмек ретінде «YouthBuild» бағдарламасы жүзеге асырылуда. Америка құрама штаттарында жастар саясаты мен жұмыссыздығымен күресуде Жастар саясаты Мемлекеттік департаменті, АҚШ-тың халықаралық даму агенттігі (USAID), көтерілістер мен экстремизмнен қорғау департаменті, жұмыспен қамту саласындағы жастарды белсенді қолдау білім беруді және мәдени дамуды мемлекеттік емес «Youth Initiative» және «Youth Policy Institute» сынды жастар институты сияқты ұйымдар қызмет етеді [15].

Қазақстанда жұмыссыз жастар мәселелері тақырыбын Ж. Әбжан, Е. Әмірбекұлы, Д. Ешпанова [16], А. Альшанская [17], Д.Әлімханова [18] сынды ғалымдар зерттеп, жастар жұмыссыздығының өзекті мәселелерін көтеріп жүр. Сондай-ақ, осал топтағы НЕЕТ санатындағы жастармен жұмыс істеу және оларды жұмыспен қамтуда сәтті іске асырылған Жастар корпусын дамыту жобасы шеңберінде Д.Әшімханова, Р.Аюпова, Ә.Қайдарова, Т.Қалиев сынды авторлар тобы арнайы нұсқаулық әзірледі [19].

Зерттеудің негізгі бөлімі.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев 2021 жылы 7-ші шақырылған Парламенттің 1-ші сессиясында «Жастардың даму индексі» енгізу туралы тапсырма берді. Өлемдік тәжірибелерге назар аудара отырып, еліміздегі жастар мәселесін жергілікті атқару органдарының жастар мәселесіне қатысты жүргізіліп жатқан жұмысы осы индекс негізінде бағаланады деп Президентіміз атап өтті.

2022 жылы 1 қыркүйекте жарияланған ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Мемлекет. Біртұтас Ұлт. Берекелі қоғам» атты кезекті халыққа Жолдауында: «Жастарға жан-жақты қолдау көрсету – мемлекетіміздің басты міндетінің бірі. Еңбекпен қамтитын түрлі шаралар арқылы келесі жылы 100 мың жасты жұмысқа орналастыруымыз керек. Жастардың кәсіпкерлік бастамаларына қолдау көрсету жалғасады. Оларға жеңілдетілген тәртіппен жылдық өсімі 2,5 пайыз болатын шағын несие беріледі. Бұл шаралар қоғамның барынша үйлесімді әрі әділетті болуына ықпал етеді» деп жастарды жұмыспен қамтуды басты назарға алды [20].

2022 жылдан бастап ҚР «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» заңға өзгерістер енгізілді. Онда заңның 1-бап, 1-тарау, 3-тармақшасында «Жастар – Қазақстан Республикасының он төрт жастан жиырма тоғыз жасқа дейінгі азаматтары» деп өзгертілді [21]. Яғни, осы уақытқа дейін елімізде жастар деген санаттағы азаматтардың жас шектеуі 29 болса, 2023 жылдан бастап бұл жеке 35 жас болып бекітілді. Ендігі кезекте, еліміздегі халықтың үштен бірі, яғни 6,2 млн адам жастар категориясына кіретін болды.

Жалпы егемендік алған жылдан бастап жастар саясаты мәселесі әрдайым өзектілігін жойған жоқ. «Қазақстан 2020: болашаққа жол» Қазақстан Республикасы мемлекеттік жастар саясатының 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасы негізінде «Қазақстан жастары» бағдарламасы қабылданды [22]. Аталған жастар бағдарламасының негізгі міндеті – жастардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау, оларды еліміздегі әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси өмірге тарту және азаматтыққа тәрбиелеп, отансүйгіштік сезімді нығайту болады. Жастардың жұмыссыздығымен күресте 2017-2021

жылдардағы мемлекеттік «Еңбек» бағдарламасының маңызы зор болды [23]. Бағдарламада еңбек нарығының қажеттіліктерін ескере отырып, жастарға кәсіптік және техникалық білімі бар кадрларды қайта даярлаудан өткізу көзделді. «Мәңгілік ел жастары – индустрияға» деген ұранмен «Серпін» жобасы, «Жастар ел тірегі» атты ұлттық жобасы мен жастарды кәсіпкерлікке баулу мақсатында «Бизнес бастау» жобасы негізінде белсенді жастарға кәсіпкерлік курстарын оқыту кең жолға қойылды.

Жастарға арналған мемлекеттік бағдарламалар мұнымен тоқтап қалған жоқ. Қазақстандық жастарды қолдау мақсатында 2021 – 2025 жылдарға арналған кешенді жоспар бекітілді. Кешенді жоспарда жастарды кең ауқымда қолдау жұмыстары көрсетілді. Атап айтқанда, мүмкіндігі шектеулі жастар, жас ғалымдар, спортшы жастарды жұмыспен қамтамасыз етуде үкіметтік емес ұйымдармен (ҰЕҰ) де белсенді жұмыс істеу тетіктері де қарастырылды. Жастардың өз денсаулықтарына жауапкершілікпен қарау мақсатында «Fitness park», «Қолжетімді спорт», NEET санатындағы жастардың жұмысқа орналасуына жәрдемдесу жобаларын іске асыру көзделген [24].

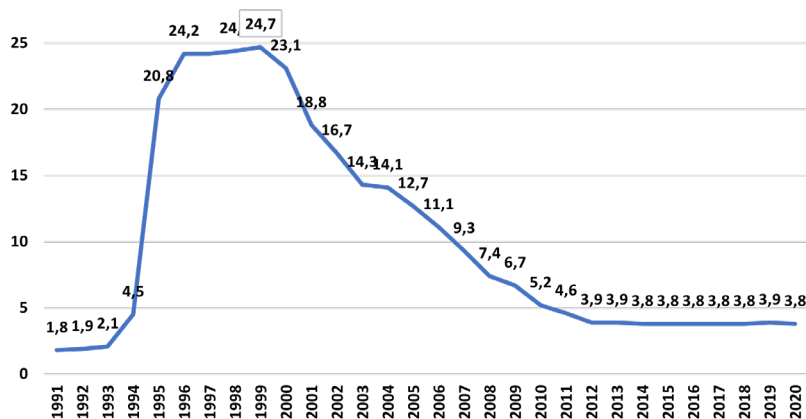
NEET терминінің тарихы 90-жылдары британдық ғалымдардың еңбектері мен есептерінде алғаш қолданған. Қоғамға бейімделе алмаған жұмыссыз жастарға «нөлдік мәртебе» беріп, оларға қатысты «тапшылықты» Z жастары деген белгімен атады. Жұмыссыз жастардың «нөлдік мәртебе» алуы британдық үкіметте, саясаткерлер мен медиа дискурс аясында өте үлкен өзгерістерге әкеліп соқтырды. Сайып келгенде, Ұлыбританияның Оңтүстік Гламорганда 1994 жылы Istance et al зерттеуінде жұмыссыз, білімі жоқ жастарды NEET терминмен ашып көрсеткен. Британдық ғалымдар «Алшақтықты толтыру» есебінде қоғамдағы жұмыссыз жастарды осы терминмен атауды дұрыс көрген. Бұл терминді 1997 жылы жаңа лейбористер әлеуметтік оқшаулау бөлімінің негізгі саяси ұсыныстары ретінде қабылдады [25].

Халықаралық еңбек бюросының соңғы мәліметіне жүгінсек, әлемде жастардың бестен бір бөлігі (NEET – Not in Employment, Education or Training) санатындағы жастар құрайды, яғни жұмыс істемейтін, оқымайтын және тәжірибе алуға ұмтылмайтын санатты айтуға болады. 1999-2019 жылдарда дүние жүзінде жастардың саны 1 млрд.-тан 1,3 млрд.-қа ұлғайғанына қарамастан, еңбек нарығында жұмыссыздық деңгейі төмендеуі жалғасуда. Яғни, жұмыссыз жастар саны 568 млн.-нан 497 млн.-ға дейін азайды. Бұл тенденция өзге елдерде жастардың орта немесе жоғары білім алып, кәсібилігінің артуын көрсеткенмен, жастардың басым бөлігі NEET санатындағы жұмыс істемейтін, не оқымайтын және тәжірибесі жоқ екенін көруге болады [26,13 б].

Халықаралық еңбек ұйымының болжамына сәйкес, әлемдегі 15-24 жас аралығындағы жастар санының өсуі жалғасуда және 2065 жылға қарай 1,4 млрд. адамға жетеді. Бұл жағдай еңбек нарығына қосымша ауыртпашылық болып, 25 жастан асқан ересек жастар арасында жұмыссыздықтың 3 есе артуықтималдығы туындайды. 2020 жылы болған COVID-19 дағдарысы кезінде бірнеше айда жастар арасында жұмыссыздық 8,7% құрады, бұл ересектермен салыстырғанда 2 есе көп жұмыс істейтін санатқа жатады. Нәтижесінде әлемдегі әрбір алтыншы жас адам оның ішінде NEET санатындағы жастар жұмысын тоқтатты деуге болады. Нәтижесінде қазіргі таңда дүние жүзінде еңбек нарығындағы жастардың 1/5 бөлігі тәжірибесіз, еңбекте табысы жоқ,

білім деңгейі мен біліктілігі төмен [27, 7 б].

1-диаграмма. UNECE мәліметі бойынша Қазақстандағы жастар арасындағы жалпы жұмыссыздық (15-24 жас аралығында, %) [28]

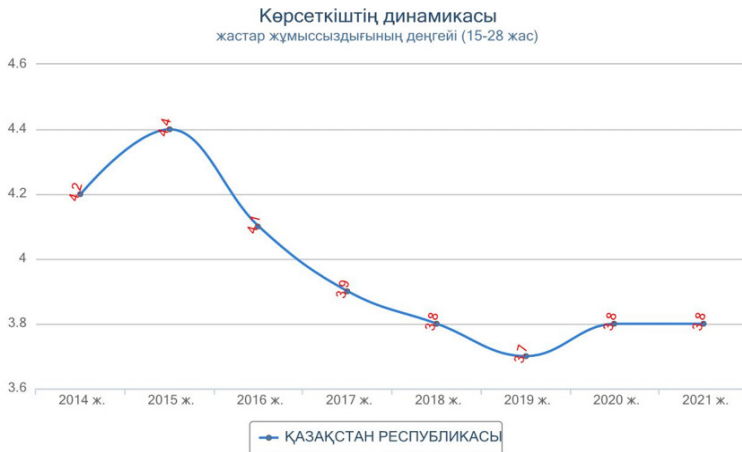

Дегенмен бұл көрсеткіштердің еңбек нарығында оң тұстары бар. Соңғы 5 жылда Қазақстандағы NEET жастарының үлесі 9,2%-дан 7,1%-ға дейін төмендеді. Тіпті пандемия кезінде жұмыссыздар мен жоғары білімі жоқ жастардың үлесі төмендеу тенденциясын (-4,9%-ға 2019 жылмен салыстырғанда) байқауға болады. Бұл білім беру мен жұмыспен қамту саласындағы мемлекеттік жастар саясатының сәтті жүзеге асырылып жатқандығының бір көрінісі. Өз кезегінде, қазақстандық жастардың NEET санатында болуының себептері – бұл үй шаруашылығы, отбасылық немесе жеке жағдайлар, денсаулық жағдайына байланысты [29, 19 б].

Үкімет, халықаралық ұйымдар, зерттеушілер және бұқаралық ақпарат құралдары арасында NEET санаты соңғы жылдары өте жиі айтылатын тіркестер қатарына енді. Бұл санатқа әдетте жұмыс істемейтін, оқымайтын және кәсіптік білім алмаған, мектеп бітірмеген, жұмыссыз, қиын жағдайдағы жастар және әртүрлі себептермен жұмыссыз жүргендер (науқастарды немесе мүгедектерді күтетін) кіреді. Яғни, NEET санатына кіретін жастарды бір белгі астына топтастыруға және мәлімет жинауға мүмкіндік береді [30, Б.6]. Айтып отырған категория 14-29 жас аралығындағы жұмыссыз жастар болып отыр. 2021 жылдың I тоқсанындағы санақ бойынша, елімізде 15-28 жастағы жастардың үлесі 16,8% немесе 75,7 мың адамды құрады. 15-28 жастағы жастар жұмыссыздығының деңгейі 3,7% болды [31].

NEET санатындағы жастарды талдау қажеттілігі екі маңызды фактормен анықталады. Біріншіден, жастар Қазақстанның еңбекке жарамды халықтың, шамамен, үштен бір бөлігін құрайды. Екіншіден, Қазақстанның жастар құрылымында NEET санатындағы жастардың пайда болуы және мұндай жастардың білім жүйесіндегі және еңбек нарығындағы әрекетсіздігі – ауқымды салдары бар аса күрделі қоғамдық мәселе [33, 6 б].

2-диаграмма. Қазақстандағы жастар жұмыссыздығының деңгейі [32]

Жұмыссыз жастарды қолдау мақсатында 2017 жылдан бастап 2021 жылдарда Республика көлемінде Дүниежүзілік банк пен ҚР Білім және ғылым министрлігінің бірлескен жобасы – Жастар корпусын дамыту жобасы (Zhasproject) сәтті жұмысын жасады. Жоба Қазақстан Республикасы мен Халықаралық Қайта Құру және Даму Банкі арасындағы 2016 жылдың 18-ақпанында №454-V Қазақстан Республикасы Заңымен ратификацияланған, 2015 жылдың 10-қыркүйегіндегі №TF014174 грант туралы келісім аясында Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігімен іске асырылды. Жоба мақсаты – қоғамдастық өміріне жастарды тартуды ынталандыру және жастардың осал топтарының арасында қоғамдастық игілігіне жарайтын қоғамдық пайдалы іске жұмылдыру бағдарламасын іске асыру арқасында өмірлік маңызы бар дағдыларды дамыту. Жобаны басқару топтары арқылы Жобаны үйлестірген Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Жоба бойынша Атқарушы агенттік болды [33, 6 б]. Жобаны іске асырудың төрт жылында барлық қызметтерді айқын және икемді етуге, сонымен қатар әрқайсысы нәтиже үшін жауапты болатын грант алушылармен серіктестік қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік берген грантты басқарудың өзіндік жүйесі қалыптасты. Ізденушілерді тарту бойынша ашық конкурстар өткізуден бастап, грант алушыларды хабардар ету процесіне дейінгі гранттық бағдарламаны және грантты қаржыландыруды іске асырудың ережелері мен рәсімдері әзірленді [33, 10 б].

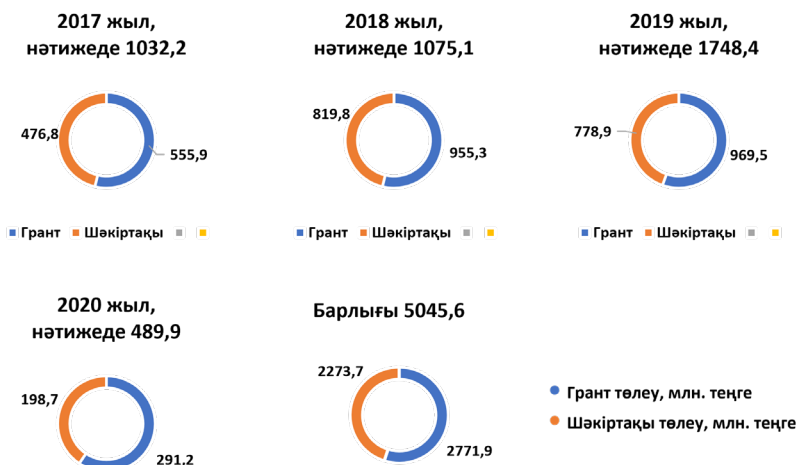
Жобаның гранттық бағдарламасы әлеуметтік жобаларды іске асыру арқылы осал топтағы жастарға өз қоғамдастығының дамуына үлес қосуға, сонымен қатар оқыту барысында алған өмірлік маңызы бар дағдыларды және жобаларды басқару дағдыларын тәжірибеде қолдануға мүмкіндік берді. Гранттық бағдарламада басымдылық үнемі жобаның тікелей қатысушыларына, олардың кәсіби білімдерін арттыруға, грант алушыларды бағдарламаға қатысудағы барлық мерзімінде менторлық қолдау қызметтері жүргізілді [33, 11 б].

**1-кесте. Жастар корпусын дамыту жобасы.
ҚР БҒМ зияткерлік меншігі.**

Барлығы	Қатысушылар	Жобалар	Менторлар	Қабылдаушы ұйымдар	Инвестициялар
2017 жыл	1939	570	240	Барлығы 4 жылда 129	1032,3 млн
2018 жыл	3413	998	192		1766,0 млн
2019 жыл	3401	1033	208		1748,4 млн
2020 жыл	1043	307	85		489,9 млн

2017 жылы жоғарғы оқу орнының, техникалық және кәсіби білім беру мекемесі бітірушілері үшін шәкіртақы 61 000 теңге, мектеп бітіргендер мен студенттер үшін 26 000 теңге болды. 2018 жылы әлеуметтік шәкіртақы мөлшері қайта қарастырылып, жоғары білім дипломы бар қатысушылар үшін 60 000 теңге, жоғарғы білім деңгейі төмен дипломы бар қатысушылар үшін 40 000 теңге бөлінді. Әлеуметтік шәкіртақының осы мөлшері 2019 және 2020 жылдары да қолданылды. Әлеуметтік жобаларды іске асыру мерзімі 2017 және 2020 жылдары 5 ай болса, 2018 және 2019 жылдары 6 ай болды. Жобаның бүкіл кезеңінде гранттық қаржыландыруға 9 796 қатысушы жастар байқауға қатысты. Гранттық бағдарлама аясында 8 857 қатысушы жастар 2 668 әлеуметтік жобаларын іске асырды [33, 13 б].

2-кесте. Төленген гранттар мен шәкіртақылар сомасы. Жастар корпусын дамыту жобасы. ҚР БҒМ зияткерлік меншігі [33, 15 б].

Зерттеу нәтижелері мен ұсыныстар

Қазақстанның еңбек нарығындағы жұмыссыз жастарды жұмыспен қамтылуын зерттей келе, келесі қорытындылар мен ұсыныстар жасалды:

1) Зерттеуде көз жеткізгеніміздей, 2020 жылы жастар жұмыссыздығы 2019 жылмен салыстырғанда 4,9 пайызға төмендегенін байқауға болады. Тіпті, әлемде пандемия кезінде жастар жұмыссыздық мәселесі алпауыт елдердің өзінде күрделі проблемаға айналғанмен, біздің елімізде жақсы көрсеткіштерге қол жеткізілді. Еңбек нарығындағы жұмыссыздыққа бағытталған дағдарыспен күрескен түрлі мемлекеттік іс-шаралар нәтижесінде 2021 жылдың I тоқсанындағы дерек бойынша, жұмыссыз жастар саны 3,7 пайызды құрағанын көруге болады.

2) Жастар жұмыссыздығымен күресуге бағытталған «Серпін», «Жастар ел тірегі» атты ұлттық жобасы мен жастарды кәсіпкерлікке баулу мақсатында «Бизнес бастау», Zhasproject әлеуметтік жобаларының артықшылығын атап өтуге болады. Пандемия кезінде осал топтағы жастарға әлеуметтік жоба жасауға 1 млн. теңге бөлініп, 40 000-60 000 теңге шәкіртақымен қамтамасыз еткен Жастар корпусын дамыту жобасы жастардың жұмыссыз қалмауына себеп болды. Жобаның екі кезеңнен тұратын байқау және іріктеу, қаражатты бөлуі, жастарды оқыту және менторлық қолдау бүкіл аймақ жастары үшін маңызды жоба болды. Жоба іске асырылған төрт жылда 5 млрд.-тан аса қаржы жастардың әлеуметтік жоба жасауына және аясаыын төленген шәкіртақыларға жұмсалды.

3) Жастарды жұмыспен қамтуда мемлекеттік әлеуметтік реттеу жүйесін жетілдіру үшін төмендегі ұсыныстар ұсынылады:

- Заман талабына сай мамандарды даярлап шығару үшін мектеп бітірушілері арасында арнайы база құрып, жоғары және кәсіптік білім беру бағдарламаларын әлемдік стандарттарға сай жасау. Мектеп, колледж, университеттерді бітірушілерге арналған арнайы база арқасында жастардың миграциясын бақылайтын арнайы қосымша жасау ұсынылады.

- Zhasproject жобасы ұсынған дизайн мен инструменттерді пайдалана отырып, жастарды қолдау мақсатында «менторлар мектебін» жасақтау ұсынылады. Оқушының белгілі бір кәсіпке дағдылануын ментор қадағалап, дұрыс мамандық таңдауға септігі тиеді. Жастар корпусын дамыту жобасының тәжірибесі көрсеткендей, менторлар қызметі мен жастардың өзара жұмысы қысқа мерзімде оң нәтижелер берген.

- Қазақстанның әлеуметтік мемлекетке айналуы үшін «Серпін», «Бизнес бастау» жобалары аясында заман талабына сай сұранысқа ие IT мамандарын даярлайтын қысқа мерзімді кәсіби оқытуларды әзірлеу.

- Моноқалалар мен ауылдағы жастардың аймақтарда қалуы үшін жергілікті кәсіпкерлермен бірлесе отырып, индустрия-инновациялық, ауыл шаруашылық жобаларын жасау арқылы жұмыссыздық деңгейін азайту.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Global employment trends for youth 2015. p. 11 https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_412015.pdf. 2-б. [Электронды ресурc]. (қаралған күні: 08.10.2023)
2. Decent jobs for young people. The Global Initiative on Decent Jobs for Youth The strategy document. (Жастар үшін лайықты жұмыс. Жастар Үшін Лайықты Жұмыс орындарын Құру Жөніндегі Жаһандық Бастама стратегиялық құжат). 77-бет. <https://www.decentjobsforyouth.org/>. [Электронды ресурc]. (қаралған күні: 08.10.2023)
3. Thomas Robert Malthus. An essay on the Principle of Population, Dover Publications, July 30, 2007. 54 p.
4. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Москва, 1993. Наука, Т.1, 570 с.
5. Маркс К., Энгельс Ф. Капитал. 1960 Москва, Азбука, Т.23, б.180.
6. Маршал А. Принципы экономической науки. Москва. Генеральный директор, 2001. Т.1. 413 с.
7. Вальрас Л. Элементы чистой политической экономии или теория общественного богатства. – М. Изограф. 2020 ж. – 448 б.
8. Сакович М.В. Занятость и безработица. Экономика. Университетский курс: учеб. пособие / Под ред. П.С. Лемещенко, С.В. Лукина. – Мн.: Книжный дом, 2007. Стр 5.
9. Дрождинина А.И. Генезис теоретических основ формирования рынка труда Вестник МГТУ, 2011, том 14, №1, с.7-11.
10. Анпилов С. М., Сорочайкин А. Н., Шишкина Е. С. Основные подходы к анализу функционирования современного рынка труда // Основы экономики, управления и права. – 2013. – №. 2 (8). – С. 103-110.
11. Atanu Ghoshray, Javier Ordóñez, Hector Sala. Euro, crisis and unemployment: Youth patterns, youth policies? Economic Modelling № 58 (2016). P. 445.
12. Mona Mourshed, Jigar Patel, and Katrin Suder (2014), «Education to employment: Getting Europe's youth into work», McKinsey & Company, p. 1-8.
13. Ajtene Avdullahi, Vjosa Fejza Ademi, Besmir Salihu, Arif Krasniqi. Women and youth unemployment in Western Balkans with particular focus on Kosovo. Population and Economics. November 2022. 6(3)6. p. 35-58
14. Employment and Unemployment Among Youth. Bureau of Labor Statistics reported today. Page 1-8. <https://www.bls.gov/news.release/pdf/youth.pdf>. [Электронды ресурc]. (қаралған күні: 09.10.2023)
15. Кутын А.О. Инновации США в вопросе трудоустройства молодежи и их имплементация в России // Вестник Евразийской науки, 2020 №4, <https://esj.today/PDF/14ECVN420.pdf>. (қаралған күні: 17.10.2023).
16. Youth employment problems in the labor market of Kazakhstan. Revista Espacios. Vol. 40 (Issue 42), 2019. P.30. URL: <https://www.revistaespacios.com/a19v40n42/a19v40n42p30.pdf>. (қаралған күні: 17.10.2023).
17. Анна Альшанская А. Центры занятости населения против молодежной безработицы: заманчивые перспективы или «глухой номер»? Фонд «Сорос». [Электронды ресурc]. <https://www.soros.kz/wp-content/uploads/2021/03/pdf/> (қаралған күні: 17.10.2023).
18. Динара Алимханова. Молодежь NEET в Западно-Казахстанской и Карагандинской областях: Механизмы интеграции в образование. URL: <https://www.soros.kz/wp-content/uploads/2021/03/pdf/>. (қаралған күні: 17.10.2023).
19. NEET санатындағы жастармен жұмыс жасау бойынша нұсқаулық/ Әшімханова Д.Ә., Аюпова Р.Р., Қайдарова Ә.С., Қалиев Т.Б. және т.б. – Астана, 2017. – 88 б.
20. Әділетті мемлекет. Біртұтас Ұлт. Берекелі қоғам. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. [Электронды ресурc]. <https://akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhohmart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdau-181416>. (қаралған күні: 11.10.2023)
21. ҚР «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» Заңы. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000285>. [Электронды ресурc]. (қаралған күні: 12.10.2023)
22. «Қазақстан жастары» бағдарламасы туралы. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P010000249>. [Электронды ресурc]. (қаралған күні: 15.10.2023)
23. Нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамытудың 2017 – 2021 жылдарға арналған «Еңбек» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000746>. [Электронды ресурc]. (қаралған күні: 16.10.2023)

24. Қазақстан Республикасының жастарын қолдау жөніндегі 2021 – 2025 жылдарға арналған кешенді жоспарды бекіту туралы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2000000918>. [Электронды ресурс]. (қаралған күні: 16.10.2023)
25. «Youth&Policy» журналы. Авторы: Лиам Ригли. Мақала: «(БҰҰ) 21-ші туған күніңмен, НИТ! Білімі, жұмысы немесе кәсіби дайындығы жоқ жастарды түсінуге генеалогиялық көзқарас». [Электронды ресурс]. URL: <https://www.youthandpolicy.org/articles/unhappy-21st-birthday-neet/>. [Электронды ресурс]. (қаралған күні: 16.10.2023)
26. Global Employment Trends for Youth 2020: Technology and the future of jobs International Labor Office – Geneva: ILO, 2020. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_737648.pdf. 13-б. [Электронды ресурс]. (қаралған күні: 16.10.2023)
27. Международная Организация Труда (2020), Вестник МОТ: COVID-19 и сфера труда. Четвертый выпуск. 7-б. [Электронды ресурс]. https://www.ilo.org/moscow/information-resources/publications/WCMS_746704/lang--ru/index.htm. (қаралған күні: 09.10.2023)
28. БҰҰ-ның сайты. [Электронды ресурс]. <https://w3.unece.org/PXWeb/ru/Charts?IndicatorCode=35>. (қаралған күні: 09.10.2023)
29. А.Молчановская, А.Карабаев, У.Шегенова, А.Мухышбаева, Ә.Бермағанбет. Рынок Труда Казахстана. Развитие в условиях новых реальности. Центр развития трудовых ресурсов. 2021-19 с. https://iac.enbek.kz/public/pdf/%C_2021.pdf.
30. Ummuhan Bardak, Martino Rubal Masedo, Franchesco Rosso. https://www.etf.europa.eu/sites/default/files/m/BFEBA10DD412271C1257EED0035457E_NEEts.pdf. 2015-6 p.
31. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы. 2021 жылғы I тоқсандағы еңбек нарығындағы жағдай туралы бюллетені. №36-8-01-021020100000-3635-i. <https://www.stat.gov.kz/edition/publication/collection>. (қаралған күні: 09.10.2023)
32. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының Ақпараттық-талдамалық жүйесі. [Электронды ресурс]. [\(қаралған күні: 09.10.2023\)](https://taldau.stat.gov.kz/kk/NewIndex/GetIndex/3782164?keyword=(қаралған күні: 09.10.2023))
33. Жастар корпусын дамыту жобасы. Жетістіктер мен Ұсыныстар. А.Баянбекова, С.Казтаева, И.Карибаева, А.Сарсекеева, Н.Трубова. 2021 жыл. Нұр-Сұлтан.

REFERENCES:

1. Global employment trends for youth 2015. 11 P. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_412015.pdf. 2 p. [Electronic resource]. (қаралған күні: 08.10.2023)
2. Decent jobs for young people. The Global Initiative on Decent Jobs for Youth The strategy document. <https://www.decentjobsforyouth.org/>. p. 77. [Electronic resource]. (қаралған күні: 08.10.2023)
3. Thomas Robert Malthus. An essay on the Principle of Population, Dover Publications, July 30, 2007. – 54 p.
4. Smit A. Issledovanie o prirode i prichinah bogatstva narodov [Research on the nature and causes of the wealth of nations]. Moscow, 1993. Science, vol.1, p. 570.]
5. Marks K, Engels F. Kapital. 1960 Moskva, Azbuka, t. 23, b.180. [Marx K., Engels F. Capital. 1960 Moscow, Azbuka, vol.23, p.180.]
6. Marshall A. ekonomikalıyq ғылымның prinsipteri. Máskeý. Generalnyi direktor, 2001. – T.1. p. 413. [Marshall A. Principles of economic science. Moscow. General Director, 2001. – Vol.1. – 413 p.]
7. Valras L. Taza saıası ekonomıkanıń elementteri nemese áleýmettik baılıq teoriyası. - M. Izograf. 2020 j. - 448 b. [Walras L. Elements of pure political economy or the theory of social wealth. – M. Izograf. 2020. p. 448.]
8. Sakovich M. V. Jumyspen qamtıy jáne jumyssyzdyq. Ekonomika. Ýniversitet kúrsy: oqı. oqı quraly / red. P. S. Lemeshenko, S. V. Lýkina. - Mn.: Kitap úii, 2007. 5-b. [Sakovich M.V. Employment and unemployment. Economy. University course: studies. stipend / Edited by P.S. Lemeshchenko, S.V. Lukin. – Mn.: Book House, 2007. p. 5.]
9. Drozhidina A. I. Eńbek narıyǵın qalyptastyrdıń teorialyq negizderiniń genezisi MMTÝ habarshysy, 2011, 14 tom, №1, 7-11 b. [Drozhidina A.I. The genesis of the theoretical foundations of the formation of the labor market Bulletin of MSTU, 2011, volume 14, No. 1, p.7-11.]

10. Anpilov S. M., Sorochaikin a. N., Shishkina E. S. qazirgi eńbek naryǵynyń jumysyn taldaydın negizgi tásilderi //ekonomika, basqarý jáne quyqy negizderi. – 2013. – № 2 (8). – 103-110 b. [Anpilov S. M., Sorochaikin A. N., Shishkina E. S. Basic approaches to the analysis of the functioning of the modern labor market //Fundamentals of Economics, Management and Law. – 2013. – № 2 (8). p. 103-110.]
11. Atanu Ghoshray, Javier Ordóñez, Hector Sala. Euro, crisis and unemployment: Youth patterns, youth policies? *Economic Modelling* № 58 (2016). p. 445.
12. Mona Mourshed, Jigar Patel, and Katrin Suder (2014), «Education to employment: Getting Europe's youth into work», McKinsey & Company, P. 1-8.
13. Ajtene Avdullahi, Vjosa Fejza Ademi, Besmir Salihu, Arif Krasniqi. Women and youth unemployment in Western Balkans with particular focus on Kosovo. *Population and Economics*. November 2022. 6(3)6, p. 35-58
14. Employment and Unemployment Among Youth. Bureau of Labor Statistics reported today. p 1-8. <https://www.bls.gov/news.release/pdf/youth.pdf> [Electronic resource]. (qaralǵan kúni: 03.10.2023)
15. Kútin A. O. Innovasii SŞA v voprose trudoustroistva molodeji i ih implementasia v Rosii // *Vestnik Evraziskoi nauki*, 2020 №4, <https://esj.today/PDF/14ECVN420.pdf>. (qaralǵan kúni: 17.10.2022). [Kutyin A.O. Innovations of the USA in the issue of youth employment and their implementation in Russia // *Bulletin of Eurasian Science*, 2020 No. 4, <https://esj.today/PDF/14ECVN420.pdf>. [Electronic resource]. (accessed: 01.10.2023)].
16. Youth employment problems in the labor market of Kazakhstan. *Revista Espacios*. Vol. 40 (Issue 42) Year 2019. Page 30. URL: <https://www.revistaespacios.com/a19v40n42/a19v40n42p30.pdf>. [Electronic resource]. (accessed: 17.10.2023).
17. Anna Alshanskaia. Sentry zanátosti naselenia protiv molodejnoi bezrabotisy: zamanchivye perspektivy ili «gluhoi nomer»? Фонд «Сорос». [Anna Alshanskaya. Employment centers against youth unemployment: tempting prospects or a «blind number?» Soros Foundation]. [Electronic resource] URL: <https://www.soros.kz/wp-content/uploads/2021/03/pdf/> (accessed: 17.10.2023).
18. Dinara Alimhanova. Molodej NIIT v Zapadnoi Kazakstanskoi i Karagandinskoi oblastáh: Механизмы интеграции в образование. [Dinara Alimkhanova. NEET youth in West Kazakhstan and Karaganda regions: Mechanisms of integration into education]. [Electronic resource].URL: <https://www.soros.kz/wp-content/uploads/2021/03/pdf/>. (accessed: 17.10.2023).
19. NEET sanatyndaǵy jastarmen jumys jasaý boıynsha nusqaýlyq / Áshimhanova D. Á., Ayıpova R. R., Qaidarova Á. S., Qaliev T. B. jáne t. b. – Astana, 2017. – 88 b. [The guidelines for working with young people of the NEET category / Ashimkhanova D. A., Ayupova R. R., Kaidarova A. S., Kaliyev T. B. and others – Astana], 2017. – 88 p.
20. Ádiletti memleket. Birtutas Ult. Berekeli qoǵam. Memleket basshysy Qasym-Jomart Toqaevtyń Qazaqstan halqyna Joldaýy. [A Just state. United Nation. Blessed society. Address of the President of Kzakhstan Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan]. [Electronic resource]. URL: <https://akorda.kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-toqaevty-n-kazakhstan-halkyna-zholdauly-181416>. (accessed: 11.10.2023)
21. QR «Memlekettik jastar saiasaty týraly» Zańy. [«The State Youth Policy» Law of the Republic of Kazakhstan.] [Electronic resource].URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000285> (accessed: 12.10.2023)
22. «Qazaqstan jastary» baǵdarlamasy týraly. [A government program «The youth of Kazakhstan»]. [Electronic resource] URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P010000249_ (accessed: 15.10.2023)
23. Nátiжели jumyspen qamtýdy jáne jappai kásipkerlikti damytýdın 2017 – 2021 jyldarǵa arnalǵan «Eńbek» memlekettik baǵdarlamasyn bekity túraly. [On approval of the state program for the development of productive employment and mass entrepreneurship for 2017-2021 «Enbek»]. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000746>. (accessed: 16.10.2023)
24. Qazaqstan Respýblikasynyń jastaryn qoldaý jónindegi 2021 – 2025 jyldarǵa arnalǵan keshendi jospardy bekity túraly. [On approval of the Comprehensive Plan for youth support of the Republic of Kazakhstan for 2021-2025]. [Electronic resource]. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2000000918> (accessed: 16.10.2023)
25. Youth&Policy. Author: Liam Wrigley. Article: (Un)Happy 21st Birthday NEET! A genealogical approach to understanding young people Not in Education, Employment or Training. [Electronic resource] URL: <https://www.youthandpolicy.org/articles/unhappy-21st-birthday-neet/> (accessed: 16.10.2023)
26. Global Employment Trends for Youth 2020: Technology and the future of jobs International Labour Office – Geneva: ILO, 2020. [Electronic resource]. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_737648.pdf. 13 p. [Electronic resource]. (accessed: 09.10.2023)

27. Mejdunarodnaia Organizasiia Truda (2020), Vestnik MOT: COVID-19 i sfera truda. Chetvertyi vypusk. [International Labour Organization (2020)], Bulletin of the ILO: COVID-19 and the sphere of work. Fourth issue. [Electronic resource]. https://www.ilo.org/moscow/information-resources/publications/WCMS_746704/lang--ru/index.htm. 7 p. (accessed: 09.10.2023)
28. UN website. <https://w3.unece.org/PXWeb/ru/Charts?IndicatorCode=35>. (accessed: 09.10.2023)
29. Rinok Tryda Kazakhstana. Razvitiie v usloviah novykh realnosti. Sentr razvitiia trudovykh resursov. Avtory: A. Molchanovskaia, A. Qarabaev, Ý. Shegenova, A. Muhyshbaeva, Á. Bermaǵanbet [The Labor Market Of Kazakhstan. Development in the conditions of new realities. The Center for the Development of Human Resources. Authors: A. Molchanovskaya, A. Karabaev, U. Shegenova, A. Mukhyshbaeva, A. Bermaganbet]. 2021. 19 p. [Electronic resource]. https://iac.enbek.kz/public/pdf/%C_2021.pdf. (accessed: 09.10.2023)
30. Ummuhan Bardak, Martino Rubal Masedo, Franchesco Rosso. [Electronic resource]. https://www.etf.europa.eu/sites/default/files/m/BFEEBA10DD412271C1257EED0035457E_NEETs.pdf. 2015- p.6. (accessed: 09.10.2023)
31. Qazaqstan Respyblikasy Strategialyq josparlaý jáne reformalar agenttigi Ulttyq statistika búrosy. 2021 jylǵy I toqsandaǵy eńbek naryǵyndaǵy jaǵdai týraly búlleteni. [The Bureau of national statistics of the agency of the Republic of Kazakhstan for Strategic Planning and reforms. Bulletin on the situation on the labor market for the first quarter of 2021], №36-8-01-021020100000-3635-i. [Electronic resource]. <https://www.stat.gov.kz/edition/publication/collection>. (accessed: 09.10.2023)
32. Qazaqstan Respyblikasy Strategialyq josparlaý jáne reformalar agenttigi Ulttyq statistika búrosynyn Aqparattyq-taldamalyq júesi. [The information and analytical system of the Bureau of national statistics of the agency of the Republic of Kazakhstan for Strategic Planning and reforms]. [Electronic resource]. <https://taldau.stat.gov.kz/kk/NewIndex/GetIndex/3782164?keyword=> (accessed: 09.10.2023)
33. Jastar korpýsın damytý jobasy. Jetistikter men Usynystar. A. Baianbekova, S. Kaztaeva, I. Karibaeva, A. Sarsekeeva, N. Trýbova. 2021 jyl. Nur-Sultan. [Youth Corps Project. Achievements and recommendations. A. Baianbekova, S. Kaztayeveva, I. Karibaeva, A. Sarsekeeva, N. Trubova. 2021. Nur-Sultan. 38 p.